

Міністерство освіти і науки України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

На правах рукопису

Василик Володимир Вікторович

УДК [378.094.015.31:165.742]:34(043.5)

**ГУМАНІСТИЧНЕ СПРЯМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ
МАЙБУТНІХ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ ЮРИСТІВ У ПРОЦЕСІ
ВИВЧЕННЯ ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник –
Шестоपालюк Олександр Васильович,
доктор педагогічних наук, професор

Вінниця – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ГУМАНІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	12
1.1. Сучасні проблеми юридичної освіти в Україні та за кордоном	12
1.2. Вимоги до особистісних і професійних якостей молодших спеціалістів юристів.....	27
1.3. Гуманістична спрямованість системи юридичної освіти як компонент професійної підготовки майбутніх юристів.....	41
1.4. Специфіка викладання правових дисциплін у професійній підготовці молодших спеціалістів-юристів.....	62
Висновки до першого розділу.....	77
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ГУМАНІС- ТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ ЮРИСТІВ.....	79
2.1. Обґрунтування методологічних підходів дослідження та організаційно-педагогічних умов гуманістичного спрямування підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів	79
2.2. Організація системи професійної підготовки на основі гуманістичних стосунків між викладачами й студентами (організаційний компонент підготовки).....	90
2.3. Інтеграція професійних і гуманістичних знань під час викладання правових дисциплін (змістовий компонент підготовки)...	124
2.4. Упровадження під час вивчення правових дисциплін особистісно орієнтованих технологій навчання (особистісний компонент підготовки).....	141
Висновки до другого розділу.....	169
РОЗДІЛ 3. ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО- ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ГУМАНІСТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ-ЮРИСТІВ.....	171
3.1. Організація та методика педагогічного експерименту.....	171
3.2. Визначення ефективності експериментально-дослідної роботи	185
Висновки до третього розділу.....	197
ВИСНОВКИ.....	198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204
ДОДАТКИ	234

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження. Вже понад 20 років Україна вибудовує свою правову систему, реформує законодавство, розробляє зміни до Конституції, збільшуючи соціальну значимість юриспруденції. Ефективність реформування в правовій сфері безпосередньо залежить від рівня кваліфікації юридичного корпусу держави. Певні кроки з удосконалення професійної підготовки юристів в Україні вже здійснюються: впроваджуються інноваційні технології навчання, нова система оцінювання, вводяться нові навчальні дисципліни, модернізуються освітньо-кваліфікаційні рівні та ін. Проте нині, незважаючи на значну кількість вищих навчальних закладів (ВНЗ), що готують юристів, ефективність їхньої підготовки недостатня. Їхня підготовка здійснюється переважно для правоохоронних органів, де зосереджена більшість юридичних кадрів. Водночас в органах державної влади й управління, в сфері економіки є багато посад, що потребують правової підготовки, але на практиці вони заміщуються фахівцями без юридичної освіти. Складне становище з фахівцями середньої ланки в судах, органах запису актів громадянського стану та ін., де близько 60% працівників не мають спеціальної юридичної освіти.

На тлі істотних змін у загальнолюдських цінностях, що визначаються науково-технічним прогресом, глобалізацією навколишнього світу, розгортанням економічної, політичної, екологічної, морально-духовної криз у суспільстві, зростає соціальна роль юриста. Тому перед системою юридичної освіти постає необхідність гуманізації навчально-виховного процесу та усієї юридичної діяльності загалом. Організацію навчального процесу на принципах гуманізму, шанобливого ставлення до людини вважаємо необхідною умовою успішної трансляції загальнолюдських цінностей молоді, якій належить формувати правові засади розбудови держави.

Принцип гуманізації навчального процесу передбачає таку системну організацію партнерських, суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин між викладачем і студентом, що забезпечує створення найсприятливіших умов для розвитку духовних, інтелектуальних, творчих можливостей, яка має на меті підготовку

справжнього високоосвіченого й високоморального юриста. Проте нині перехід освітньої системи України на гуманістичні цінності відбувається в досить складних соціально-політичних умовах: ліквідація в країні наслідків тоталітарного режиму, інтенсивна інтеграція в світовий і європейський простір, поглиблення процесів глобалізації, розвиток інформаційних технологій тощо. У таких самих складних умовах здійснюється й професійна діяльність юристів. Свої професійні обов'язки їм доводиться виконувати в умовах ускладнення соціальної обстановки (зростання безробіття, низька правова культура громадян, кризові ситуації в економіці, політиці, культурі та ін.), а тому значно зростає роль морального чинника.

Для юриста дуже важливо мати світогляд, у центрі якого як найвища цінність перебуває людина. Для нього вкрай важливими є почуття любові до людей; глибока повага до людської гідності; позитивне сприйняття індивідуальних особливостей іншої людини; визнання її прав і свобод; бажання співчувати та допомагати іншому; намагання робити добро й піклуватися про благо людей. Усе зазначене вказує на необхідність гуманістичної спрямованості професійної підготовки, результатом якої була б гуманістична спрямованість особистості майбутнього молодшого спеціаліста юриста.

Ідея формування гуманістичної спрямованості особистості, що була сформульована видатним психологом С. Рубінштейном, одержала свій розвиток у працях Б. Ананьєва, А. Бодальова, Л. Божовіч, В. Мясищева, К. Платонова й була конкретизована в педагогічних дослідженнях Н. Кузьміної, В. Сластьоніна, Е. Шиянова. В Україні проблеми гуманізації освіти досліджують Г. Балл, І. Бех, Т. Буяльська, С. Гончаренко, І. Зязюн, А. Листопад, О. Пехота, В. Рибалка, В. Семиченко та ін. Українські дослідники, обстоюючи різні концепції гуманної освіти, єдині в тому, що еволюція людини, її розвиток – це і є поступ гуманізму, це безальтернативний шлях розвитку вищої освіти.

Методологічні основи формування гуманістичних цінностей у студентів юридичних ВНЗ розкриті переважно в працях російських дослідників (С. Лаптинська, Л. Муравйова). Українські науковці частіше досліджують

методологічні й теоретичні аспекти юридичної діяльності або загальні проблеми організації юридичної освіти. Так, наприклад, парадигма сучасної юридичної освіти й проблеми її організації та змісту в контексті входження України до Болонського процесу розкриті в працях В. Андрейцева, В. Венедиктова, Р. Стефанчука, М. Стефанчука та ін. Особливості професійної підготовки юристів представлені в дослідженнях В. Бачиніна, К. Белякова, С. Богачова, А. Галая, С. Головатого, О. Зарічанського, В. Микитюка, С. Пелипчука, В. Сасімової та ін. Науковці вказують на необхідність формування в майбутніх юристів: естетичної (М. Бабков, В. Лозовой), комунікативної (О. Бовдир, Ю. Марченко, А.Токарська), інформаційної (С. Сливка, М. Шерман), конфліктологічної (М. Кляп) культур; професійної (Т.Крамаренко, Б. Чупринський), загально-культурної (А. Краснощок), психолого-педагогічної (О. Котикова), соціальної (М. Кухта), комунікативної (Ю. Марченко) і професійно-мовленнєвої (Т. Галузінська, І. Саражинська) компетентностей. Дослідженими в педагогіці є проблеми формування вмінь професійно-правового спілкування майбутніх юристів (О. Беркович), інтуїтивного мислення правника (М. Шевців), умови застосування інноваційних педагогічних технологій у викладанні правових дисциплін (А. Киричук, Я. Кічук, В. Слугоцька) та ін. Проте аналіз наукової літератури показав, що проблеми професійної підготовки молодших спеціалістів-юристів висвітлені лише в поодиноких працях (А.Рибачук), а концепція гуманізації юридичної освіти у ВНЗ I-II рівнів акредитації взагалі не була предметом дослідження.

Отже, проблемне поле цього дослідження визначають такі *суперечності*:

- між гуманістичною суттю професії юриста та його неготовністю до виконання гуманістичної ролі в суспільстві;
- між змістом традиційної юридичної освіти і вимогами, що пред'являються нині суспільством і державою до особистісних якостей і рівня професійної компетентності сучасного молодшого спеціаліста-юриста;

- між потребою в інноваційному навчанні майбутніх юристів і недостатньою розробленістю технологій формування заданих спеціальних і професійно-значущих якостей особистості молодшого спеціаліста-юриста;
- між потребою у створенні гуманістичного середовища у ВНЗ і неопрацьованістю психолого-педагогічних механізмів і умов побудови освітнього процесу в коледжах, що забезпечують формування гуманістичної спрямованості особистості майбутніх молодших спеціалістів юристів.

Отже, зазначені суперечності, недостатня розробленість проблеми гуманістичного спрямування професійної підготовки молодших спеціалістів-юристів у теорії та гостра необхідність її вирішення для юридичної практики зумовили актуальність теми дослідження **„Гуманістичне спрямування професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів-юристів у процесі вивчення правових дисциплін”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження виконувалось згідно з планом науково-дослідної роботи Вінницького фінансово-економічного університету „Інноваційні технології формування навичок фахової діяльності в студентів юридичних галузей знань” (протокол №11 від 26 грудня 2012 р.) та в межах теми „Актуальні проблеми вітчизняної юридичної науки” кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №5 від 8 грудня 2008 року).

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №5 від 28.11.2012 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №1 від 29.01.2013 р.)

Нормативна база дослідження. Дослідження здійснювалось з урахуванням основних положень Загальної декларації прав людини,

Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. На різних етапах наукового пошуку використовувались положення Конституції України, законів України „Про освіту”, „Про вищу освіту”, а також нормативні документи Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України.

Мета дослідження – виявити, обґрунтувати й перевірити ефективність організаційно-педагогічних умов, що забезпечують формування гуманістичної спрямованості професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів.

Об'єктом дослідження є професійна підготовка майбутніх юристів у ВНЗ I-II рівнів акредитації.

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні умови гуманістичного спрямування професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів.

Гіпотеза дослідження: гуманістичне спрямування професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів-юристів під час викладання правових дисциплін буде досягнуте за дотримання у ВНЗ таких організаційно-педагогічних умов:

- 1) організація системи професійної підготовки на основі гуманістичних стосунків між викладачами й студентами (організаційний компонент підготовки);
- 2) інтеграція професійних і гуманістичних знань, що формують мотиваційно-ціннісний каркас поглядів, думок і переконань майбутнього юриста в системі його особистісних і професійних орієнтацій (змістовий компонент підготовки);
- 3) упровадження особистісно орієнтованих технологій навчання, спрямованих на розвиток гуманістичних якостей майбутніх юристів (особистісний компонент підготовки).

З урахуванням мети, об'єкту, предмету й гіпотези в дослідженні розв'язувались такі **завдання**:

1. З'ясувати найбільш гострі проблеми юридичної освіти в Україні та за кордоном і вимоги до особистісних і професійних якостей молодших спеціалістів-юристів в Україні.
2. На основі вивчення наявних підходів до гуманізації вищої освіти розкрити суть гуманістичної спрямованості професійної підготовки юриста та гуманістично спрямованої особистості молодшого спеціаліста-юриста як результату такої підготовки.
3. Визначити змістові компоненти та відповідні організаційно-педагогічні умови забезпечення гуманістичного спрямування професійної підготовки молодших спеціалістів-юристів під час викладання правових дисциплін.
4. Розробити критерії та показники гуманістичної спрямованості особистості молодших спеціалістів юристів і на їх основі експериментально перевірити ефективність запропонованих організаційно-педагогічних умов.
5. Укласти пропозиції, методичні рекомендації для викладачів правових дисциплін.

Методологічною основою дослідження є основні положення теорії наукового пізнання, діяльнісної теорії розвитку особистості; теоретико-методологічні засади гуманістичного, аксіологічного, культурологічного, особистісного, діяльнісного та діалогічного підходів до організації професійної освіти.

Теоретичною основою дослідження стали праці, в яких розкриті питання:

- вищої професійної освіти (О. Акімова, В. Андрущенко, Р. Гуревич, В. Шахов, О. Шестопалюк, В. Штифурак та ін.);
- вищої юридичної освіти (В. Журавський, О. Котикова, Г. Рибачук, В. Сасімова, Р. Стефанчук, В. Тацій, Б. Чупринський, М. Шерман, Ю. Шемшученко та ін.);
- гуманізації вищої освіти (І. Аносов, Г. Балл, Є. Барбіна, Р. Беланова, С. Гончаренко, І. Зязюн, М. Євтух, Г. Тарасенко та ін.), гуманістичної

спрямованості особистості (О. Лисенко, Л.Муравйова) та навчального процесу (В. Зуєва, Н. Назаренко, В. Савіщенко, А. Сущенко);

- теорії права, аналізу морально-правових явищ і їх впливу на правосвідомість громадян (В. Бачинін, К. Беляков, О. Гольцова, Н. Гураленко, С.Захарчук, Я. Кічук, М.Козюбра, А. Колодій, Г. Симоненко та ін.).

Для розв'язання поставлених завдань, досягнення мети й перевірки гіпотези використовувались такі **методи дослідження**:

теоретичні – методологічний аналіз категорій дослідження; системний, порівняльний, ретроспективний і перспективний аналіз літературних та Інтернет-джерел з проблем педагогіки і психології професійної освіти з метою порівняння, систематизації, класифікації та узагальнення теоретичних і експериментальних даних; *емпіричні* – педагогічний експеримент із упровадження авторської моделі гуманістичного спрямування професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів, спостереження, опитування (анкетування, тестування, бесіди, інтерв'ю, рейтинг-оцінювання) для оцінювання якості юридичної освіти, математичні методи для статистичної обробки одержаних результатів.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилось упродовж 2010 – 2013 років. У дослідженні взяли участь 382 студенти Вінницького фінансово-економічного університету та Технологічно-промислового коледжу Вінницького національного аграрного університету, з яких 187 – у контрольних групах (КГ) і 195 – в експериментальних групах (ЕГ).

Новизна й теоретичне значення дослідження полягають у тому, що: *вперше* визначені компоненти (гуманізація середовища, гуманізація змісту, гуманізація особистості), обґрунтовані відповідні організаційно-педагогічні умови гуманістичної спрямованості професійної підготовки молодших спеціалістів юристів (організація професійної підготовки на основі гуманістичних стосунків між викладачами й студентами; інтеграція професійних і гуманістичних знань під час викладання правових дисциплін; упровадження особистісно орієнтованих технологій навчання, спрямованих на

розвиток гуманістичних якостей майбутніх юристів) та запропоновані критерії гуманістичної спрямованості особистості молодших спеціалістів юристів (знаннєвий, емоційно-ціннісний, поведінковий);

- *уточнено* методичні засади впровадження методів і технологій навчання правових дисциплін, спрямованих на розвиток гуманістично спрямованої особистості молодшого спеціаліста юриста;

- *подальшого розвитку* набули основні положення особистісно орієнтованого навчання правових дисциплін.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблено авторську методику забезпечення гуманістичного спрямування вивчення правових дисциплін; створено й апробовано в навчальному процесі методичні рекомендації щодо гуманізації професійної підготовки молодших спеціалістів юристів; опубліковано навчально-методичний посібник „Методичні прийоми й технології викладання правових дисциплін”, який може бути корисним викладачам правових дисциплін, студентам юридичних спеціальностей.

Результати дослідження **впроваджено** в навчально-виховний процес Вінницького фінансово-економічного університету (довідка № 216 від 11.11.2013 р.), Технологічно-промислового коледжу Вінницького національного аграрного університету (довідка № 12-48-2479 від 05.11.2013 р.), Київського технікуму готельного господарства (довідка № 458-01-07 від 21.11.2013 р.), коледжу Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького (довідка №1364/1 від 19.12.2013 р.).

Апробація результатів дослідження. Про результати дослідження дисертант доповідав на міжнародних науково-практичних конференціях: „Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми” (Вінниця, 2012), „Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я” (Харків, 2012), „Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес” (Харків, 2012), „Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців” (Хмельницький, 2013), „Сучасні технології

навчання у професійній підготовці майбутніх фахівців” (Львів, 2013); на IV відкритому міжнародному форумі “Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel: the way to integration” (Аріель (Ізраїль), 2013), „Badania naukowe naszych czasow” (Катовіце (Польща), 2013); на звітних науково-практичних конференціях аспірантів і магістрантів „Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень” (Вінниця, 2012, 2013); на науково-методичних семінарах кафедр педагогіки і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2012 – 2013 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано в 15 наукових працях, з яких: 6 статей у фахових виданнях України, 2 статті у зарубіжних виданнях (Ізраїль, Польща), 6 статей і тез у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій, 1 навчально-методичний посібник.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 250 сторінок, основного тексту – 205 сторінок. Робота містить 5 таблиць на 3 сторінках і 4 рисунки на 2 сторінках. Список використаних джерел містить 234 найменування, з яких 12 іноземними мовами.

РОЗДІЛ І

ГУМАНІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Сучасні проблеми юридичної освіти в Україні та за кордоном

Обравши шлях незалежного розвитку і закріпивши це в Конституції, Україна підтвердила своє прагнення розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, найвищою соціальною цінністю для якої є людина, її права і свободи. У статті 3 Конституції зазначено, що „людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави” [107].

Однак на зламі тисячоліть акценти в механізмі реалізації прав людини істотно змінюються. Ми стали свідками того, як соціалістична держава перетворилася в гранично кримінальну державу з повністю зруйнованими сферами людської діяльності і свідомості, і як наслідок з великою кількістю самогубств, убивств, жорстоких злочинів. Тому не дивно, що все частіше з екранів, телевізорів, зі сторінок газет і журналів звучать слова про зростання не тільки дорослої, а й підліткової та дитячої злочинності, про руйнування гуманістичного духу школи, про байдужість, про відсутність власної філософії життя, власних інтелектуальних моделей існування і розвитку ідеалу знань, власного виховного ідеалу, про втрату віри у майбутнє [43, с.169].

Одним із найважливіших чинників формування й самого існування правової держави виступає правова захищеність громадян, забезпечення для них максимальних можливостей щодо реалізації й захисту їхніх прав, свобод і законних інтересів. При цьому такого роду можливості повинні рівною мірою забезпечуватися всім громадянам. По тому, наскільки реально ці положення

перетворюються в життя, можна судити про наявність або відсутність гуманістичних тенденцій у діяльності держави та її органів, формування відповідних напрямів державної політики [183, с.117]. Питання правової захищеності громадян і надання їм правової допомоги знайшли своє відображення на рівні міжнародно-правових документів, зокрема в положеннях Загальної декларації прав людини [76, с.11] та Європейській соціальній Хартії [54; 225].

Пріоритетна роль в утвердженні ідеалів соціальної рівності, свободи й справедливості в суспільстві належить фахівцям юридичної галузі, оскільки через їхню діяльність реалізується державна політика, спрямована на захист прав та інтересів громадян, забезпечення правового виховання й освіти різних верств населення [22, с.224]. Тому в загальній системі освіти в Україні взагалі і в розбудові правової держави, зокрема, особливе місце сьогодні займає юридична освіта, оскільки вона глибоко пов'язана з формуванням суспільної свідомості та правосвідомості, виступає запорукою подальшої розбудови України як правової та демократичної держави і, що конче важливо, сприяє реалізації в суспільстві принципу верховенства права. Досвід розвинених країн світу свідчить про те, що ґрунтовна, націлена на потреби практики юридична освіта складає основу їхнього економічного, політичного, соціального й культурного добробуту [26; 51; 56].

Очевидно, що проголошений конституційний принцип верховенства права не може бути втілений у життя без дійсно демократичної системи правової освіти. Вади, які має чинне законодавство України, а також багаточисельні проблеми законотворення в державі пов'язані, насамперед, з відсутністю в країні достатньої кількості високопрофесійних фахівців з юридичних наук. В останні роки система юридичної підготовки фахівців в Україні зазнала істотних змін. Із підвищенням значення права в житті суспільства суттєво розширились межі правової діяльності в сферах державного будівництва, економіки, забезпечення суспільного порядку та

інших, а відтак значно збільшився престиж юридичної професії, попит на юристів.

Сьогодні юрист – одна з найпрестижніших спеціальностей. Та це й зрозуміло: не можна побудувати правову державу без культурних високоосвічених правознавців. Вони особливо необхідні нині в усіх галузях нашої багатукладної економіки і в сфері управління. Нині в бізнесі і на підприємствах юристи почали займати високі пости. Без їхньої участі не ухвалюється жодне важливе рішення.

Тому помітно розширилась мережа вищих юридичних навчальних закладів. Якщо у недалекому минулому центри юридичної освіти і науки зосереджувалися переважно в містах Києві, Харкові, Львові, Донецьку, Одесі, то сьогодні фахівців з вищою юридичною освітою готують чи не в кожному обласному центрі, зокрема й у навчальних закладах 1-го та 2-го рівнів акредитації.

Суспільний розподіл праці зумовлює різноманіття юридичних напрямів підготовки, професій і професійних структур суспільства. Виконання певних видів юридичної діяльності потребує відповідної кваліфікації фахівця, що, в свою чергу, є неможливим без засвоєння знань необхідного рівня та професійної підготовки. Цього рівня досягають завдяки опануванню освітніх, освітньо-професійних і освітньо-наукових програм, що мають відповідати сукупності й складності професійних функцій, прав і обов'язків юриста. Вимоги до системи знань, умінь і навичок, до світогляду, до громадянських і професійних рис майбутнього фахівця-юриста формуються в процесі юридичного навчання й акумулюються в змісті юридичної освіти [219, с.261].

Останнім часом зміцніло розуміння того, що створення правового суспільства – комплексна наукова й практична проблема. Виникли суміжні галузі правової науки: філософія права, соціологія права, теорія управління в сфері правопорядку, юридична педагогіка, юридична психологія, судова психіатрія. Діють системи освіти, навчання, виховання, професійної підготовки, які сприяють підвищенню рівня та якості освіченості працівників, їхньої

професійної майстерності, професійному розвитку та вихованню в період навчання в юридичних освітніх установах [169, с.442]. Проте принципові зміни в діяльності державного апарату, правовому регулюванні в сфері економіки, фінансів, торгівлі, перехід суспільства до соціально орієнтованої ринкової економіки вимагають якісних змін в ідеології та методиці підготовки юристів.

На сучасному етапі розвитку суспільства постає нагальна потреба в підготовці фахівців із права, які б одночасно мали ґрунтовні знання з таких напрямів, як: сучасні інформаційні технології, економіка, екологія, політологія та державне управління, соціологія, військово будівництво, гуманітарні проблеми (загальномедичні, війни та миру, материнства та дитинства, міжнаціональних та міжетнічних стосунків, культури та спорту).

Юридична освіта з її проблемами організаційної, навчально-методичної перебудови та фінансування повинна бути визнана політичним і соціальним пріоритетом розвитку держави і суспільства. Тільки такий підхід дасть змогу в історично короткий час втілити в наше життя конституційний принцип верховенства права та закласти дійсно науково обґрунтовані правові підвалини національної безпеки України. Традиційні юридичні школи показують кращі зразки такої підготовки. Але загальний стан вищої юридичної освіти в Україні потребує вжиття радикальних заходів.

Модернізація вищої юридичної освіти зумовлює розроблення принципово нових теоретичних, методологічних та організаційних засад удосконалення системи вищої юридичної освіти. Ректор Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого, президент Академії правових наук В. Тацій зазначає, що вища юридична освіта посідає особливе місце в системі освіти України. Це зумовлено тією роллю, яку відіграє професія юриста у вирішенні дуже багатьох завдань, пов'язаних з нормальним функціонуванням держави і всебічним захистом громадянських прав і свобод [197].

Кабінет Міністрів України 10 квітня 2001 р. затвердив Програму розвитку юридичної освіти на період до 2005 р. У програмі зазначалось про необхідність приведення юридичної освіти у відповідність до світових вимог, створення

умов для задоволення потреб громадян у сучасній юридичній освіті та реалізації права на працю за здобутою спеціальністю, повне забезпечення потреб органів державної влади, правоохоронних органів, інших сфер юридичної практики у фахівцях-юристах.

На жаль, не всі положення цієї програми були реалізовані. Залишається актуальним питання вдосконалення юридичної освіти. Значне збільшення обсягів підготовки юристів істотно не позначилося на забезпеченні різних сфер суспільного життя кваліфікованими юридичними кадрами [169, с.444]. У сучасних соціокультурних умовах можна виділити низку генеральних тенденцій, які визначають зміни в змісті, характері освіти. Деякі з них вже знайшли своє певне вираження в розвитку української вищої юридичної школи. Однак сьогодні необхідно, на нашу думку, повніше враховувати головні чинники, які визначають розвиток змісту юридичної освіти, а саме: реалізація особистісно-орієнтованої парадигми в системі вищої юридичної освіти; фундаменталізація юридичної освіти; професіоналізація юридичної освіти; перехід до різноманіття освітніх програм (за строками, рівнями і напрямками навчання), що створюють передумови для реального вибору індивідуальних освітніх траєкторій відповідно до запитів і можливостей особистості; розроблення та впровадження в освітянську практику нового покоління державних стандартів вищої юридичної освіти; інформатизація вищої юридичної освіти, перехід від вивчення комп'ютерної техніки до освоєння інформаційних комунікаційних технологій.

Серйозною проблемою є забезпечення якості підготовки юристів. Це безпосередньо пов'язано з коригуванням моделі професійної підготовки, яка нині практично має „доганяючий” характер. Зниження якості юридичної освіти в Україні науковці пов'язують з низкою причин:

- недостатньою кількістю наукових і методичних досліджень у галузі юридичної освіти;
- відсутністю якісної навчальної літератури юридичного спрямування;
- низьким рівнем психолого-педагогічної підготовки викладачів;

- спрямованістю окремих навчальних закладів не на якість підготовки юристів, а на їх кількість [169, с.445].

Формування змісту юридичної освіти здійснюється „від практики”, що могло б бути допустимим для стабільного правового суспільства, зі сталими професійними традиціями й стабільним соціальним порядком. Для суспільства і держави, які перебувають у стані реформування, такий підхід вочевидь не виправдовує себе. Слідування спрощеній моделі попиту на юридичну професію, з великою долею вірогідності, призведе до перепрагматизації. У зв'язку з цим вважають, що базова підготовка юриста всіх кваліфікаційних рівнів має спиратися на підготовку юриста широкого профілю, що дасть можливість забезпечити академічну та професійну мобільність фахівця (В. Андрейцев [3], В. Басай [11], С. Богачов [23], В. Венедиктов [44], О. Котикова [110] та ін.).

Вибираючи курс на гуманітаризацію правової освіти, О.Фатхутдінова доводить необхідність естетичного, етичного, економічного та екологічного виховання майбутніх юристів [204, с.190]. Така модель, зорієнтована на певний рівень юридичної освіти, має призвести, з одного боку, до формування широкого світогляду фахівця-юриста, а з другого боку, має включати в себе вимоги до обсягу знань і навичок у певних видах юридичної діяльності.

Актуальною проблемою є поглиблення міжнародних аспектів юридичної освіти, розробка навчальних програм, інших матеріалів, які спрямовані на інтеграцію вищої юридичної освіти в Європейський та світовий освітній простір. Важливим напрямом співробітництва є участь у загальних європейських проектах з провідними ВНЗ Європи, що допоможе подолати неконкурентоспроможність українських ВНЗ на європейському і світовому ринках освітніх послуг.

Загально визнаним є те, що вища юридична освіта є необхідною складовою юридичної професії. Втім, погляди фахівців на те, що таке “юридична освіта”, відрізняються. Її визначають і розглядають як складову більш загальної правової освіти, як галузь вищої освіти, як фундамент

юридичної професії, як запоруку професійної компетентності правника, як середовище формування нового покоління правників, як один із інструментів реалізації соціальної функції права, як критерій соціальної стратифікації, як специфічний вид підприємницької діяльності, як шлях розбудови політичної кар'єри, як спосіб реалізації особистих амбіцій тощо. Відтак існує чимало думок щодо того, що являє собою юридична освіта [61;65; 68; 80;90 та ін.].

Проблематика юридичної освіти не є тільки українською. Зовсім недавно відбулась серйозна реформа юридичної освіти в Японії, можна спостерігати певні корекції американської освіти в інших країнах. І це не випадково, оскільки в сучасних умовах підвищується роль освіти в соціальному розвитку. Вона дедалі більшою мірою стає найважливішим чинником суспільного прогресу, коли виникає необхідність пошуку нових систем освіти, більш демократичних, диверсифікованих, результативних з позицій інтересів суспільства, які переборюють професійну замкненість і культурну обмеженість та орієнтуються на широко освічену особистість.

У Європі відбувається формування системи юридичної освіти для фахівців середньої кваліфікації, але зберігається система освіти для еліти [44, с.17]. В Німеччині, наприклад, існує так звана система „державного іспиту”, яка ґрунтується на освітній реформі, здійсненій Фрідріхом Великим ще в 1748 році. Основна мета цієї системи полягає в підготовці юристів широкого профілю або так званих „уніфікованих юристів”, які однаково добре розбираються в усіх галузях німецького права. Аналогічний українському ступеню молодшого спеціаліста юриста називається в Німеччині „кандидат у юристи”.

У Франції є початковий рівень – Licence (перші три роки навчання в Університеті); рівень „Майстра” (M1 і (або) M2); вищий професійний рівень (магістрати, адвокати, нотаріуси, так звані корпоративні юристи в межах програм DJCE2).

Порівняння систем юридичної освіти різних країн відкриває особливі перспективи, адже зміст і обсяг юридичної освіти як поняття та об'єктивного явища залежить від багатьох чинників – від її історії, організації та

організаторів, правової системи, загальних освітніх завдань і мети, конкретної епохи та її власних складових. Тому слід провести низку практичних заходів в напрямі інтернаціоналізації вищої юридичної освіти. Інтернаціоналізація як процес міжнародної орієнтації ВНЗ має у своїй основі три основні елементи: наявність міжнародного компонента в змісті навчальних планів і програм, міжнародна мобільність студентів і професорів, наявність програм технічного співробітництва і взаємодопомоги. Актуальність цієї проблеми обумовлена, насамперед, інтеграцією економік різних країн, міжнародного економічного ринку, глобальними проблемами людської цивілізації, зобов'язаннями України щодо гармонізації національного законодавства з міжнародним, приєднанням нашої держави до Лісабонської конвенції.

Нині підготовка майбутніх правників в Україні здійснюється переважно екстенсивним шляхом, у результаті чого маємо надлишок дипломованих юристів і нестачу висококваліфікованих фахівців. Безумовно, основною причиною такої диспропорції є недосконала система підготовки юридичних кадрів. На думку Р. Майданика, значна кількість випускників вищих юридичних навчальних закладів має неналежний рівень підготовки за такими напрямками, як:

- достатність володіння юридичною робочою технікою;
- розв'язання окремих юридичних проблем, казусів;
- всебічність правових знань;
- здатність знаходити альтернативні рішення;
- техніка аргументації;
- здатність працювати в команді та керувати колективом;
- знання української ділової мови, іноземних мов, мікроекономіки;
- знання прикладних юридичних комп'ютерних програм [128].

Перевагою сучасної юридичної освіти в Україні є відносна доступність, зумовлена великим вибором відповідних навчальних закладів. Однак її недоліків значно більше – зокрема, це ізолюваність від міжнародного освітньо-наукового простору, певна застарілість наукових підходів, нерівність у

відносинах ”студент – викладач”, а також відсутністю стандартів юридичної освіти.

У нашій країні все частіше чути думку, що у ВНЗ відбувається “надвиробництво” юридичних кадрів. Нагадаймо, що позиція держави, викладена у Програмі розвитку юридичної освіти на період до 2005 р., затвердженій Кабінетом Міністрів України 10 квітня 2001 р., є однозначною: “Україні потрібно значно більше юристів”; “нині в Україні один юрист припадає на 2 тис. чоловік населення”. Крім цього, “в деяких регіонах країни здійснюється підготовка недостатньої кількості правників”. Оглядачі також зазначають, що нині, “коли стоїть завдання формування нової генерації правників нової суспільної системи нової держави, говорити про їхнє надвиробництво немає підстав, тим більше, що досягнення показника США (один юрист на 100 чоловік населення) в доступному для огляду майбутньому Україні не загрожує” [161].

В Україні вища юридична освіта за змістом є системою світоглядних і громадянських якостей, професійних знань, умінь і навичок, що формуються в процесі навчання у вищих навчальних закладах. *Освітньо-кваліфікаційні рівні* (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр), які є характеристиками вищої освіти за ознаками ступеня сформованості спеціальних і фундаментальних знань, навичок особистості, що забезпечує її здатність виконувати завдання та обов'язки певного рівня професійної діяльності, як підстави для класифікації мають:

- попередню світу, на основі якої здобувається вища освіта певного освітнього рівня;
- певний освітній рівень вищої освіти;
- завдання та обов'язки певного рівня професійної діяльності, передбачені для первинних посад у певному виді юридичної діяльності.

Відповідно до цих критеріїв молодший спеціаліст – це освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особистості, яка на основі повної загальної середньої освіти здобула:

- неповну вищу освіту;
- спеціальні уміння та знання, які є достатніми для здійснення функцій певного рівня професійної діяльності, передбачені для первинних посад певного виду юридичної діяльності.

У соціально-педагогічній системі неперервної освіти середня професійна освіта разом із загальною, початковою і вищою професійною освітою забезпечує поступальний розвиток освітніх потреб людини. Організаційно середня професійна освіта займає тільки їй властиве місце і виконує разом з іншими рівнями освіти системну функцію освіти, забезпечуючи її цілісність, неперервність, стійке функціонування та розвиток [75, с.6]. Середня професійна освіта реалізує провідну мету – підготовку конкурентоздатних фахівців середньої ланки, які мають, з одного боку, навички певного робочого профілю, а з іншого – здатність за прискореною програмою здобути вищу професійну освіту й продовжити її. Реалізуюючи ідеї поступального розвитку освітніх потреб людини, середня професійна освіта орієнтована на підготовку фахівців середньої ланки на базі основної загальної, середньої (повної) загальної освіти і початкової професійної освіти [75, с.6].

Головним завданням установ середньої професійної освіти є професійне становлення і розвиток особистості майбутнього фахівця відповідно до його ціннісного вибору, індивідуальних здібностей, соціального замовлення суспільства, потреб держави в кваліфікованих кадрах [75, с.6].

Напряму „Правознавство” бере свій початок ще з 1991 року, коли в молодій українській державі з’явилася потреба в спеціалістах правового профілю для захисту українського підприємництва, боротьби з економічною злочинністю, посилення судового захисту, прав і свобод громадян. Випускник напряму „Правознавство” отримує кваліфікацію – молодший спеціаліст юрист і призначений для роботи в органах юстиції, апеляційних і господарських судах, органах ДРАЦС, органах внутрішніх справ, апараті органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування, юридичної і кадрової служби

підприємств, установ, організацій всіх форм власності та господарювання. Може займати посади:

- в органах правосуддя – секретаря, секретаря судового засідання, спеціаліста I та II категорії господарського суду, зав. канцелярією районного, міського, обласного суду, розпорядника суду;
- в органах самоврядування і виконавчої влади – секретар сільської та міської ради, інспектора, секретаря-референта;
- в установах юстиції – спеціаліст I та II категорії органів ДРАЦСу, консультанта нотаріальної контори, відповідального секретаря, керуючого справами президії колегії адвокатів, кодифікатора, архіваріуса;
- в органах внутрішніх справ і митного контролю – дізнавальника, молодшого слідчого, інспектора митної служби III рангу, старшого інспектора з паспортної роботи;
- в юридичній службі – юрисконсульта, претензійника, інспектора з кадрів, секретаря-референта, зав. канцелярією підприємств, установ, організацій.

Окрім того, юристу потрібно бути ерудованим, високоосвіченим, підготовленим із багатьох галузей знань. Серед тих знань особливе місце належить юридичним дисциплінам.

Юридичні науки – одні з найстаріших у світі, їх глибини сягають у віки історії, змін, перетворень. У наш час професія юриста набула не абиякого значення. Саме юриспруденція є єдиною з домінуючих частин становлення держави. На варті порядку, правди та законності стоять саме юристи – люди всебічно освічені в основах і галузях юридичної науки, законах, нормативних актах тощо.

Професійне призначення молодшого спеціаліста: молодший спеціаліст-юрист підготовлений для професійної діяльності в сфері юридичної практики. Ця сфера характеризується тим, що пов'язана з розглядом юридичних справ, здійсненням юридичних значущих дій і юридичною кваліфікацією. Цілями професійної діяльності молодшого спеціаліста-юриста є охорона й захист прав і

законних інтересів громадян, юридичних осіб всіх форм власності й держави; всіляке сприяння зміцненню законності і правопорядку, формуванню правової держави. Молодший спеціаліст-юрист розробляє документи юридичного характеру, укладає договори, здійснює методичне керівництво правовою роботою на підприємстві, веде претензійно-правову та кадрову роботу, надає допомогу в укладанні та виконанні господарських договорів, захищає порушені права та свободи фізичних та юридичних осіб.

Випускники за напрямом „Правознавство” , отримавши знання з теорії, історії держави та права, конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального, земельного та інших галузей права, підготовлені до активної творчої, професійної та соціальної діяльності. Теоретично передбачається, що вони знають основні положення конституційного устрою України, основи політичної, економічної, соціальної системи суспільства, устрою та функціонування державної влади. Такі фахівці мають вільно орієнтуватись у системі права і системі законодавства, вміти застосовувати одержані під час навчання знання на практиці, самостійно, на високому рівні аналізувати конкретні норми права, тлумачити законодавство, чітко орієнтуватись у правових проблемах підприємництва та ринкових відносин тощо.

У багатьох юридичних компаніях крім досвідчених юристів працюють молоді спеціалісти, які ще не встигли набути необхідного досвіду. Юридичні фірми часто беруть на роботу працівників без досвіду роботи, але частка недосвідчених працівників є незначною. Це зумовлено тим, що через специфіку роботи в юридичній сфері крім теоретичних знань юристу важливо володіти навичками застосування законів і підзаконних нормативно-правових актів на практиці, а тому робота молодого спеціаліста вимагає ретельної перевірки з боку більш досвідчених колег.

В юридичній фірмі молодший спеціаліст обов'язково проходить стажування під керівництвом більш досвідчених колег, при цьому строк такого стажування значною мірою залежить безпосередньо від самого спеціаліста. Під час стажування молодший спеціаліст фактично виконує функції помічника

юриста, а рівень складності завдань, які йому доручаються, поступово підвищується. Стажування є досить ефективною практикою, оскільки дозволяє молодому спеціалісту набути необхідний досвід, а роботодавцю – визначити професійні якості стажера та рівень підготовки, і, відповідно, зробити висновки щодо перспектив його роботи як юриста в майбутньому. Під час проходження стажування молодими спеціалістами, як правило, роботодавець насамперед звертає увагу на аналітичні можливості кандидата, його прагнення працювати, наявність базових знань, а також навичок роботи з профільним програмним забезпеченням.

Проте, науковці і практики стурбовані проблемою відсутності практичних навичок у випускників юридичних факультетів. Рівень освіти впродовж останніх 10-15 років уже не задовольняє потреби сучасної економіки. Юристи-початківці потребують не лише практичних навичок, а й сучасних теоретичних знань, які не були отримані під час навчання. Нині цю проблему деякі компанії досить ефективно вирішують одним із таких способів. У випадку масової потреби в молодших спеціалістах зазвичай розробляють програми стажування для випускників і студентів старших курсів. Упродовж періоду стажування досвідчені співробітники компанії дають знання та навички, що необхідні для виконання певної роботи в цій компанії. За меншої потреби використовують метод наставництва, що передбачає тісну співпрацю досвідченого спеціаліста та молодого. За будь-якого варіанта компанія має змогу спостерігати за роботою стажера, а по закінченні терміну стажування робить висновки про його подальшу роботу в компанії. Так само і стажер має змогу оцінити для себе цікавість і корисність роботи в цій компанії.

Однак іноді такого „донавчання” не вистачає. Тому навчальні заклади мають удосконалити систему професійного навчання, готуючи кадри, які відповідали б потребам сучасних підприємств та економіки загалом. У більш розвинених країнах ВНЗ залучають до співпраці провідні компанії задля розробки необхідних курсів, що дадуть змогу студентам отримати сучасні

знання. Тому майбутнє освіти саме за такою співпрацею між роботодавцями та навчальними закладами, від якої виграють усі сторони процесу.

Суттєву частину навчальної програми студента-правника орієнтовано на напрацювання в нього базових практичних умінь: семінарські заняття, особливо із розв'язанням задач, а також проходження виробничої практики. Однак, на думку багатьох юристів-практиків, здобуття студентом практичної компетенції – завдання самого студента, реалізація якого залежить від його бажання, цілеспрямованості та вміння визначати життєві пріоритети. Можливостей для самостійного розвитку в студента на сьогодні більш, ніж достатньо – починаючи від діяльності юридичних клінік і закінчуючи проходженням стажування у провідних юрфірмах країни. Тому завданням ВНЗ є не стільки розвиток у студента практичних умінь, скільки створення необхідних умов для самостійної реалізації ним власного творчого потенціалу.

З моменту проголошення незалежності держава суттєво вплинула на формування власної системи вищої юридичної освіти. Сформована мережа вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку юридичних кадрів за освітньо-кваліфікаційними рівнями молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста і магістра. На сьогодні до складу мережі входять 189 вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації. Серед них 134 належать до державної форми власності та 55 – до інших форм власності. У тому числі Міністерству освіти і науки України підпорядковано 60 вищих навчальних закладів, з них 35 – III-IV рівнів акредитації і 25 – I-II рівнів акредитації. Водночас не всі вищі навчальні заклади, особливо непрофільні, які отримали ліцензію на право підготовки юристів, забезпечують їх якість на рівні державних вимог [74].

Аналіз теорії та практики щодо організації професійної підготовки молодшого спеціаліста-юриста показав тенденції до:

- спеціалізації та фундаменталізації змісту юридичної освіти;
- формування ключових компетенцій;
- гнучкість навчальних планів;

- посилення практичної спрямованості навчання;
- розширення інтерактивних методів навчання;
- посилення інтернаціонального аспекту;
- розширення сфери використання ІКТ;
- появи міждисциплінарних навчальних курсів;
- індивідуалізації навчання та збільшення обсягу самостійної роботи студентів та ін. [23; 72; 168; 190 та ін.];

Сприяти внутрішній інтеграції галузі вищої юридичної освіти та поліпшенню її якості зможе кардинальне оновлення змісту освіти. Нині він ще значною мірою відстає від глобальних тенденцій розвитку суспільства, від потреб формування вільної особистості в умовах демократизації суспільства. Дедалі більше проявляється така серйозна проблема, як недостатня відповідність освітньої юридичної сфери характеру й змісту українських реформ. Спроби модернізувати змістовий бік на всіх рівнях за рахунок введення в навчальні плани окремих навчальних дисциплін або збільшення обсягів тільки призвели до перевантаження студентів. Це позбавило їх можливості поглиблювати свої знання самостійно, здобувати навички самоосвіти впродовж усього життя. Перевантаження студентів регламентовано аудиторною роботою. В навчальних закладах ще не прижився культ знань, що істотно, з огляду на високий рівень фахової юридичної освіти, мали б допомагати випускникам знаходити свою нішу на ринку праці. Головне завдання полягає у постійній адаптації змісту вищої юридичної освіти через освітні і професійні програми до потреб суспільства [73].

Потрібна система трансформації змісту вищої юридичної освіти на основі науково-обґрунтованої програми, що передбачала б створення механізму неперервного оновлення змісту. Тільки через зміст вищої юридичної освіти і якість навчання можна досягти цих цілей.

На часі розв'язання ще однієї проблеми – потрібно терміново сформулювати й забезпечити вищі юридичні навчальні заклади відповідною організаційно-розпорядчою та методичною документацією. Цей індикатор є функцією якісних

характеристик складових юридичної освіти, аргументи якої – якість науково-педагогічних кадрів, якість навчальних програм, якість знань студентів; якість інфраструктури, внутрішнє і зовнішнє середовище; систематична оцінка та регулювання [73].

Традиційна система підготовки фахівців, володіючи значною інерційністю, виявилася неадекватною в нових умовах розвитку суспільства, що вимагає більшого динамізму й гнучкості. Ми стикаємося з тим, що молодші спеціалісти юристи не володіють достатнім рівнем правового мислення, одержані правові знання мають теоретичний характер, відірваний від реальної дійсності. Це приводить до інертності мислення, утруднює професійне становлення, не веде до формування стійких знань і навичок використання права в своїй професійній діяльності.

Разом з тим, можна сказати, що в сучасній педагогіці й методиці викладання склалися певні передумови, що дозволяють підійти до вирішення даної проблеми. Наприклад, дослідження, здійснені О. Котиковою, показують, що до способів мотивації майбутніх юристів до навчання самі студенти відносять рольові ігри, ситуаційні задачі, творчі завдання, розгляд конкретних справ, практику в судах і правоохоронних органах, найбільшу перевагу надаючи практичній спрямованості занять [111, с.255].

1.2. Вимоги до особистісних і професійних якостей молодших спеціалістів-юристів

Професійна діяльність юриста забезпечує функціонування будь-якої правової системи. Від порад, рішень, укладених юристами договорів залежать долі людей, діяльність установ, організацій, стабільність у державі [129, с.209]. Нині кожній організації необхідний грамотний юрист, який не лише розбирається в різноманітті законів, а й уміє ними розумно скористатися. Гостра необхідність виникає в юристах для антикризового управління, тому сучасний юрист має розбиратись і в питаннях економіки. Такий фахівець

завжди в центрі конфліктів, і перед ним стоїть завдання забезпечення правової та юридичної чистоти бізнесу. Важливо не стільки виграти процес, скільки його уникнути або не допустити.

З огляду на значущість права у соціальних перетвореннях, актуальності набуває проблема професійної підготовки майбутніх юристів, котрі повинні знати не лише чинне законодавство та вміти застосовувати його, а й норми моралі, релігії, культури, мови (рідної та іноземної), тобто зміст усіх регуляторів, які існують у суспільстві. Особливу увагу в сучасному суспільстві привертає до себе етичний аспект діяльності юриста. Від моральних якостей юриста-спеціаліста (чесності, непідкупності, дотримання рівності всіх перед законом), як зазначає Г. Божок, залежить доля людини. Тому справедливим є застереження науковця, що майбутні юристи мають чітко усвідомлювати професійно-етичні вимоги, які пред'являє до цієї професії суспільство [24, с.349]. Цілком погоджуємось, що від рівня етичної культури юриста залежить якісне й ефективне виконання обов'язків, збереження честі, гідності, ділової репутації клієнта, престиж самого юриста та його колег, а також юридичної професії в цілому [24, с.351].

Український дослідник Б. Чупринський звертає увагу на те, що в суспільстві є потреба в тому, щоб випускникам вищих навчальних закладів юридичного спрямування були притаманні моральні та громадянські якості, що дасть можливість розбудови морально-правового громадянського суспільства в Україні [209, с.11]. Проте, на нашу думку, такі якості мають бути притаманні і молодшим спеціалістам-юристам.

Отже, основне завдання юридичної освіти полягає в необхідності формування професійних якостей, якими має володіти правник. Юридична освіта має забезпечувати: 1) ґрунтовне засвоєння теорії суспільного розвитку, загальнонаукових фундаментальних і спеціалізованих правових знань із одночасним оволодінням чинним законодавством; 2) формування юридичного мислення, глибоке розуміння права; 3) прагнення до постійного поповнення своїх знань [98, с.88-89].

Професійна діяльність юриста має свою специфіку. Практикуючий юрист у своїй діяльності приймає рішення, які визначають авторитет та повагу до держави і є надзвичайно важливими для долі людини. Але коли ці рішення йдуть урозріз із законодавством, порушують або не захищають права громадян та інтереси держави, то це вже не що інше, як беззаконня, що суперечить самій ідеї правової держави [197].

Кваліфікованому юристу необхідно, насамперед, володіти широким діапазоном знань і вмінь, що дозволятимуть не лише розуміти всі тонкощі правової діяльності, а й приймати відповідні рішення (в тому числі й за долю людини), враховувати найдрібніші деталі під час розслідування злочинів чи правопорушень, ефективно взаємодіяти й контактувати з людьми. Важливим аспектом діяльності юриста є етика поведінки, що передбачає наявність моральних якостей, певних принципів, поглядів, життєвої позиції. Тому повністю погоджуємось, що „в юридичних навчальних закладах повинна навчатись свідома молодь із високими моральними якостями, для якої робота юриста має бути внутрішнім покликанням, а не „модною”, престижною чи вигідною професією” [21, с.169].

На сьогодні система юридичної освіти є складною і взаємодіє з політичними, економічними, культурними та соціальними системами. Отже, в цих умовах вища юридична освіта не може бути пасивною, а мусить істотно й динамічно впливати на навколишнє середовище, формуючи цивілізоване демократичне правове поле. В цьому полягає її позитивна роль і велика гуманістична місія. Призначення юридичної освіти в тому, щоб надавати не лише фундаментальні й професійні знання, а насамперед виховувати законослухняного громадянина демократичної держави.

Становлення української державності, фундаментальне оновлення законодавства, здійснення судової реформи, створення соціально орієнтованої ринкової економіки та необхідність захисту українського підприємництва – все це потребує кваліфікованого юридичного забезпечення. Юрист чи не єдиний професіонал, від якого залежить забезпечення в суспільстві громадянських прав

і свобод, розвиток процесів державотворення. Професія юриста на сьогодні є дуже багатогранною. Міжнародні стандарти захисту прав і свобод людини посилюють відповідальність правника. Великого значення набуває людський чинник, оскільки від правотворчої, правозастосовної діяльності юриста, його участі в регулюванні суспільних відносин, у забезпеченні цивілізованого правопорядку в країні залежить майбутнє нашої держави [6, с.119].

Підготовка висококваліфікованих юристів істотно впливає на найважливіші сторони життя суспільства, зокрема на економіку, культуру, соціальні й політичні чинники [137, с.1]. Процес реформування українського суспільства, що виявляється в становленні нової державності, спричинив перетворення в усіх сферах життєдіяльності громадян, відповідно підсиливши затребуваність грамотних, добре освічених юридичних кадрів. Перед юридичною освітою постали завдання підготовки фахівців-юристів, які відповідають новим вимогам часу.

Юрист – це фахівець галузі юриспруденції, котрий глибоко володіє теорією розвитку суспільства, загальнонауковими і соціальними знаннями, вміє організувати виконання різноманітних завдань, реалізуючи при цьому елементи виховного впливу, бачить перспективу розвитку даної галузі практичної діяльності, кваліфіковано вирішує завдання наукової організації праці, неперервно збагачує свої знання, орієнтується в досягненнях науки і техніки, застосовує і впроваджує теоретичні розробки в юридичну практику [98, с.85-86].

Всяка кваліфікована робота вимагає від свого виконавця наявності певного рівня інтелекту (професійних знань, оцінювальних критеріїв, почуттів, професійного етикету). Однак, щодо роботи юриста, то слід сказати, що це в більшості випадків інтелектуальна праця. В процесі вирішення юридичної справи юристу доводиться застосовувати загальні вимоги правової норми до конкретної життєвої ситуації шляхом прийняття відповідного рішення. Це передбачає необхідність прогнозування подальшого розвитку подій,

моделювання можливих ситуацій, визначення засобів для їх попередження, що свідчить про інтелектуальну напруженість юридичної праці.

До професії юриста, так само, як і до будь-якої іншої професії, пред'являються особистісні та кваліфікаційні вимоги. Це означає, що юрист має володіти необхідним комплексом особистісних якостей і обсягом професійних знань, умінь і навичок. Особливості професійної діяльності юриста визначаються складністю, нестандартністю предметів розгляду, впливу, пошуку, нечіткістю меж, що розділяють соціальні явища [89, с.162].

До загальних професійних вимог, що пред'являються до юриста, відносяться:

- володіння глибокими і міцними теоретичними знаннями, сучасним правовим та економічним мисленням;
- здатність орієнтуватися в політичних течіях і державній політиці;
- знання чинного законодавства;
- вміння застосовувати знання у своїй практичній, професійній діяльності;
- володіння практичними навичками за фахом.

Юрист також має володіти високою загальною та професійною культурою, знати й уміло застосовувати методи управління, впливу на людей; вміти вести правову пропаганду й виховну роботу серед населення; володіти методами наукової організації праці; постійно підвищувати свою кваліфікацію і вміти працювати в умовах розвитку ринкових відносин [115, с. 279].

Професії юриста притаманні загальні риси, які не залежать від виду виконуваної спеціалістом цього профілю роботи. До таких рис відносяться, гуманізм і справедливість; психолого-педагогічна спрямованість; творчий, дослідницький характер, самостійність і незалежність у прийнятті рішень; організаторський характер; здатність до формалізації. Незалежно від професійної ролі юриста, для нього необхідними є: соціальний інтелект і

самосприйняття, адекватна самооцінка, здатність до децентрації – емпатії та рефлексії, здатність оцінювати рольові очікування інших [112, с.381].

Ефективність праці майбутніх юристів висуває високі вимоги до їхньої комунікативної компетентності, готовності до професійного спілкування. Уміння спілкуватись з клієнтами, колегами і керівництвом – основа діяльності сучасного юриста [132, с.55]. Будучи центральною фігурою у вирішенні правових питань, юрист має вміти встановлювати ділові стосунки, налагоджувати вербальні контакти, вміти аргументувати, коментувати, спростовувати, доводити [141, с.103]. Уміння контактувати безпосередньо впливає на розвиток сучасної правознавчої науки, основним об'єктом якої є людина та її права [119, с. 219]. Якщо юрист зуміє логічно й обґрунтовано розтлумачити „букву” закону громадянину, то це, безсумнівно, сприятиме запобіганню порушенню законодавчих норм і кращому взаєморозумінню. Система правового спілкування повинна містити в собі такі необхідні елементи, як чіткість, доступність, зрозумілість. Комунікативна компетентність юриста підкреслює водночас і його обізнаність у сфері законодавчих урегулювань, і повагу до свого співрозмовника – громадянина, а також і до колег по службі.

Діяльність юриста характеризується багатогранністю соціальних зв'язків, повсякденним безпосереднім розв'язанням життєвих ситуацій, що виникають у всіх сферах життєдіяльності людей, у побуті, сім'ї, праці, економіці, сфері культури, соціального забезпечення тощо.

Робота юриста пов'язана з правовим вирішенням ситуацій, які виникають у житті, із захистом прав і законних інтересів особистості, суспільства і держави. Для цього від юриста вимагається не тільки висока професійна компетентність, а й громадська, життєва позиція [115, с. 278].

Нема нічого більш непрофесійного для юриста, ніж прояв байдужості до долі людини. Юридична професія вимагає від особистості об'єктивності, володіння почуттям справедливості, співчуття, особистої бездоганності.

Загальновідомо, що діяльність правоохоронних органів повинна бути суспільно корисною. Для досягнення високого рівня суспільно корисної праці

необхідною є соціальна компетентність кожного юриста. Відповідно, в контексті правореалізації важливе місце посідають особисті якості юристів, насамперед – соціальні. Оскільки соціальні якості особистості є принципово важливими у професіях соціального типу, особливістю яких є постійна взаємодія і спілкування з людьми [119, с.191], то вважаємо, що юристи, перебуваючи в тісній взаємодії з громадянами, повинні ретельно розвивати свої соціальні якості, бо саме це сприятиме підвищенню рівня взаєморозуміння між ними та громадянами, у результаті це налагодить систему праворозуміння.

У той самий час для юридичної професії характерний творчий, дослідницький характер. Він виражається в творчому застосуванні правових та інших знань, в умінні й здатності самотійно, з урахуванням усіх обставин розбиратися в складних життєвих ситуаціях, знаходити істину, об'єктивно оцінювати факти і явища, робити правильні висновки і приймати в межах закону найбільш оптимальні рішення. Для цього від юриста потрібні широта поглядів, допитливість розуму, мудрість і розсудливість.

Тому перед вищою юридичною школою постає проблема формування сучасної моделі фахівця – суб'єкта творчої професійної діяльності, здатного приймати самотійні рішення й ефективно розв'язувати юридичні проблеми. При цьому особливого значення набуває орієнтація юридичної освіти на формування творчої індивідуальності, на розвиток індивідуальності, на загальний розвиток особистості фахівця юридичного профілю, на формування і розвиток суб'єктності студента в навчально-виховному процесі ВНЗ [150, с.12].

Навчальний процес – процес двосторонній. Це не тільки і не стільки діяльність викладача, скільки наполеглива, цілеспрямована праця студента. Прикінцева мета, потрібні результати навчання можуть бути досягнуті лише внаслідок засвоєння усього навчального матеріалу. Враховуючи ж глибоку насиченість кожного заняття новою інформацією, принципи інтеграції і комплексності, а також необхідність тісного зв'язку навчання з практикою, цілком очевидно, що студент має не лише відвідувати лекції, але й активно працювати на всіх заняттях. Тільки так можна не лише ознайомитися з

навчальним матеріалом, переказати його, але й надовго засвоїти його, зуміти практично застосувати набуті знання, тобто сформувати в собі необхідні навички, переконання, вміння, до яких відносимо такі:

- мати професійний такт, бути відкритим і співучасливим до чужих труднощів, викликати симпатії і довіру в інших, дотримуватися професійної таємниці, делікатності в усіх питаннях, що зачіпають інтимні сторони життя людини;

- виховувати в собі емоційну усталеність, бути готовим до психічних перевантажень, уникати однобічності, невротичних відхилень у власних оцінках і вчинках, незважаючи на можливі невдачі (недовіру, образу, відмови тощо), сумлінно виконувати свій обов'язок, зберігати витримку, залишатися доброзичливим і чуйним до клієнта;

- вміти приймати рішення в несподіваних, навіть екстремальних, ситуаціях, чітко формулювати свої думки, грамотно й дохідливо їх викладати, критично оцінювати свою діяльність, уникати зверхності, зарозумілості;

- ділитися своїми знаннями, досвідом з колегами, молодими юристами, популяризувати свою професію, підтримувати високі стандарти своєї поведінки.

Сукупність особистісних якостей втілюється у стилі поведінки юриста й системі стосунків, які він формує. Серед індивідуальних якостей юриста виділимо насамперед такі: гуманістична спрямованість, особиста і соціальна відповідальність, загострене відчуття добра й справедливості, власна гідність і повага гідності іншої людини, терпеливість, ввічливість, порядність, емпатійність, готовність зрозуміти клієнта і прийти йому на допомогу, стриманість, адекватність самооцінки, щирість, щедрість, соціальна адаптованість.

Ці та інші риси можна поділити на три групи:

- а) психологічні характеристики, що є складовою частиною придатності до юридичної роботи;

б) психолого-педагогічні якості, орієнтовані на вдосконалення юриста як особистості;

з) методичні навички й зусилля, спрямовані на створення особистого іміджу (привабливості).

До першої групи якостей включаються вимоги, що висувуються в професійній діяльності і психічних процесах. Це сприймання, пам'ять, уява, мислення, психічні стани (втомлюваність, апатія, стреси, тривожність, депресії), увага як стан свідомості, емоційні характеристики (стриманість, індиферентність) і вольові (наполегливість, послідовність, імпульсивність). Деякі з цих вимог є безумовними. Вони входять до структури задатків. Інші на перший погляд відіграють другорядну роль. За їхньої нерозвиненості або відсутності негативні наслідки проявляться не одразу в професійній діяльності, але за несприятливих умов вони практично неминучі (в складних ситуаціях, коли потрібна мобілізація всіх внутрішніх ресурсів, під час розв'язування складних, нестандартних завдань тощо).

У практичній роботі з людьми психологічні вимоги ґрунтуються на зібраності, уважності, розумінні іншого, терпінні, самоволодінні та ін. У формуванні такого стану суттєву роль відіграють як природні дані, так і бажання вчитися, установки, ціннісні орієнтації, вольові зусилля людини, яка обрала професію юриста.

До другої групи якостей відносяться самоконтроль, самокритичність, самооцінка своїх вчинків, фізична тренуваність, само навіюваність, вміння керувати своїми емоціями. Вони також доступні завдяки самовихованню.

У третю групу якостей включають комунікативність, емпатію (вловлювання настроїв людей, з'ясування їхніх установок, очікувань, співпереживання їхнім потребам), візуальність (зовнішня привабливість особи), красномовність та ін. Їх також можна розвинути власними зусиллями – за допомогою фахових дискусій, методичної літератури, тренувань та іншими способами.

Сумлінне ставлення до справи, відповідальність, чесність, порядність, принциповість, цілеспрямованість – ці якості потрібні усім спеціалістам. Для юристів вони є суттю спеціальності, запорукою успішного виконання професійних обов’язків, громадського визнання і морального самоствердження. Вказані якості необхідні для всіх видів юридичної діяльності, хоча в деяких сферах якась із них може проявлятися виразніше. Юрист має бути гуманним, поважати людину, яка потребує допомоги, підтримати її професійно й морально, надихнути на подолання труднощів, вселити віру у власні сили [74].

Принципові зміни в діяльності державного апарату, правовому регулюванні в сфері економіки, фінансів, торгівлі, перехід суспільства до соціально орієнтованої ринкової економіки вимагають якісних змін в ідеології і методиці підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації юристів. Отже, сьогодні абсолютно чітко має бути окреслена модель фахівця-юриста і, як її складові, модель особистості та модель підготовки. Модель спеціаліста має відповідати вимогам до професіоналів-юристів майбутнього.

Цінною для нашого дослідження є дисертація А. Ключка, в якій теоретично обґрунтовано педагогічні умови формування професійних здібностей у вихованців ліцеїв юридичного профілю – організація навчання й виховання здатної молоді у сфері юриспруденції за профільно-рівневою освітньою моделлю – та висвітлено формування професійних здібностей у контексті особистісно орієнтованої парадигми на принципах діяльнісного підходу, педагогічної взаємодії, співпраці і співтворчості. Окрему увагу дослідник звертає на необхідність забезпечення наступності в роботі юридичних ліцеїв і вищих юридичних навчальних закладів [96, с.19].

Не розроблена на належному рівні проблема реформування вищої юридичної освіти, адже чинна система не забезпечує вирішення поставленого завдання – формування культури майбутніх спеціалістів права, у якій поєднуються високий професіоналізм і духовне багатство. Вихід на нові стандарти професійної підготовки Б.Чупринський вбачає у вихованні в

студентів творчого підходу до навчально-виховного процесу, а надалі – до майбутньої професійної діяльності [209, с.12].

Побудова правової держави неможлива без одночасного формування у фахівців відповідних правових знань і правосвідомості, яка залежить від правової освіти. Успіх правової освіти студентів значно залежатиме від правильного визначення цільової установки майбутньої діяльності. Викладачі правових дисциплін мають уявляти прикінцеву мету своєї роботи. На наш погляд, такою прикінцевою метою є правова культура особистості юриста та його гуманістичний світогляд.

Проблема формування правової культури залишається актуальною, тому що відсутня цілісна концепція правової культури молодшого юриста, а педагоги правового навчання і виховання не мають чітких умов її вираження. Тому без з'ясування таких умов діяльність майбутніх випускників не може бути успішною.

Правова культура має включати ті якості особистості, що характеризують зміст цього різновиду культури: знання, розуміння прав, звичку до дотримання вимог законності, пошана до правових розпоряджень, переконаність у їх справедливості, активну життєву позицію в правовій сфері, тобто пізнавальні, оцінні та поведінкові елементи [75, с.6].

Очевидно, що такі важливі завдання професійної освіти вимагають системного дослідження процесів освіти фахівців, в установах середньої професійної освіти, а також, процесів становлення особистості молодшого спеціаліста-юриста з гуманістичним світоглядом.

Наявна нині в Україні система професійної підготовки майбутніх юристів далека від досконалості. Труднощі, на думку М. Савіщенко, полягають у тому, що ціннісні орієнтації молоді формуються в умовах кризових ідеологічних, економічних, політичних явищ. Перенесення на наш національний ґрунт сумнівних цінностей сучасної масової культури західного світу значною мірою також деформують свідомість майбутніх фахівців, посилюють тенденції втрати сенсу життя іншої людини [173, с.150].

Отже, моральні якості посідають одне з найважливіших місць в особистій культурі юриста. Це можна пояснити характером і сферою їхньої діяльності, а також тими завданнями, що стоять перед ними в межах професійного обов'язку. Їхня робота пов'язана із забезпеченням прав і свобод громадян, виконанням обов'язку перед суспільством і державою, із служінням праву, а значить справедливості, що ставить до всіх працівників юридичної сфери високі моральні вимоги. Високий рівень їх моральної та професійної культури в цілому є необхідним чинником якісного розв'язання поставлених перед ними завдань.

Моральні якості, що наповнюють поняття моральної культури, завжди складала ціннісну характеристику особистості та відігравали важливу роль у всіх сферах людської діяльності, особливо в тих сферах, де відбувається реалізація життєво важливого суспільного інтересу – політика, економіка, правоохоронна діяльність, соціальний захист населення, мистецтво, освіта. Крім того, із ускладненням соціальної обстановки або конкретної ситуації, в якій доводиться виконувати свій професійний обов'язок, роль морального чинника значно зростає, про що свідчать приклади історії нашого суспільства.

Особливо слід відмітити важливе значення моральної культури в умовах кризового стану сучасного суспільства, в умовах реформування державного апарату, системи правоохоронних органів тощо. В цих обставинах зростає потреба в найбільш вихованих у моральному плані, безумовно надійних і стійких духом працівниках. Це зумовлено тим, що в стані реформування українського суспільства значні надії покладаються саме на правників, на відданих своїй справі фахівців, які вміють поступитися особистим інтересом заради загального блага.

Нині в українському суспільстві визнано, що для професії юриста вимоги моралі мають особливий сенс, оскільки істинність і правопорядок у суспільстві встановлюються там, де правоохоронці спираються на принципи гуманізму, справедливості, чесності [221, с.122]. Результати діяльності юриста залежать не лише від інтелектуальних якостей і професійних умінь, а й від його

етичного потенціалу, від усвідомлення обов'язку й відповідальності, від соціально значущих почуттів і потреб.

Моральні цінності юриста формуються впродовж усього життя особистості і виступають як головний критерій у виборі моделі, мети, засобів здійснення поведінки, а також домінуючого мотиву професійної діяльності. До системи моральних цінностей відносять сукупність стійких знань про добро, зло, справедливість, несправедливість, про наявність певних норм і принципів моралі, переконаність у необхідності виконання цих правил, морально-чуттєве ставлення до випадків порушення цих правил, готовність стати на захист основних моральних ідеалів та особистими діями втілювати їх у практику життя.

Для працівників юридичної сфери знання про принципи та ідеали моралі є вкрай необхідними, оскільки дають змогу здійснення морального вибору, тобто визначати свою лінію поведінки у відповідності до соціального ідеалу, приймати рішення в межах закону, яке б не суперечило потребам та інтересам суспільства. Це, своєю чергою, стверджує авторитет юридичної професії, сприяє верховенству права, а значить – зміцненню режиму законності й правопорядку. Аморальні вчинки працівників юридичних установ призводять до значних втрат духовного та матеріального походження, до правового нігілізму, свавілля влади.

Аналіз статистичних даних і сама життєва практика свідчать, що молоді люди, вибираючи юридичну професію, керуються різними мотивами. Одні щиро прагнуть сприяти зміцненню законності й правопорядку в своїй країні, інших привертають матеріальні блага й перспективи певної забезпеченості, треті поступають на юридичну службу, щоб задовольнити свої авантюристські схильності, прагнення до володіння владою. У соціологічних і психолого-педагогічних дослідженнях спостерігається тенденція зростаючого прагматизму молоді в оцінках і думках щодо майбутньої роботи: у нинішній структурі мотивів вибору професії в галузі права рідше наголошуються романтичні та суспільні мотиви, а зате переважають прагматичні [137;].

У зв'язку з цим, більш зрозумілими стають проблеми кадрового підбору, виховання юристів, вироблення чіткої системи деонтологічних вимог до різних напрямів юридичної діяльності, їх формулювання на офіційному рівні та втілення в життя. Для юристів почуттями визначального характеру можна назвати почуття професійного обов'язку, відданості у боротьбі за справедливість, почуття патріотизму, готовності прийти на допомогу та інші. Особливого звучання набувають професійні почуття морально-політичного походження, в яких відображається не стільки ставлення до інших осіб, скільки ставлення до найбільш значних соціальних подій і явищ громадянського життя: це почуття інтернаціоналізму, колективізму, солідарності, національної гордості. Вони складні за змістом, багатогранні за формами прояву і є органічним поєднанням особистого та громадського.

На відміну від моральних знань, моральні почуття більш динамічні, безпосередньо відображають процеси реального життя та здійснюють суттєвий вплив на діяльність людини в цілому та на окремі її вчинки. Людина з добре розвинутою почуттєвою системою виявляється більш продуктивною в системі соціальних зв'язків, відкритою, сприятливою до людей, що дуже бажано для представників юридичної професії.

Моральні почуття, як складовий елемент моральної свідомості, стали предметом багатьох досліджень, у зв'язку з чим прийнято виділяти різні види почуттів, зокрема й такі як морально-політичні, морально-трудові та власне моральні. Всі моральні почуття стають усвідомленою потребою людського спілкування і після багаторазового їх прояву в діяльності особи закріплюються за нею як система моральних якостей.

Виходячи з ролі та соціального значення професії юриста, а також з вимог нормативно-правових актів і морально-етичних кодексів і положень, які закріплюють морально-етичні норми в інших державах, науковці (Г. Божок [24], Ю.Козенко [99], С. Лаптинська [120], Г.Симоненко [182], А. Токарська [203] та ін.) окреслюють таку систему конкретних етичних вимог, що пред'являються юристам:

- ставлення до людини як вищої соціальної цінності;
- усвідомлення своєї ролі як представника держави в справі захисту прав і свобод громадян;
- вимогливість до себе і колег, готовність допомагати іншим;
- розумне використання наданих державою повноважень з урахуванням загальнолюдських цінностей;
- витримка й самовладання;
- дотримання конфіденційності;
- турбота про морально-психологічний клімат у колективі.

На цій підставі спробуємо охарактеризувати найбільш вагомими моральні якості юристів, які можна назвати визначальними у здійсненні професійного обов'язку:

- якості, в яких виявляється ставлення особистості до Батьківщини, свого народу, його культури, мови, історії розвитку;
- розвинуте почуття обов'язку, особистої відповідальності за справу;
- власне моральні якості, чесність, правдивість, почуття особистої гідності, скромність у спілкуванні;
- якості, що характеризують культуру спілкування з колегами та іншими людьми, які потребують юридичної допомоги.

Виховання цих якостей – одне з головних завдань системи юридичної освіти.

Отже, процес навчання майбутніх молодших спеціалістів-юристів має базуватись на принципах гуманізму, наступності, неперервності, організовуватись з урахуванням можливостей сучасних ІКТ, орієнтуватись на формування досвідченої, гармонійно розвинутої особистості, спроможної до постійного відновлення професійних знань, фахової мобільності, швидкої адаптації до змін у соціально-культурній сфері й системах управління ринковою економікою.

1.3. Гуманістична спрямованість системи юридичної освіти як компонент професійної підготовки майбутніх юристів

Принцип гуманізму є визначальним у системі принципів права багатьох країн [223; 228; 230; 232; 233]. У зарубіжних виданнях можна зустріти навіть поняття правового гуманізму, під яким розуміють турботливе ставлення до людини, забезпечення для неї належного рівня життя [226]. У радянські часи термін гуманізм вживався для позначення комуністичної ідеології. Сутність гуманізму в нормах радянського права вперше розкрив О. Процевський, вказуючи на необхідність гармонійного поєднання інтересів суспільства і людини, але людину він розглядав як „носія здібності до праці” [162, с.4].

Нині принцип гуманізму знаходить своє втілення в ряді нормативно-правових актів у різних країнах, жодне законодавство світу не залишило цей принцип поза увагою, положеннями про гідність і права людини розпочинаються тексти багатьох конституцій [118, с.102]. Наприклад, у трудовому законодавстві США принцип гуманізму втілений у таких аксіомах: беззаперечна повага до працівника та його прав, забезпечення безпечних умов виробничого середовища, рівність і заборона дискримінації за будь-якою ознакою, захист найбільш уразливих верств населення.

В Україні, як і в багатьох інших постсоціалістичних країнах, принцип гуманізму втілено в Основному Законі держави, який проголошує людину найвищою соціальною цінністю та дбає про повагу до її честі, гідності.

Для сучасної цивілізації є основним розвиток освіти, науки і культури, розширення інтеграційних процесів у духовному житті людини і суспільства. Основою національної освіти як соціокультурного феномена є гуманізація і демократизація, які створюють домінуючі імперативи сучасної гуманістичної тріади людина – освіта – культура. Нині постає завдання формувати у системі освіти і поза нею людину, здатну успішно функціонувати в умовах постійних змін, сприймати мінливість світу не як „неприємну” тимчасову особливість

життя, а як сутнісну характеристику власної життєдіяльності. Йдеться, по суті, про людину з інноваційним типом мислення, культури і поведінки [116].

Визначаючи гуманізацію як основний напрям у підготовці майбутніх молодших спеціалістів-юристів, ми виходили з того, що „правове життя суспільства не може розвиватися поза моральними категоріями гуманізму й соціальної справедливості, сумління й честі, добра й людської гідності” [220, с.122]. Праця юриста базується на принципах гуманізму, які передбачають визнання людини найвищою цінністю, захист її гідності і громадянських прав. Людяність, людинолюбство – органічна властивість професії правника, її сутнісна характеристика. Повага й чуйність до людини, яка потребує допомоги, дозволяють молодшому спеціалісту-юристу розв’язувати низку соціальних проблем: регулювати правові, економічні відносини людини з суспільством, надавати їй підтримку у самоствердженні й поверненні до повноцінного життя.

Гуманістичним за своєю природою є принцип визнання права кожного на самовизначення, тобто права будувати своє життя згідно з власним розумінням, особистісними потребами й пріоритетами. Це право є реальним виявом особистісної свободи. На практиці цей принцип означає максимальне врахування побажань клієнта, відмову від нав’язування клієнту власних думок і способів розв’язання проблем.

Незважаючи на престижність юридичної професії, рівень довіри й пошани українців до працівників юридичної праці досить низький. Із засобів масової інформації, а також виходячи з особистого досвіду, можна зробити висновок, що нерозуміння, душевна черствість, відверта грубість працівників юридичної праці спільно зі слабкою та малоефективною системою юстиції викликають недовіру в більшості людей до закону й негативну реакцію в адресу вітчизняних юристів. У таких умовах вирішення проблеми формування гуманістичної спрямованості особистості майбутнього юриста і досягнення ним відповідного високого професіоналізму стає соціально важливою справою.

Нині одним з ефективних напрямів підготовки майбутніх фахівців є впровадження компетентнісного підходу. Але за останні роки в зв’язку з

усвідомленням криз освіти, культури і людини, загроз самому її існуванню відбувається переорієнтація на самоцінність людської особистості – мету, а не засіб суспільного розвитку. Суспільство має потребу в особистостях яскравих, самодостатніх, які відчують потребу в активній діяльності, здатних до усвідомленого вибору, а таку особистість може виховати тільки школа гуманістичної орієнтації. При цьому інтегральна модель освіти (суспільно й особистісно-орієнтована) дозволить уникнути ізоляції чи випинання особистісного аспекту в освітньому процесі, забезпечить оптимізацію взаємодії особистості й соціуму [130, с.155]. У питанні розуміння соціалізації та гуманізації досить виправданою виглядає думка Б. Бім-Бада, А. Петровського, які закликають не до протистояння, а до діалектичної єдності цілей суспільства й особистості, до гранично повного досягнення тих здібностей особистості, які потрібні і їй, і суспільству; включення її в соціально цінну активність; і, в підсумку, - поступове зближення, а потім і збіг особистісних смислів, цілей обох сторін, що беруть участь в освітньому процесі.

Перед системою освіти постають принципово нові завдання. Освіта не повинна зводитись винятково до передавання знань і переучування людей. Вона має виконувати й такі функції, як формування нових особистісних якостей людини: критичне ставлення до себе, до своїх стереотипів і звичок, усвідомлення необхідності подолання відсталих поглядів, формування нових ціннісних орієнтацій, більш гнучкого і мислення, настанов на діалог і співробітництво [130, с.154].

Характерна особливість модернізації системи освіти найяскравіше виявляється в тенденції гуманізації освіти, в створенні умов, що сприяють самоактуалізації та самореалізації особистості [7; 8; 57; 58; 59]. На сучасному етапі розвитку нашої держави постає важлива проблема створення якісно нової національної системи освіти в Україні, яка б базувалась на засадах гуманізму та духовності. Завданням професійної освіти має бути не просто підготовка фахівця світового рівня, а й виховання високоосвіченої й духовно багатой людини з гуманістичними поглядами й переконаннями [144, с.148].

Сучасне реформування освіти передбачає поступове збільшення її фундаментальності з одночасною гуманітаризацією і гуманізацією. При цьому освіта будь-якого рівня має надавати не лише вузькоспеціальну підготовку, а й формувати особистість, виховувати громадські, моральні якості, вчити сучасним формам спілкування готувати до життєвих реалій [145, с.7]. Стан сучасного соціуму, економічна криза, міжнаціональні та духовні конфлікти, духовна деградація ускладнюють життєдіяльність особистості. В таких умовах проблема гуманізації навчання й виховання стає винятково актуальною.

Перш, ніж визначити особливості та можливі шляхи гуманізації юридичної освіти, здійснимо дефінітивний аналіз основних понять цього процесу. Гуманізм (від лат. *humanus* – людський) – це „система поглядів, що історично змінюється, яка визнає цінність людини як особистості, її право на волю, щастя, розвиток і прояв своїх здібностей, яка вважає благо людини критерієм оцінки соціальних інститутів, а принципи рівності, справедливості, людяності – бажаною нормою між людьми” [205, с.130].

Гуманізм – це сукупність ідей і цінностей, які затверджують універсальну значущість людського буття в цілому й окремої особистості, зокрема [43, с.169]. При такому тлумаченні гуманізм як певна система ціннісних орієнтацій та установок отримує значення суспільного ідеалу. Людина розглядається як найвища мета суспільного розвитку, в процесі якого забезпечується створення необхідних умов для повної реалізації всіх її потенцій, досягнення гармонії у соціально-економічній і духовній сферах життя, найвищого розквіту конкретної людської особистості.

Гуманізм – одна з найбільш фундаментальних характеристик суспільного буття й свідомості, суть якої полягає у ставленні людини до інших людей як до вищої цінності. Він виявляється в альтруїзмі, прагненні сіяти добро, у милосерді, жалі, бажанні допомагати іншим. Але визначення гуманізму як “сукупності” поглядів, що виражають гідність і цінність людини, її право на вільний розвиток, що затверджують людяність у відносинах між людьми [16], відображає лише одну сторону – суб’єктивну.

Проблема гуманізму нерозривно пов'язана з формальною та неформальною справедливістю, демократичною рівністю й пріоритетом волі. Отже, поняття гуманізація як похідне від понять „гуманізм” і „гуманність” виступає соціально-ціннісною та морально-психологічною основою громадського життя, відносин між людьми. Принципові зміни сучасної освіти насамперед пов'язані з підвищенням уваги в суспільстві до людини як основної цінності всіх соціальних процесів. У педагогіці така переорієнтація означає перехід від стратегії формування людини засобами виховання до стратегії особистісного розвитку на основі актуалізації механізмів саморозвитку [7; 8; 108; 127; 139]. В основних положеннях, прийнятих Болонською конвенцією, в основоположні принципи освіти, разом із завданнями диференціації, диверсифікації, багаторівневості, фундаменталізації, комп'ютеризації, індивідуалізації, неперервності, увійшли завдання гуманізації та гуманітаризації, що вважаються категоричним імперативом освіти XXI століття. Сутність гуманізації освіти виявляється на перетині декількох значенневих координат:

- гуманізація є умовою (чинником) гармонійного розвитку особистості, збагачення її творчого потенціалу;
- вона є процесом, спрямованим на розвиток особистості як суб'єкта творчої діяльності;
- гуманізація освіти є найважливішою характеристикою способу життя педагогів і студентів, що передбачає встановлення насправді людських (гуманних) відносин між ними в педагогічному процесі;
- гуманізація – ключовий елемент нового педагогічного мислення, що затверджує полісуб'єктну сутність освітнього процесу. Основним змістом даного процесу в цьому випадку стає розвиток особистості, якість і міра якого є показниками роботи системи освіти [130, с.155].

Процеси трансформацій у системі вищої освіти України визначають актуальність проблеми гуманізації, дослідження якої є вагомим внеском у формування духовних основ студентської молоді [92]. Основи гуманізації

освіти було закладено в нормативних документах, які визначили напрями освітньої реформи 90-х рр. в Україні. Гуманістичний підхід до освіти розглядається в цих документах як можливість подолання основної вади старої школи - її знеособлювання, зневаги до суб'єктів навчального процесу, як кардинальна зміна спрямування діяльності школи взагалі [181, с.63].

Під поняттям гуманізації освіти зазвичай розуміють процес олюднення всієї структури освітнього, навчально-виховного процесу. Гуманізація як процес часто здійснюється через гуманітаризацію, тобто – вивчення предметів гуманітарного циклу і впровадження гуманітарних методів вивчення дисциплін. Якщо гуманізація виступає метою освіти, то гуманітаризація є засобом досягнення цієї мети. Під гуманізацією і гуманітаризацією розуміють орієнтацію всієї системи навчання й виховання на формування особистості, яка духовно саморозвивається. Отже, гуманізація освіти означає створення такої освітньої соціальної системи, що відповідає гуманістичним цінностям та ідеалам. Гуманітаризація ж освіти має метою наповнення або доповнення освітньої програми гуманітарним змістом, тобто вона передбачає включення до навчального процесу циклу гуманітарних дисциплін [130, с.155].

Гуманізація вищої освіти – це світоглядний і діяльнісний підхід до освіти, який не лише визнає, а й стверджує цінність студента як особистості, його право на якісну освіту, на свободу вибору, на розвиток і виявлення своїх здібностей, на визнання єдиним критерієм оцінювання діяльності викладача - якість особистості спеціаліста [172, с. 33].

Українські дослідники гуманізації вищої освіти Г. Балл [7], С. Гончаренко [55], І. Зязюн [84], О. Пехота [154], В.Рибалка [167], М. Романенко [170] та ін., обстоюючи різні концепції гуманної освіти, єдині в одному: еволюція людини, її розвиток – це і є поступ гуманізму, це безальтернативний шлях розвитку вищої освіти. Якщо раніше основним компонентом навчально-виховного процесу були знання, то нині - особистісний розвиток і формування цілісної особистості [170]. У сучасному тлумаченні гуманізму акцент робиться на цілісне, універсальне становлення людської особистості. Ця універсальність

розуміється як гармонійний розвиток її інтелектуальних, духовно-моральних і естетичних можливостей.

Отже, з позицій гуманізму, кінцева мета виховання й навчання полягає в тому, щоб кожна людина могла стати повноцінним суб'єктом діяльності, пізнання та спілкування, тобто вільною, самостійною особистістю, яка відповідає за все, що відбувається в цьому світі [43, с.171].

Гуманізація освіти в педагогічній теорії і практиці розуміється як:

- 1) упровадження в навчально-виховному процесі ідей гуманізму, запропонованих великими просвітителями та педагогами минулого; це спрямування навчального закладу до піднесення особистості студента, забезпечення максимально сприятливих умов його розвитку, урахування його особистих цілей і запитів;
- 2) принцип реформування системи освіти, суть якого полягає в утвердженні людини як найвищої цінності шляхом олюднення обставин педагогічного процесу;
- 3) побудова педагогічного процесу на засадах гуманізму як визначального принципу загальнолюдської моралі, що включає: а) визнання права всіх учасників педагогічного процесу (викладача й студента) бути самим собою, що передбачає взаємне розуміння інтересів, запитів, взаємну довіру; б) визнання права всіх учасників педагогічного процесу на свій шлях самовдосконалення та творчості в процесі співробітництва в навчально-виховній діяльності; в) створення суспільством умов для радісного творчого життя всім учасникам педагогічного процесу.

Отже, міра гуманізації навчально-виховного процесу визначається тим, наскільки цей процес створює передумови для самореалізації особистості, розкриття всіх закладених у ній природних задатків, її здатності до самостійності, відповідальності та творчості.

Гуманістичний підхід вимагає, щоб головною метою навчально-виховного процесу було створення передумов для самореалізації особистості. Тобто, мова має йти про певну зміну ціннісних орієнтацій, що передбачають не

докорінну зміну навчально-виховного процесу, а перестановку акцентів з економічної ефективності та максимального використання випускника вищого навчального закладу на користь держави, на інтереси кожного конкретного студента як особистості, задоволення його потреб, створення передумов для реалізації свого різнобічного потенціалу. При цьому не знімається завдання підготовки його як висококваліфікованого спеціаліста, без чого випускник вищого навчального закладу не може реалізувати себе як особистість.

Кожна людина створює себе як особистість, коли саморозвиває свої задатки, здібності, покликання як основи свого таланту, знаходить у суспільстві чи створює нові форми теоретичної, практичної діяльності і прагне досягти принципово нових результатів. Гуманізація особистості – це індивідуальний і суспільний процес втілення в її діяльності і результатах загальнолюдських цінностей для спільного зростання благ у суспільстві і своєму житті [130, с.155].

Отже, гуманізація навчального процесу передбачає формування навчальних планів і технологій навчання в такий спосіб, щоб вони максимально враховували інтереси студентів у нових соціальних і економічних реальностях, а не тільки інтереси тих чи інших кафедр, ВНЗ, держави.

Реалізація принципу гуманістичної спрямованості навчання в практиці ефективно впливає на розвиток у студента рефлексії та саморегуляції, на формування його ставлення до світу та відносин зі світом, до себе самого та з самим собою, на розвиток відчуття власної гідності, відповідальності, терпимості; на формування особистості – носія демократичних і гуманістичних відносин у суспільстві [43, с.172].

У більш широкому аспекті реалізація принципу гуманістичної спрямованості навчання сприяє встановленню контактів між людьми, співробітництва, що сприяє зменшенню антагонізмів у суспільстві та об'єднанню ресурсів людства у боротьбі за соціальний прогрес.

Гуманістична орієнтація професійної освіти може бути реалізована лише у відповідних формах навчально-виховного процесу, тобто йдеться про

гуманістичну педагогіку, яка передбачає високу міру індивідуалізації та диференціації навчання, акцент на спонукання активності та ініціативності студентів, на реалізацію у відносинах між викладачами й студентами основних принципів педагогіки співробітництва.

У теоретико-концептуальній структурі гуманізації освіти науковці різних країн виділяють такі основні компоненти:

- етико-гуманістичний, що передбачає посилення уваги до проблем загальнолюдського, соціокультурного значення, до аналізу моральної та соціальної відповідальності майбутніх фахівців за наслідки своєї професійної діяльності [224];
- історико-кореляційний, спрямований на активізацію використання принципу історизму у викладанні з урахуванням синхронно-кореляційних зв'язків і залежностей між розвитком усіх видів діяльності і пізнання в історії людського суспільства [231];
- філософсько-методологічний, що передбачає виявлення й усебічне використання філософського аналізу змісту різних теоретичних положень, способів узгодження концептуальних структур з фізичною реальністю, широке використання методів активізації формування філософських основ світогляду [231];
- інтегративно-культурний, заснований на розширенні спектру практичного використання міжпредметних зв'язків на рівнях наукової та історико-культурної міжпредметної синхронізації та міжпредметної кореляції [229];
- соціально-презентативний, що передбачає кореляцію змісту навчальних програм із сучасним рівнем наукового знання, політичними, соціальними, економічними реаліями суспільства на національному і планетарному рівнях [229];
- креативно-розвивальний, що виражається в послідовній заміні методів навчання концептуально-аналітичними, що сприяють перетворенню студента з об'єкту навчання в суб'єкт діяльності. Це створює умови для

творчого самовираження особистості і забезпечує креативний рівень освіти [229].

Історія людства, практика людського буття такою ж мірою, як і сьогодення з його глобальними терактами та незбагненною агресією до всього (як живого, так і неживого), найчастіше дають підстави зневіритись у можливість втілення у життя гуманістичних ідеалів. Але, починаючи з часів італійського Відродження, кожна наступна епоха намагалася зберегти, продовжити, осмислити ідеї і традиції гуманізму, трансформувати їх у відповідності до тих чи інших історичних реалій, адаптувати їх до постійно мінливих соціально-політичних колізій. Все це, з одного боку, зумовило концептуальну поліваріативність гуманістичного світогляду. З іншого боку, в цьому величезному різнобарвному просторі гуманістичних думок і цінностей, які інколи бувають і взаємовиключними, можна виокремити той головний людиноцентристський смисловий акцент, який безпосередньо визначає сталість наукових пошуків, а саме: що являє собою людина взагалі, сучасна зокрема? Якою вона має бути? Хто і як формує та вимірює інваріанти людських і людських якостей? Ці запитання знаходяться в колі спеціалізованого інтересу, означеного темою „Гуманізм і освіта” [28, с.7].

Результати численних досліджень, що були представлені на конференціях за останні 10 років [57; 58], дають підстави зробити такі висновки:

- без гуманізації системи освіти й виховання молоді неможливо увійти в європейський світ і цивілізовано взаємодіяти в ньому;
- навчально-виховний процес у ВНЗ повинен мати людино-центристську орієнтацію; освіта має збільшувати свій гуманістично-духовний потенціал, щоб зберегти баланс, гармонію між природним і духовним в людині, запобігти можливості антропологічної кризи нашого народу;
- закладам освіти необхідно робити акцент на залучення студентів до гуманістично спрямованої моралі, мистецтва, філософії;
- розуміючи особливу роль системи освіти в глобальному соціокультурному

процесі, необхідно долати звужене вузько-прагматичне ставлення до проблеми виховання особистості, орієнтувати освіту на гуманізацію всіх її структур і форм навчання з метою формування творчої, суспільно-активної й відповідальної особистості;

- стратегічним завданням освіти було й залишається формування розвиненої людини, яка має бути не лише високоосвіченим професіоналом, а й носієм загальнолюдських цінностей, національно-культурних норм і традицій, суб'єктом і творцем сучасної культури й цивілізації;
- необхідно зберігати й підтримувати наявний потенціал гуманітарних і суспільних дисциплін у ВНЗ, утримуватись від його обмеження та скорочення;
- духовність, культурна компетентність як характеристика сутності людини детермінують якість кваліфікаційних характеристик спеціаліста, визначають ступінь гуманізму фахівця, гарантують збереження світу природи й людини;
- формування гуманістичних орієнтацій і культурної компетентності не повинно розглядатися лише в колі проблем викладання гуманітарних дисциплін, ця соціально-педагогічна проблема має інтегрувати зусилля всіх освітян;
- у гуманістичному навчанні й вихованні, зміні ставлення до окремої людини, зміні самої людини, підвищенні її відповідальності за майбутнє цивілізації закладено могутній антикризовий виховний потенціал;
- у період переходу до ринкових відносин гуманність є умовою гармонізації особистих і суспільних інтересів, вона знімає напруженість у стосунках між людьми, спонукає до прояву милосердя й добродійності.
- гуманність, як багатогранний у своїх проявах феномен, має складну структуру, яка співвідноситься з основними структурними компонентами особистості; опора на цей базисний фундамент підвищує виховний потенціал педагогічної діяльності, якщо ці структури в процесі формування гуманності є взаємопов'язаними та взаємодіючими.

У XXI столітті освіта перетворюється на глобальний фактор розвитку

людства, один з найважливіших чинників розвитку цивілізації. Освітнянська реальність, концентруючи в собі найсуттєвіші духовні потреби людини й людства, несе відповідальність за формування та розвиток загальнолюдських основ і принципів. Зміна освітнянської парадигми, що зумовлювала підготовку вузького спеціаліста, на ту, що, насамперед, передбачає формування широкоосвіченої, культурної людини певного фахового спрямування — фундаментальна засада гуманізації. Внутрішня культура, духовність, як бажаний фундамент будь-якої професії, як сутність людини, детермінує якість кваліфікаційних характеристик спеціаліста, визначає ступінь гуманізму фахівця, гарантує збереження світу природи й людини. Збагачення, насичення освітнянського простору високою моральною, сердечною енергетикою духовної культури є одним із найважливіших завдань і гуманістичних вимірів сучасної освіти [28, с.7]

На Заході гуманізація освіти, як показує аналіз літератури, базується на „трьох китах”: моральність, індивідуалізація навчання та орієнтація освіти на швидкозмінюваний світ. Але це гуманізація у вузькому розумінні слова. У широкому розумінні слова – гуманізація націлена на формування гуманістичних відносин, де все базується на культурі взаємовідносин і культурі мислення; умінні користуватись свободою та підкорятись правилам і законам; активності, мотивації вчинків, відповідальності, ініціативності, пошуку і творчості [172, с. 33].

У педагогічних системах Німеччини вихідним пунктом освіти є гуманістична спрямованість як одна з найвищих цінностей освіти й виховання. Для педагогічної системи Німеччини, починаючи з XVIII століття, цариною розвитку залишаються етичні проблеми, моральне виховання, що ґрунтується на гуманістичних традиціях. Пріоритетним є такий процес навчання, який виховує високоморальну особистість на традиціях гуманістичної етики. Серед моральних рис особливої уваги протягом століть надавалося самовизначенню, справедливості, внутрішній свободі, самостійності, дисципліні, повазі до правил, норм, законів, усвідомленню індивідуального обов’язку перед іншими та суспільством [122].

Порівняльний аналіз педагогічних систем Німеччини й України показує, що обидві системи мають свої гуманістичні традиції в освіті й вихованні. Суть гуманістичного підходу в навчанні полягає у сприйнятті знань не як результату, а як процесу, що триває впродовж усього життя, а навчальний заклад виступає сходинкою розвитку власної думки та свого ставлення до світу, творення світу власним шляхом. Гуманістичний підхід у навчанні спрямований на інтелектуальний і пізнавальний розвиток людини, „досягнення високого рівня компетентності в ім'я особистої та суспільної емансипації [69]. Важливо, щоб гуманістичний підхід носив цілісний, комплексний характер, тому що неможна розірвати педагогічний процес, його філософію та логіку; а педагогічна ідеологія має носити позитивний зміст і виходити з того, що кожна особистість – джерело свого саморозвитку. Отже, процес гуманізації освіти слід розглядати, в першу чергу, як зміни свідомості, розширення власної відповідальності, вдосконалення власної культури, гармонізацію стосунків особистості й суспільства [71, с.114].

З огляду на перспективу входження України в світове товариство надзвичайно важливим процесом є міжнародне співробітництво на засадах гуманізму в сфері освіти. Спільними сферами співпраці в галузі освіти є: створення умов для індивідуального розвитку та самореалізації людини, розкриття проблем духовності в контексті діалогу культур, розвиток інноваційного мислення, орієнтація на розвиток інтелекту і мислення, забезпечення доступу до світових центрів інформації завдяки впровадженню ІКТ.

Гуманізм, на нашу думку, є особливо цінним і необхідним для професійної діяльності юриста. Оскільки право є мірилом справедливості, то для правника дуже важливо мати світогляд, у центрі якого як найвища цінність і мірило всього перебуває людина. Для юриста вкрай важливими є почуття любові до людей і окремої особистості; глибока повага до людської гідності; позитивне сприйняття індивідуальних особливостей іншої людини; визнання її прав і свобод; бажання співчувати та допомагати іншому; намагання робити добро й піклуватися про благо людей.

Необхідність гуманістичної спрямованості особистості юриста потребує гуманізації його професійної підготовки. У концепції гуманізації професійної підготовки майбутніх юристів та створення гуманістичного навчального середовища ключовим має бути двоаспектне цілепокладання: розвиток в майбутніх правників індивідуально-особистісних гуманістичних якостей. Ці процеси є взаємозалежними, оскільки мета освіти розглядається, насамперед, як самоактуалізація і самореалізація особистості. Провідними компонентами гуманістичної спрямованості професійної освіти молодших спеціалістів юристів виступають орієнтації на ціннісно-смысловий і морально-етичний зміст навчання, внесення до освітнього процесу елементів духовної самобутності, національної ментальності, гуманних стосунків між викладачем і студентами.

Нині гуманізація юридичної освіти – це один із нових соціально-педагогічних принципів, який відображає спрямованість розвитку освіти на гуманні стосунки в суспільстві як загальнолюдську цінність. Гуманізацію, тобто „олюднення” юридичної освіти, в найбільш загальному плані можна охарактеризувати як побудову стосунків учасників освітнього процесу на основі зміни стилю педагогічного спілкування – від авторитарного до демократичного, подолання жорсткого маніпулювання свідомістю вихованців, практики індоктринації студентів – нав’язування їм непорушних стереотипів мислення, догм, які не підлягають критиці. Гуманізація націлена на посилення тих положень вітчизняної й зарубіжної педагогіки, які орієнтують на повагу до особистості студента, формування в нього самостійності, встановлення гуманних, довірчих стосунків між ним і викладачем.

Шляхи гуманізації юридичної освіти: а) формування відносин співробітництва між усіма учасниками педагогічного процесу; б) виховання в учасників педагогічного процесу морально-емоційної культури взаємовідносин; в) формування в майбутніх юристів емоційно-ціннісного досвіду розуміння людини; г) створення матеріально-технічних умов для нормального функціонування педагогічного процесу, що виховує гуманну особистість –

щирю, людяну, доброзичливу, милосердну, із розвинутим почуттям власної гідності, поваги гідності іншої людини.

Концепція гуманної освіти віддає перевагу суб'єкт-суб'єктному навчальному процесу, де студент є активним, ініціативним, готовим до колективної інтелектуальної діяльності, яка може бути досягнута, наприклад, за допомогою проблемно-діалогового викладання. Активність досягається через почуття внутрішньої свободи, через визнання права на вибір. Для студента це може бути право на визначення власного темпу навчання, на формування пакету дисциплін з переліку можливих, на участь у всіх доступних видах навчальної, наукової чи іншої творчої роботи [92].

Здійснювана в країні перебудова загальноосвітньої і професійної школи базується на творчому розвитку науки, органічно пов'язана з гуманізацією відносин у всіх сферах соціального життя. Сьогодні гуманістичні орієнтири в педагогіці обстоюються концепціями життєтворчості особистості, національного виховання, українознавства як методології реформування національної освіти, синергетичної методології, філософії гуманного професіоналізму, гуманізації освіти [45, с. 227].

Пошук різними навчальними закладами шляхів вирішення проблеми гуманізації підготовки фахівців здійснюється як у напрямі оптимізації та інтенсифікації викладання навчальних дисциплін, так і в напрямі розробки гнучких систем навчання, покликаних забезпечити врахування індивідуальних пізнавальних особливостей студентів, їх інтересів та схильностей. Нині можна говорити про такі стійкі тенденції гуманізації професійної освіти, як:

- інтеграція професійної та загальнокультурної підготовки фахівців в єдності з розвитком їхніх особистісних якостей;
- перехід від знанієвої парадигми освіти до предметно-компетентнісної;
- організація навчального процесу на принципах відкритої освіти та ін.

Побудова демократичного суспільства зумовлює зростання ролі людини, її духовних якостей у здійсненні їх перетворень. Зміцнення законності, правопорядку порушують проблему формування правової свідомості молоді

України. Настав час розуміння дійсної цінності правової форми суспільних відносин, всебічного розвитку гуманістичного й високоморального потенціалу права.

Формування правосвідомості населення має бути спрямоване на усвідомлення права як соціальної та особистої цінності, трансформацію правових норм у систему ціннісних орієнтацій особистості, формування правомірної поведінки студенської молоді. Ось чому є потреба у формуванні моральності та духовності правового мислення, гуманізації правових почуттів, що є складовими внутрішнього духовного імперативу майбутнього юриста.

Нові політичні орієнтири державотворення України змінили правові перспективи та цінності. В сфері правової ідеології утверджуються ідеї гуманізму, соціальної справедливості. Тому сучасні навчальні заклади, що готують юристів, мають прийняти інші пріоритети, стати зорієнтованими на людську індивідуальність, формування гуманістичних цінностей у майбутніх юристів. Сучасне призначення юридичної освіти полягає не стільки в засвоєнні студентами фундаментальних і професійних знань про державу і право, скільки у формуванні гуманістичних цінностей особистості, оскільки для юристів основним покликанням є захист прав і свобод на гуманістичних принципах [173, с.150].

Це накладає особливу відповідальність на підготовку гуманістично орієнтованих юридичних кадрів, які не просто формально оволоділи зовнішніми ознаками гуманізму та способами їх втілення у власній діяльності, але у яких гуманістична спрямованість стала провідною, дієвою рисою особистості, органічно інтегрувалася в систему життєвих і професійних установок і мотивів.

Проте сьогодні в системі юридичної освіти наявна суперечність між переважно знанієво-технологічною формою підготовки та особистісним розвитком студентів у процесі навчання. У навчальному процесі юридичних ВНЗ як і раніше основна увага (а відповідно і педагогічний контроль) приділяється засвоєнню наукових знань і професійних методів організації

діяльності, тоді як розвиток особистості майбутнього юриста, і, зокрема, тенденції формування його гуманістичної спрямованості залишаються за межами педагогічної експертизи.

Для поліпшення професійної підготовки юристів О. Бовдир, окрім іншого, пропонує: закріплювати в свідомості студентів морально-етичні засади міжособистісної взаємодії; використовувати можливості норм чинного законодавства, кращих традицій навчальних закладів; формування поваги до норм законодавства, що регламентують відповідальність юриста за порушення честі та гідності особистості; запровадження системи громадських функціональних обов'язків студентів та контроль за їх виконанням [22, с.226].

У зв'язку з цим виникає потреба затвердження гуманістичних відносин в освітніх системах різних рівнів, що може бути забезпечене лише за умови сформованості в суб'єктів навчального процесу гуманістичної спрямованості.

Проблема гуманістичної спрямованості юриста є надзвичайно актуальною для сучасної юридичної практики, адже дослідження професійного спілкування правників із клієнтами засвідчило, що у своїй фаховій діяльності вони недостатньо зорієнтовані на гуманістичні відносини. Тому важливими є проблеми визначення поняття «гуманістична спрямованість юриста», аналіз наукових підходів до вивчення цього феномену та вивчення його структури.

Проблема спрямованості знайшла своє відображення в дослідженнях зарубіжних психологів, таких як Е. Еріксон, Р. Кеттел, Г. Айзенк, Г. Гекхаузен, Д. Макклелланд. Учений О. Ковальов характеризує спрямованість як систему ставлень особистості до навколишнього світу, до структури якої входять різні властивості, а також як систему взаємодіючих потреб, мотивів і інтересів, ідейних і практичних настанов.

Як зазначає Л. Божович, важливо розглядати спрямованість особистості як системотвірну ознаку структури особистості. Дослідниця висунула припущення, що зміст спрямованості особистості зумовлює всі її особливості: інтереси, прагнення, риси характеру. Від спрямованості особистості залежить як комплекс властивих особистості рис, так і будова кожної з цих рис.

Структура спрямованості особистості, за К. Платоновим, включає систему взаємопов'язаних компонентів: інтереси, бажання, прагнення, ідеали, світогляд, переконання. Вказані компоненти спрямованості особистості характеризують її матеріальні й духовні потреби, моральні якості та ціннісні орієнтації [157].

Виходячи із системного уявлення про особистість, В. Рибалка розглядає спрямованість як важливу підсистему „вертикального виміру”, який можна здійснювати в процесі вивчення особистості. До найважливіших змістових складових цієї підсистеми він відносить основні бажання та мотиви особистості, головні пізнавальні інтереси, ідеали, переконання, прагнення й волю в досягненні цілей і результатів, емоційну основу спрямованості – ті почуття-мотиви, що супроводжують процеси її вироблення та реалізації [167].

Отже, наукові дослідження переконливо засвідчують, що структура спрямованості особистості має мотиваційний, емоційний, когнітивний та діяльнісний компоненти.

У гуманістичній парадигмі провідними напрямками стали дослідження умов формування гуманістичної спрямованості у підростаючої особистості (І. Бех [18], Т.Буяльська [29], І. Ващенко [43], О.Лисенко [123], В.Шахов [210] та ін.), формування гуманістичної спрямованості особистості майбутніх фахівців у різних галузях (Н. Беньковська [14], Л.Муравйова [137], А. Сущенко [195] та ін.), формування якостей особистості, що складають основу гуманістичної спрямованості (Т. Демиденко [62], І. Зязюн [85], Г. Савош [174] та ін.), гуманістичної спрямованості спілкування (Г. Балл [8], О. Чебикін [207] та ін.).

На сучасному етапі досліджень визначилися три теоретичні підходи до вивчення гуманістичної спрямованості особистості, що не виключають один одного, а розширюють і поглиблюють уявлення про складність досліджуваного феномену: особистісно орієнтований (Г. Балл, І. Бех, І. Якиманська, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, І. Зязюн, С. Максименко, О. Пехота, В. Рибалка та ін.); суб'єктний – розуміння особистості як цілісної самодіяльної субстанції (К. Альбуханова-Славська, Д. Богоявленська, О. Брушлинський, О. Леонтьєв, С.

Рубінштейн та ін.); особистісно-діяльнісний (О. Бодальов, В. Давидов, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, О. Ільїн, О. Мудрик, В. Сластьонін та ін.) [57 – 59; 164; 166; 192].

Реалізуючи названі підходи до розкриття психологічної сутності гуманістичної спрямованості, вчені підходять з різних психологічних позицій. Гуманістична спрямованість розглядається як ціннісно-мотиваційна властивість особистості (Г. Балл, І. Бех, О. Леонтьєв, Л. Божович,), як вибіркоче ставлення до дійсності (Б. Ананьєв, О. Бондаренко, О. Ковальов), як динамічне особистісне утворення (Т. Данилова, С. Рубінштейн, Н. Чепелева, С. Яремчик), як схильність індивіда (О. Лисенко), як значима характеристика особистості (А. Асмолов, Б. Теплов), як сукупність особистісно-ціннісних якостей людини (Н. Нерух) [7; 17; 19; 29; 142].

Дослідниця О. Лисенко гуманістичну спрямованість особистості розглядає як складне структурно-особистісне утворення, яке відображає схильність індивіда до активної гуманістичної діяльності на основі домінуючих суспільних інтересів, високих соціальних і загальнолюдських потреб; характеризує особистість під кутом зору способу й характеру взаємовідносин із суспільством, іншими людьми, з навколишньою дійсністю і передбачає позитивне ставлення до них. На думку О. Лисенко, гуманістична спрямованість має інтелектуальний, емоційно-мотиваційний, регулятивний і діяльнісно-практичний компоненти [123].

У структурі гуманістичної спрямованості майбутніх фахівців Н. Нерух виділяє такі компоненти: когнітивний (знання та уявлення особистості про гуманізм, гуманність, гуманістичну спрямованість фахівця в цілому); емоційно-ціннісний (формування гуманістичних почуттів і мотивів до їх виявлення); діяльнісний (свідомий вибір поведінки та дій відповідно до загальних моральних цінностей та ідеалів суспільства) [142].

Отже, на нашу думку, *гуманістична спрямованість майбутнього юриста* – це синтез взаємопов'язаних структурних компонентів: знаннєвий (знання та уявлення особистості про гуманізм, гуманність, гуманістичну спрямованість

фахівця в цілому); емоційно-ціннісний (домінування альтруїстичних, емпатійних установок у роботі з людьми, відкритість, чуйність, милосердність, толерантність, рефлексія); поведінковий (діалогічність, готовність до співпраці, схильність індивіда до активної гуманістичної діяльності, свідомий вибір поведінки та дій відповідно до загальних моральних цінностей та ідеалів суспільства).

Суттєву роль у процесі формування професіоналізму відіграє ціннісно-сміслова сфера особистості тому погоджуємось, що дуже важливо, щоб із ранніх етапів професійного становлення студенти почали осмислення свого ціннісного простору, побачили його зв'язок із цілями й завданнями обраної професії, а також були залученими у спеціально організовану роботу з розвитку своїх смислових орієнтирів.

Нині ми переживаємо період посиленої уваги до людини, коли формуються нові цінностей гуманістичного спрямування. Вплив такої тенденції виявляється в зміні таких структурних компонентів системи освіти як мета, зміст, форми й засоби освітньо-виховної діяльності. У більш розгорнутому варіанті аналізована тенденція включає такі складові, як: національна спрямованість освіти; відкритість системи освіти; перенесення акценту з навчальної діяльності викладача на діяльність студента; перехід від репродуктивного навчання до продуктивного; самоствердження особистості за умов педагогічної підтримки; перетворення позицій педагога і студента в особистісно рівноправні; творча спрямованість навчального процесу; перехід від регламентовано-контрольованих способів організації навчального процесу до активно-розвивальних; наступність і неперервність освіти [92, с.50].

Ще одним проявом гуманізації є духовність як абсолютна цінність людського життя, основа цілісності й душевного здоров'я людини. Перспектива людства в кінцевому розумінні, на думку В. Андрущенка, в його високій духовності [4, с.7]. Морально-духовна вихованість молоді особистості, на думку І. Бега, нині є пріоритетною метою освітньої системи [17, с.10].

Проблема освіти як чинника формування духовності сучасної особистості в умовах глобалізації суспільних процесів є предметом дослідження А. Корецької [109]. Автор пропонує сприймати людину і суспільство як рівноцінні феномени розвитку цивілізації.

У сучасній педагогіці принцип гуманістичної спрямованості виховання передбачає ставлення педагога до вихованця як до відповідального та самостійного суб'єкта власного розвитку, побудову стратегії його взаємодій з особистістю і колективного виховного процесу на основі суб'єкт-суб'єктних відносин [14; 84]. Кінцевою метою гуманістичного спрямування підготовки майбутніх молодших спеціалістів-юристів є розвиток професійно підготовленої морально-духовної гуманістично спрямованої особистості юриста. Гуманістична спрямованість, на думку І. Зязюна, є однією з найважливіших характеристик професійної майстерності людини. Вона засвідчує утвердження словом і працею найвищих духовних цінностей, моральних норм поведінки й стосунків [85].

Грунтуючись на аналізі даних теорії і практики, ми розглядаємо гуманізацію навчання як цілісний цілеспрямований процес високоорганізованої та взаємозумовленої комплексної діяльності викладача й студента, що базується на встановленні істинно суб'єктних відносин, пошані один до одного, довірі, ухваленні особистісних потреб, мотивів і цілей інших учасників педагогічного процесу як значущих. При цьому саме педагог забезпечує встановлення таких відносин, тобто знає, в чому суть даних відносин, відчуває потребу їх реалізовувати та вміє організовувати навчально-виховний процес відповідним чином у конкретних умовах педагогічної діяльності.

Під гуманістичною спрямованістю професійної підготовки розуміємо таку особистісно зорієнтовану освіту, яка: а) інтегрує уявлення людини про добро, істину, справедливість, нескороминущу цінність інших людей, моральні норми суспільства й соціуму; б) детермінує емоційно-ціннісну сферу мотивами альтруїзму, співпереживання (емпатії), соціальної відповідальності за власні дії; у) стійко визначає поведінку та вчинки в ситуаціях морального вибору шляхом

їх зіставлення з вищими загальнолюдськими цінностями та ідеалами, г) є сукупністю інваріантних спонук і способів дії, які проявляються незалежно від умов і ситуацій, в яких людина знаходиться.

1.4. Специфіка викладання правових дисциплін у підготовці молодших спеціалістів-юристів

Особливістю підготовки майбутніх молодших спеціалістів-юристів у ВНЗ I-II рівнів акредитації полягає в тому, що навчання в коледжі є першою сходинкою вищої юридичної освіти. Навчальні плани узгоджені з навчальним планом інституту. Це дозволяє розв'язати завдання, з одного боку, ранньої професійної орієнтації студентів, з іншого, забезпечити послідовність і наступність загальної середньої та вищої професійної освіти, залучити до навчання найбільш здатних і підготовлених студентів.

До коледжів, які готують молодших спеціалістів юристів, часто вступають абітурієнти, які мають слабе уявлення про професію юриста й низьку мотивацію до такої діяльності. Крім того, підготовку молодших спеціалістів-юристів часто здійснюють коледжі й технікуми, які ще не мають достатнього досвіду юридичної освіти, належно сформованого професорсько-викладацького складу і не виробили відповідного методичного забезпечення, а тому потребують допомоги науковців і практиків.

Юриста-професіонала відрізняють від інших людей глибокі знання права, які умовно можна поділити на такі види: а) фундаментальні, що дають розуміння внутрішніх закономірностей держави і права, охоплюють усі важливі юридичні поняття й категорії; б) спеціалізовані – конкретні юридичні знання, що використовуються для потреб різних видів юридичної діяльності: складання юридичних документів, виконання відповідних дій і операцій, застосування певних засобів та певної методики в процесі розв'язання юридичних справ. Отже, юрист – це професіонал, який має фундаментальні та спеціальні правові знання, глибоко переконаний у винятковому призначенні права й законності для суспільства, кваліфіковано користується юридичним інструментарієм під

час розв'язування юридичних проблем в ім'я захисту прав і законних інтересів громадян. Такі знання майбутні юристи набувають під час вивчення правових дисциплін.

Право є невід'ємним компонентом духовної культури суспільства й високоефективний регулятор суспільних відносин [177, с.270]. Право діє настільки, наскільки його здійснюють [220, с.121]. Нині цінність права, а особливо його соціальні аспекти, є достатньо актуальними, оскільки за допомогою права забезпечується стабільність і порядок у суспільних відносинах, який сьогодні, на жаль, відсутній. Право сприяє розвитку тих відносин, у яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. Актуальність вивчення права також зумовлена необхідністю в умовах формування в Україні нових соціальних цінностей і становлення правової держави використання аксіологічного потенціалу права як основи його соціальної значущості та ефективності [153, с.226].

Визначаючи за правовими знаннями їх системоутворювальну роль, Я. Кічук звертає увагу на інтегрований характер їх змісту [93, с.37]. Основною метою вивчення права є формування в студентів правової культури за такими напрямками:

- формування знань основ права, принципів його дії, способів і типів правового регулювання;
- розвиток навичок самостійного використання одержаних правових знань у практичній діяльності з реалізації правових норм;
- формування установок на правомірну поведінку, виконання лише правомірних дій [177, с.271].

Тому основою системи професійної підготовки майбутніх юристів є опанування правовими дисциплінами. У першу чергу, це кримінальне, цивільне, адміністративне, господарче, фінансове, міжнародне, екологічне право та ін. [214, с.47]. Основними поняттями, що вивчаються в правових дисциплінах, є такі: право, правові відносини, правове регулювання, правовий звичай та ін. [152].

У філософії права виокремлюють декілька аспектів цінності права: а) як явище, сенс якого полягає в реалізації права (власна цінність права); б) як особливий соціальний регулятор суспільних відносин (інструментальна цінність); в) як здобуток культури людства (історико-культурна цінність) [53, с.51]. Право є засобом забезпечення (гарантування) свободи і засобом її обмеження. З одного боку, саме в праві свобода одержує свій найбільш концентрований вираз, у ньому вона реально матеріалізується, об'єктивується, існує в конкретних правових формах, принципах, інститутах. З іншого боку, в праві закріплюється не абсолютна свобода суб'єктів права, а тільки її певна міра, яка об'єктивно зумовлена і визначається з урахуванням системи відповідних концептуальних засад. Право виступає загальним масштабом і рівною мірою здійснення свободи в суспільному житті людей. Право не усуває усі відмінності між різними індивідами, зумовлені їх здібностями і конкретними життєвими обставинами, а тільки формалізує і впорядковує ці відмінності за єдиною підставою, закріплюючи рівні можливості набуття тих чи інших благ і забезпечуючи їх однаковою для всіх юридичною процедурою реалізації. Цінність права як явища, сутність котрого є справедливість, полягає в тому, що вона і виступає і засобом, і результатом пошуку розумного балансу, рівноваги, пропорційності між особистою свободою і загальним благом, проступком і покаранням, витратами (втратами) і придбанням тощо [153, с. 229].

На сучасному етапі розвитку нашої держави спостерігається значне підвищення ролі правового регулювання суспільних відносин. Під методом правового регулювання науковці розуміють сукупність прийомів юридичного впливу на поведінку людей, вироблених у результаті тривалого людського спілкування. У процесі регулювання суспільних відносин використовуються різні методи: імперативний і диспозитивний, альтернативний і рекомендаційний, заохочення та покарання [199, с.23]. Їх застосування залежить від змісту відносин, розсуду законодавця, правозастосовної практики,

рівня правової культури населення. Названі методи можуть діяти самостійно і в сукупності, у взаємодії один з одним.

Складний процес трансформації соціально-економічної сфери, пов'язаний з поступовим формуванням в Україні ринкових відносин і становленням правової держави, зумовлює потребу теоретичної рефлексії цього процесу з точки зору дослідження ролі в ньому інституту права як одного з основних знарядь соціальних перетворень. Виконуючи функцію засобу організації й упорядкування суспільних відносин, право в Україні набуває особливого значення й у зв'язку з процесами євроінтеграції, входження України у світовий правовий простір. Тому право, як невід'ємний компонент духовної культури суспільства й високоефективний регулятор суспільних відносин, підлягає обов'язковому вивченню в системі професійної освіти [95, с.59].

Освоюючи спеціальність юриста, студенти вивчають основні галузі права – конституційне, адміністративне, трудове, цивільне, сімейне, екологічне, земельне, господарське, транспортне, фінансове, банківське, кримінальне – і процесуально-процедурні форми механізму їх реалізації. Майбутні юристи вивчають міжнародне право, цивільний процес, теорію держави і права, криміналістику, конституційне право зарубіжних країн, правоохоронні органи і судову систему України, судову бухгалтерію, основи римського цивільного права, правову статистику, ораторське мистецтво, банківське право та ін.

Результатом вивчення правових дисциплін є формування правової свідомості, в структурі якої зазвичай виокремлюють такі елементи: раціонально-ідеологічний, емоційно-психологічний, поведінковий.

Філософ і державознавець І.Ільїн, висвітлюючи духовне призначення правосвідомості, звертає увагу на те, що духовне призначення права полягає в тому, щоб жити в душах людей, наповнюючи змістом їх переживання і утворюючи таким чином в їхній свідомості внутрішні спонукання, які впливають на їхнє життя, на їхній зовнішній спосіб дій.

Орієнтація та закріплення спрямованості правових знань залежить від ступеня їх проникнення в емоційну сферу та здібностей останньої надати їм

значення суб'єктивної цінності, тому що правові емоції та почуття найбільш тісно пов'язані з усвідомленням і переживанням реальності людиною, з її духовним ідеалом як метою соціальної дії. Як доведено у психологічно-юридичних дослідженнях, ціннісно-правова орієнтація та її вираження – правова установка, об'єднані в єдину диспозиційну систему, утворюють ціннісно-нормативне ядро, яке є смисловою ланкою мотивації правової поведінки [106; 113; 151; 163].

Важливою умовою, яка підвищує дієвість фактора внутрішнього прийняття майбутніми юристами правових знань, є необхідність врахування викладачем їхньої індивідуальності, суперечностей між новими істинами і тими, що вже сформувалися в них у результаті спостережень, уявлень і набули визначальну значимість. Це буде сприяти більш цілеспрямованій виховній діяльності, вихованню в студентів ставлення до права як до соціальної цінності.

Однією з важливих умов успішного формування правових переконань є донесення до студентів знань у доступній формі з метою їх глибокого осмислення. Для того, щоб досягти поставленої мети, необхідно правові знання перетворити в особисті переконання молодих громадян, щоб вони стали нормою їх поведінки, увійшли в їхню життєву програму. При цьому основну увагу треба приділити усвідомленню молоддю цінності права, що є основою переконання в необхідності дотримання його норм, формування правових установ. Система правової освіти має формувати глибоку переконаність у необхідності правових норм, які втілюють у собі справедливість, стоять на її захисті. Норми моралі мають стати основою соціального становлення громадянина як особистості.

Єдність принципів моралі й права допоможе сформувати в майбутніх юристів переконаність у корисності права, отже, допоможе їм свідомо дотримуватись вимог законодавства. Дослідники С. Алексєєв, В. Замараєв, вивчаючи проблему моральної мотивації, свідомості й поведінки, підкреслюють, що вплив моральної мотивації виявиться ширше, якщо підійти до її аналізу з загальнофілософських світоглядних позицій. І не дивно, бо вона –

один з реальних шляхів переведення „морально-зовнішнього” у „внутрішнє”. Саме за таких умов правова поведінка набуває особистісної моральної переконаності і дослідності, стає частиною духовного світу людини.

Успіх гуманізації правових знань залежить від того, як педагог зуміє показати студентам взаємозв'язок норм і права та основних моральних критеріїв, що підтверджують необхідність прийняття особистістю правових норм. І. Бех зазначає, що для нейтралізації егоїстичного „Я” особистості необхідно прийняти моральну вимогу, проаналізувати всі позитивні й негативні моменти [18]. Доктор педагогічних наук Н. Ткачова у своїх дослідженнях наголошує на тому, що право і мораль слід розглядати в тісному взаємозв'язку [200]. Лише за цієї умови можна посилити інтелектуальну активність і участь емоцій у засвоєнні правових знань.

Джерелом правових емоцій, які викликають відповідний характер поведінки, найчастіше буває життєва ситуація або протиріччя між потребами, бажаннями та реальними можливостями людини, задоволенню яких сприяють правові норми. Кожна ситуація, в якій опиняється людина конкретно, нерідко несподівана і впливає на людські почуття, свідомість, викликаючи певні емоції, що сприяють прийняттю конкретного рішення і супроводжують саму дію або поведінку людини.

Під впливом правових емоцій і почуттів поступово формуються позитивні правові переконання. У зв'язку з цим застосування правових ситуацій на заняттях з правознавства є одним з важливих методичних психолого-педагогічних прийомів. Щоб правові знання стали внутрішнім стимулом, треба їх пережити на емоційному рівні. Тоді знання будуть хвилювати особистість, дійшовши до розуму й серця, поступово трансформуючись у внутрішній духовний стан особистості.

Тому застосування системи правових ситуацій є доцільним у навчальному процесі при викладанні галузей права. Об'єктивною основою зовнішніх умов правових ситуацій мають бути використані нормативно-правові акти. Система ситуацій складається з першої – вихідної ситуації теперішнього

часу, а потім вона розгортається в послідовних ситуаціях майбутнього часу. Кінцева ситуація має довести, що при недотриманні правових норм людина може стати право порушником і буде притягнута до юридичної відповідальності. Перехід від початкової до кінцевої ситуації дозволить сформулювати увагу студентів на передбаченні негативних наслідків правопорушник дій.

Провідною лінією, яка пов'язує усі ланки механізму формування правової свідомості, є одержана правова інформація, що пов'язана з чинним інформаційно правовим полем. Вона складає зміст правової ідеології, тобто є структурним елементом правової свідомості.

Правові знання необхідно засвоювати не лише на рівні абстракції, але й сприймати емоційно і відчувати переконаність в їх необхідності та доцільності служіння правопорядку в суспільстві.

Отже, необхідно створити психолого-педагогічні умови для виявлення почуттів та емоцій в процесі засвоєння правових знань. Якщо студенти будуть сприймати правові норми не лише розумом, а й почуттями, то це може привести до формування альтруїстичної позиції особистості, яка орієнтується на загальнолюдські цінності та гуманістичні ідеали. Завдяки ситуаційному психолого-педагогічному прийому можна діагностувати егоцентричні позиції окремих студентів та піддавати їх корекції.

Важливою педагогічною проблемою є формування внутрішнього духовного імперативу як невід'ємної складової правової свідомості особистості. Як зазначає філософ І. Кант, моральні й юридичні норми безпосередньо впливають на суб'єкта, який усвідомлює, що його воля підкорена вимогам закону. Це породжує уявлення про обов'язок, про його загальнолюдську цінність і конкретні соціальні блага, закладені в самому вчинку. Це формує внутрішній імператив, закон, обов'язок, який ми накладаємо самі на себе. Внутрішній духовний імператив особистості майбутнього юриста – це одночасно духовна, моральна і правова категорія. Для юриста внутрішній духовний імператив є проявом милосердя, культури почуттів, юридичного

мислення, здатності розуміти своїх клієнтів, співпереживати їм, а також й виконання фахового обов'язку. Діяльність у процесі реалізації права спрямована на досягнення певного соціального результату за допомогою різноманітних правових засобів регулятивного та охоронного значення. Вибір правових засобів у практичній діяльності, усвідомлення й конкретизація суб'єктивних прав і обов'язків, прийняття рішення та оцінювання наслідків правової діяльності безпосередньо залежать від засвоєння майбутніми юристами правових вимог і можливостей, їх інтеріоризації в принципах індивідуальної правосвідомості.

Вважаємо, що формування правосвідомості майбутніх юристів, моральності та духовності їх правового мислення буде ефективним за умов:

- гуманізації навчально-виховного процесу;
- використання методів особистісно зорієнтованої правової освіти студентської молоді;
- самопізнання та правового саморозвитку;
- використання новітніх педагогічних технологій і комп'ютеризації правового навчання; включення в навчально-виховний процес глибинних джерел духовної християнської моралі.

Найважливішим результатом вивчення правових дисциплін є формування правової культури фахівця. Правова культура юриста вбачається в критичному творчому осмисленні правових норм, законів, правових явищ з погляду їх гуманістичного, демократичного і морального змісту [156, с. 34]. Проте це поняття за останні кілька десятиріч років набуло нового змісту. Для соціалістичного типу правової культури характерні заперечення цінності права, сприйняття його лише як засобу забезпечення волі, а подекуди – сваволі держави (керівництва правлячої партії). Ще однією визначальною рисою цього типу культури була ідеологізація правової системи, проявом чого стали запровадження офіційної панівної ідеології з одночасним запереченням плюралізму, свободи слова, думки і віросповідання; відданість проведенню різного роду політичних кампаній та театралізованих „судових” процесів над

„ворогами” народу використання законодавства, зокрема конституції, для пропаганди комуністичної ідеології; використання партійним керівництвом правоохоронних та судових органів для боротьби з інакомислячими та здійснення політичних репресій тощо.

Правова культура тісно пов'язана з культурою духовною, оскільки розвиток людської цивілізації неодноразово доводив, що при зниженні духовності, моральності знецінюється роль права, в суспільстві починає панувати хаос, пріоритетними стають антиморальні цінності [173, с.150].

Правовій культурі постіндустріального суспільства притаманні особлива повага до прав і свобод людини і громадянина, їх реальне забезпечення і гарантування, розроблення ефективних механізмів їх захисту; створення досконалого за формою і змістом законодавства; високий рівень правової науки, її залучення до правотворчого й правозастосовного процесів; реальне забезпечення незалежності суду, його ефективна робота тощо [76].

Крім того, останнім часом стрімкими темпами розвивається інформаційне суспільство, підвищуючи роль інформації практично в усіх сферах суспільного життя. Інформаційні процеси набули ознак цілеспрямованої й науково обгрунтованої інтелектуальної діяльності. Важливу роль у цих процесах відіграє право, яке має можливість впливати на перебіг названих процесів безпосередньо, підтримуючи найбільш прогресивні ініціативи. Сьогодні стан інформаційного суспільства потребує від правової системи динамічного розвитку, виявлення відповідних доктринальних положень і комплексної організації правового забезпечення інформаційної сфери. Інформаційна сфера в Україні в сучасних умовах перетворилась на арену політичної боротьби за владу та інформаційні впливи на окремі регіони і свідомість громадян, саме тому правовідносини у сфері обігу інформації зачіпають життєві інтереси всього населення нашої держави та потребують глибоких наукових досліджень, всебічного, повного й об'єктивного обгрунтування необхідних змін законодавства в цій галузі.

Саме у правових дисциплінах більшість науковців убачають реальну перспективу модернізації вітчизняної професійної освіти, входження в загальноєвропейський освітній простір, що пов'язане із поступом до створення громадянського суспільства, утвердженням України як правової держави [87].

Аналіз педагогічної літератури свідчить про значний інтерес науковців до проблем викладання права на юридичних факультетах ВНЗ [134]. Упродовж ХХ століття педагогами-юристами напрацьовані численні методики організації лекцій, практичних і семінарських занять, самостійної роботи студентів із вивчення правових дисциплін [27; 63; 96].

В Україні середньостатистична навчальна програма юридичного навчального закладу викладається через такі дидактичні форми, як лекційні та семінарські й практичні заняття, а також курсові та дипломні роботи. Деякі навчальні заклади, завдяки ініціативному молодому поколінню викладачів, починають доповнювати їх, впроваджуючи більш інтерактивні форми вивчення (як-от ділові ігри, конкурси, дискусії, нарешті сократівський метод – основний дидактичний метод викладання права в США). У цьому напрямі, на думку В. Бігуна, нам ще слід працювати [20], зокрема й вивчаючи зарубіжний досвід.

В Україні зростає інтерес до досвіду німецького юридичної освіти, утверджується розуміння того, що юридична освіта – це один з визначальних чинників стабільної правової системи [20]. Німецькі форми навчання можна поділити на три види. Перший – як і в Україні, це лекції, на яких практично відсутня взаємодія лектора й студента; утім, їх відвідування не обов'язкове. Студенти слухають ті лекції, які їм цікаві і, які, на їхню думку, їм будуть потрібні в майбутньому.

Другий вид занять – практичні заняття, або вправи з обов'язкових предметів (цивільного, адміністративного та кримінального права), на яких студенти розв'язують завдання, проходять тестування. Вони аналог наших практичних і семінарських занять. Знання перевіряються шляхом самостійного розв'язування гіпотетичних фабул, користуючись нормативною базою. Крім того, є й письмові домашні завдання, які студенти мають детально висвітлити й

розв'язати самостійно на основі нормативної бази та відповідної літератури. Тести та типові відповіді на письмові завдання згодом обговорюються на заняттях.

Третій вид занять – навчання у робочих групах з цивільного, адміністративного та кримінального права під наставництвом референдарія – того, хто закінчив курс навчання та склав перший держіспит. Загалом така форма навчання (навчальні робочі групи, консультації) є надзвичайно корисною (оскільки готує випускників до іспитів та практичної роботи) і варта, на думку В. Бігуна, наслідування в Україні [20].

Особливо вагомим є значення правових навчальних дисциплін у професійній підготовці молодшого спеціаліста-юриста. Найбільшу частину навчального навантаження у професійній підготовці майбутніх молодших спеціалістів-юристів займають саме правові дисципліни, які в силу свого змісту та методики викладання мають сприяти майбутнім юристам у: 1) самоусвідомленні та особистісному самовизначенні в навчально-виховному процесі; 2) їхній особистісній і професійній самоідентифікації; 3) формуванні в них системних інтересів, потреб, мотивів і мотивацій творчої навчальної та майбутньої професійної діяльності; 4) формуванні в них творчого стилю навчальної діяльності, набуттю культури самоосвіти та саморозвитку в процесі опанування основ майбутньої професійної діяльності; 5) формуванні в них культури міжособистісного спілкування та відстоювання власного „Я” у процесі міжособистісної взаємодії; 6) рефлексії, саморозвитку, самовдосконаленню та самоактуалізації у навчальній і майбутній професійній діяльності.

Власне ці риси, провідні якості та прояви особистості є вкрай необхідними передумовами професійної діяльності фахівця юридичного профілю, яка, як правило, передбачає активну конфронтаційну міжособистісну взаємодію. Отже, на нашу думку, саме правові дисципліни мають оптимально сприяти актуалізації в студентів потенційних інтелектуальних і особистісних здібностей, навчанню ефективно вчитися шляхом формування в них смислу,

змістовних мотивів і мотивацій навчальної та майбутньої професійної діяльності.

Проблеми вивчення правових дисциплін українськими науковцями здебільшого пов'язуються з інтерактивними технологіями (Ю.Антюхов, В.Барко, Н.Боярський, А.Галай, Я.Кічук, І.Літинський, В.Молодован та ін.). Аналіз літератури з інтерактивних технологій викладання правових дисциплін засвідчує їх безсумнівні переваги, основна з яких – навчання практичного права „через дію”. Дослідники А.Галай, Я.Іваніш, В.Стаднік пропонують застосовувати такі види інтерактивних технологій: „Знайомство”, „Мікрофон”, „Робота в групах”, „Розгляд правових ситуацій”, „Рольові ігри”, „Сократівський метод”, „Коло ідей”, „Займи позицію”, „Колегіальна нарада” та ін. Проте домінуючою інноваційною формою навчання правових дисциплін здебільшого визнають тренінг і метод „кейс-стаді” [86; 125]. Досить широке розповсюдження у вивченні правових дисциплін знайшов інтерактивний метод „Дебати” (Н. Боярський, С. Наумов) [27]. Дебати зазвичай поділяють на проблемні дебати, дебати як форма роботи з нормативними документами, дебати як засіб формалізації дискусії. Доведено, що інтерактивна технологія „Дебати” сприяє формуванню в студентської молоді комунікативної і дискусійної культури, оволодіння правовими знаннями щодо стратегії і тактики лобювання законних інтересів людини, навичками аргументації, вміннями слухати опонента, аналізувати думку співрозмовника, задавати запитання, формулювати відповіді на поставлені запитання, вести дискусію в дусі поваги до прав людини, людської гідності, толерантності, дотримуючись мовних і етичних правил [27].

Серед пріоритетних напрямів мотивування студентів до навчальної діяльності чільне місце посідає зорієнтованість навчального процесу на практику, здобуття професії через досвід [111, с. 256]. Підготовка фахівця юриспруденції, здатного вирішувати професійні завдання в сучасному інформаційно-правовому просторі, є основним завданням вищої школи, яка забезпечує заданий напрям професійної підготовки юриста [168, с. 448]. Тому

практична складова – невід’ємна частина освітнього процесу. Під час навчання студенти проходять практику в органах місцевого самоврядування, державних службах зайнятості, соціального страхування, пенсійного забезпечення, органах державної реєстрації актів цивільного стану, соціального захисту населення, судових органах, департаментах кадрової роботи тощо. Майбутні юристи беруть участь у ділових іграх на правову тематику, спеціальних круглих столах. Поділитися досвідом і відповісти на запитання студентів приходять відомі юристи, громадські діячі.

Отже, вивчення правових дисциплін передбачає розв’язання таких завдань щодо формування правової культури:

- знання основ права, принципів його дії, способів і типів правового регулювання;
- прищеплення студентам навичок самостійного використання правових знань у практичній діяльності щодо реалізації правових норм;
- формування установок на правомірну поведінку, здійснення лише правомірних дій;
- надання іншим консультацій щодо забезпечення та дотримання правових норм.
- формування гуманістичного світогляду й виховання гуманістичного спрямування особистості юриста.

Органічне поєднання правових знань, ціннісного ставлення до них і практичної діяльності студентів утворюють переконаність, в результаті чого поступово формуються гуманістичні ціннісно-правові орієнтації і правові поведінкові установки, які, об’єднуючись у єдину диспозиційну структуру, утворюють ціннісно-нормативне ядро – психологічну духовну систему регуляції поведінки особистості.

З огляду на все, що викладене вище, підготовка молодших спеціалістів юристів, на наше переконання, має базуватись на принципах „нового гуманізму”, який складається з таких компонентів:

- почуття глобальності, яке пов'язує в єдине ціле людину, суспільство, державу та всі інші елементи і фактори світової системи;
- любов до справедливості, яка має стати основою всіх соціальних перетворень і подальшого розвитку людського суспільства;
- боротьба за свободу людини, відмова від будь-якого насильства, що сьогодні є основним злом, яке слід перемогти.

Висновки до першого розділу

Реформування вітчизняної правової системи, яке спостерігається протягом останніх часів, здійснюється у різних напрямках. Так нині відбувається прийняття нових законодавчих і підзаконних актів, спрямованих на реалізацію положень Конституції України, а також зобов'язань України, пов'язаних з її інтеграцією у Європейське співтовариство. Проводиться ґрунтовне реформування системи органів державної влади. Відбувається переорієнтація наукових правових досліджень та зміна напрямів викладання права.

Соціально-економічні перетворення вимагають формування професійного, кваліфікованого правового корпусу, який забезпечував би функціонування та адаптацію чинної законодавчої бази нашої держави до європейських норм і вимог. На ці тенденції активно реагує ринок юридичних послуг: однією з найпрестижніших стає професія юриста. Зацікавленість молоддю професією юриста – цілком зрозумілий процес, адже наша держава розвивається, зростає нове покоління молодих людей, котрі мають нові пріоритети, бажають захищати свої права та інтереси, прагнуть певної стабільності, але при цьому не позбавлені авантюризму та певної частки романтики юридичної професії. Проте талановитим юристом може стати не кожен. Важливо, аби людина самостійно здійснила вибір фаху та дійсно мала бажання надавати юридичну допомогу, що в подальшому обов'язково має допомогти стати їй справжнім юристом.

Відносно процесу функціонування системи юридичної освіти, як складного та багатогранного явища, можна визначити групу загальноосвітніх і

додаткових принципів, які виходять з вимог чинного законодавства України та розкривають методологію правового навчання. Це принципи гуманізму, демократизму, незалежності освіти від політичних партій, науковості, комплексного підходу, вимогливості, звітності, наступності тощо.

На сучасному етапі розвитку суспільства відбувається інтенсивний пошук нової моделі юридичної освіти, що відповідає б сучасному рівню цивілізації. І гуманізація є ключовим моментом нового педагогічного мислення, що затверджує полісуб'єктивну сутність освітнього процесу. Основне завдання юридичної освіти – розвиток гуманістично спрямованої особистості юриста. Гуманізація освіти передбачає єдність загально-культурного, соціально-морального та професійного розвитку особистості. Даний соціально-педагогічний принцип вимагає перегляду цілей, змісту і технологій навчання.

Узагальнюючи результати досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців, визначаємо гуманістичну спрямованість майбутнього юриста як особистісне, стійке, ціннісне утворення, в якому поєднуються і взаємодіють особистісно-професійна мотивація, потреба в самовдосконаленні, знання та усвідомлення гуманістичних цінностей, готовність до взаємодії і співпраці, діалогічність, контактність, комунікативність, домінування альтруїзму, емпатії, відкритості, чуйності та толерантності в роботі з людьми, висока здатність до рефлексії та до професійної ідентифікації. Вважаємо, що гуманістичну спрямованість юриста доцільно досліджувати як особистісно-професійну спрямованість, складовими якої визначено мотиваційний, знанієвий, емоційно-ціннісний та поведінковий структурні компоненти.

Головне для майбутніх юристів – мислити системно, діалектично, не втрачати цілого за частковим, бачити завжди справу клієнта з усіх боків, а не окремі ознаки його проблеми. Теоретичні дисципліни допоможуть поєднати частини в ціле, дотримуючись принципу діалектичної єдності в підході до людини і суспільства. Правові дисципліни формують спеціаліста певного профілю. Викладання правових дисциплін у підготовці молодшого спеціаліста юриста має базуватись на таких принципах:

- 1) Неперервність і поступове ускладнення навчального процесу. Неперервність полягає в тому, що кожна дисципліна є логічним продовженням попередньої. Наприклад, вивчення окремих галузей права починається після засвоєння курсу теорії держави і права. Кримінальний процес вивчається слідом за кримінальним правом, цивільний процес – після цивільного права. Щодо ускладнення процесу навчання, то воно виявляється у поступовому переході від засвоєння первинних понять про державу та право (дефініції держави, права, правої норми тощо) до розгляду концепцій права, сучасних проблем тієї чи іншої юридичної науки.
- 2) Поєднання загальних і спеціалізованих знань у процесі навчання. Всім студентам даються знання, необхідні для юриста будь-якого профілю, що складають базову основу юридичної освіти. Разом з тим, з урахуванням характеру майбутньої спеціалізації випускників, їхні знання цілеспрямовано поглиблюються у відповідних галузях права.
- 3) Поєднання теоретичного та прикладного у юридичному навчанні виявляється в апробації теоретичних положень на практиці, у максимальному наближенні юридичного навчання до життєвих реалій, у розв'язуванні конкретних ситуацій за допомогою та з урахуванням фундаментальних досліджень сучасної юридичної науки.
- 4) Творчий підхід до розв'язання наукових проблем і практичних ситуацій. Прищеплення студентам почуття зацікавленості до нового, прагнення до творчого пошуку шляхів розв'язання визначених завдань на основі глибокого осмислення правових та інших соціальних явищ, з використанням сучасної методології, інформаційно-комунікаційних технологій тощо. Виховання нетерпимості до догматизму та схоластики.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ГУМАНІСТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ-ЮРИСТІВ

2.1. Обґрунтування методологічних підходів дослідження та організаційно-педагогічних умов гуманістичного спрямування підготовки майбутніх молодших спеціалістів-юристів

Гуманістичне спрямування професійної підготовки молодшого спеціаліста-юриста в умовах кризового стану чи не всіх сфер існування суспільства вимагає нових підходів до виховного й навчального процесів.

Аналіз специфіки професійної діяльності молодшого спеціаліста юриста дозволяє визначити найбільш важливі взаємопов'язані блоки його мотиваційної сфери: пізнавальний, морально-правовий і комунікативний, які детермінують у сукупності зміст мотивів професійного самовдосконалення. Пізнавальні мотиви спонукають майбутнього юриста до вивчення чинного законодавства, галузей права. Наявність морально-ціннісних мотивів означає, що студент співвідносить свою активність з нормами моралі, совісті та етичними цінностями. Комунікативні мотиви визначають прагнення до вдосконалення мовної культури, вміння слухати, переконувати співрозмовника, вміння бачити ситуацію очима клієнта.

Усі вказані види мотивів можуть визначати зміст професійної підготовки майбутнього юриста й надавати їй гуманістичного спрямування.

Загальновідомо, що гуманоцентрично організований навчально-виховний процес формує в тих, хто навчається, гуманоцентричні ідеали й життєві орієнтири. Але, на жаль, у наших навчальних закладах дотепер цю просту істину не усвідомлює значна кількість педагогів, які продовжують формувати фахівця, а не виховувати добро й гідність в індивідах, і виховувати словами, а не практичними діями. До цього часу в нашій освітній практиці не стало

загальноусталеною нормою звертатися до внутрішнього світу особистості, щоб визначити орієнтири діяльності педагогів та освітніх закладів загалом. Як наслідок навіть за змістом правильні ціннісні орієнтири педагоги знаходять у наявних директивних документах і згодом виховними заходами нав'язують студентам. Останні, зазвичай, сприймають їх у такій формі як духовне насильство, що й зумовлює неефективність виховної роботи в переважній більшості навчальних закладів. Тому неодмінною передумовою гуманоцентричної переорієнтації освіти є опора на особистість, її внутрішній світ і життєві прагнення. Вбачаючи у студентах лише добросердне, педагог сприяє розвитку ціннісних рис особистості, застосовує відповідні методи навчання та виховання. Завдяки цьому він розкриває її творчий потенціал, палке бажання до творення добра й утвердження себе як носія високих моральних цінностей.

Отже, опертя на високий духовний потенціал особистості є головною методологічною засадою створення і гуманоцентричної освіти, і гуманоцентричного правового суспільства. Тому основними методологічними підходами до організації професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів нами вибрані гуманістичний, технологічний, аксіологічний, культурологічний, особистісний, діяльнісний і діалогічний.

Вибір *гуманістичного підходу* зумовлений метою дослідження і темою дисертації, основним об'єктом у якій є гуманістичні цінності молодших спеціалістів-юристів. Такий підхід передбачає зміну характеру педагогічних впливів на студентів: від керування, статусної диференціації до гуманістично спрямованої взаємодії, співпраці та уваги до пізнавальної активності студентів. Майбутні юристи виступають суб'єктами діяльності поруч із викладачем, а розвиток їхньої особистості, їхня самоактуалізація, професійне становлення стають основними цілями такої співпраці. Змінюється також і позиція студентів, які переорієнтовуються з результату засвоєння знань і отримання за це оцінки на активну співпрацю з викладачем, самоосвіту, реалізують потужний потенціал власної пізнавальної активності, скеровуючи її на

вироблення власної гуманістичної спрямованості як майбутнього фахівця-гуманіста.

Система юридичної освіти в Україні нині набуває нового змісту й змінюється відповідно до нових суспільних потреб (державно-правових, політичних, економічних, культурно-освітніх та ін.). Необхідність здійснення правової реформи, створення ефективної системи правового забезпечення в різних сферах суспільного життя, підвищення якості нормотворчої, правоохоронної та правозастосовчої діяльності висуває нові вимоги до рівня підготовки правників у навчальних закладах I-II рівня акредитації [188, с.411].

Актуальним завданням професійної освіти в нинішніх умовах розвитку суспільства є забезпечення готовності випускника використовувати набуті знання, навички й уміння в практичній діяльності і враховувати при цьому соціальні наслідки своїх професійних дій. Тобто назріла об'єктивна необхідність скорочення екстенсивних форм навчання студентів і переходу до інтенсивних форм [143, с.142].

Гуманістичний підхід набув статусу глобальної педагогічної парадигми, що створює передумови для розроблення особистісно-орієнтованих технологій навчання. Актуальним завданням стає пошук інноваційних форм, методів і технологій навчання юристів, які були б спрямовані на підготовку висококваліфікованих, конкурентоспроможних правників, здатних виконувати складні науково-дослідні, фахово-прикладні й творчі завдання. Зазначене вказує на доцільність застосування у підготовці майбутніх молодших спеціалістів-юристів *технологічного підходу*.

З технологічним підходом тісно пов'язаний *інтегративний підхід*, оскільки інтеграцію знань інколи розглядають як технологію навчання. Приділення особливої уваги інтеграції правових знань з етичними, соціологічними, культурологічними, філософськими, історичними, психологічними, політичними та ін. вважаємо важливою умовою формування в майбутніх юристів цілісної системи правових знань на засадах гуманізму.

Аксіологічний підхід загалом властивий сучасній філософії освіти та правовій ідеології, оскільки людина розглядається ними як найвища цінність суспільства. Тому цей підхід також є дуже важливим у підготовці майбутніх молодших спеціалістів юристів.

Загальновідомо, що неможливо зрозуміти суть права без регулятивної форми культури, бо центральне місце в розвитку права займає не законодавство, не юриспруденція, не судова практика, а саме суспільство з його поняттями, ідеалами, національними традиціями й ментальністю [140, с.37]. На перший план у роботі юриста виступають особисті характеристики, високий рівень моральної і правової свідомості та правової культури. До структури професійної культури юриста науковці відносять не лише його правову (О. Демко [63], О. Дьоміна [66], І. Зеленко [81] та ін.), а й психологічну (О. Котикова [111]), комунікативну (М. Кухта [119], Ю. Марченко [131]), естетичну (М. Бабков [6], Л. Зеліско [82]), інформаційну (М. Шерман [213]), конфліктологічну (М. Кляп [97]), політичну (В. Нарсесянц [140]), культуру мислення (В. Александрова [1]) та інші культури. Оскільки одним із регуляторів професійної діяльності юриста виступають деонтологічні норми – сукупність нормативів культур: емоційної, психологічної, педагогічної, політичної, правової, економічної, екологічної, етичної, естетичної, інформаційної та ін., то вважаємо за необхідне застосування *культурологічного підходу* в підготовці молодших спеціалістів юристів.

Особистісний підхід зорієнтовує навчально-виховний процес на особистість як мету, суб'єкт, результат і основний критерій ефективності професійної підготовки. Цей підхід вимагає визнання унікальності особистості, її інтелектуального та морального потенціалу, права на повагу, розвиток природних задатків і здібностей. Особистість – це насамперед громадянин держави і патріот, це людина, яка володіє універсальною спеціальною підготовкою (спеціаліст), це людина з широким світоглядом, високим рівнем загальної і політичної культури. Виховання такої особистості, створення для цього відповідних умов і має складати головну мету гуманізації вищої освіти.

Особистісний підхід передбачає визнання права кожної особи на свободу, самовизначення, індивідуальність і самовираження; визнання та виконання своїх обов'язків перед собою та іншими; оперує під час взаємодії з іншими на мотивацію цінності, досвіду і „я-концепцію” партнера; індивідуальний підхід.

Необхідність реалізації в професійній освіті юристів *діяльничого підходу* зумовлена тим, що діяльність є основою, засобом і вирішальною умовою розвитку особистості. Діяльничий підхід заснований на активному ставленні людини до співіснування з іншими і дозволяє знайти найбільш суттєві механізми поширення гуманістичних стосунків у суспільстві, і, відповідно до цього, - механізми ефективної адаптації людини до соціального середовища. Він передбачає опору на активність, свідомість і самостійність; орієнтацію не на вербальну дію, а на діяльність самого студента; забезпечення суб'єктивної свободи у виборі діяльності та її компонентів; побудову виховання шляхом спеціально організованої діяльності та спілкування майбутніх юристів.

Оскільки сучасний юрист не ізольований від соціальної групи, основою його професійної діяльності є взаємодія та спілкування з іншими людьми, то є потреба в реалізації *діалогічного підходу* в його професійній підготовці. Пояснюємо це тим, що головним змістом і специфікою наукових гуманітарних досліджень є світ людини, людська суб'єктивність, а головним принципом досліджень і побудови гуманітарного знання є принцип комплементарності, який визначає діалогічність у якості найголовнішого концептуального методу у викладанні всіх дисциплін у вищій школі [28, с.8].

Усі названі підходи становлять сутність гуманізації педагогічного процесу в підготовці юристів і є теоретичною основою визначення **організаційно-педагогічних умов** гуманістичного спрямування професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів, до яких відносимо такі:

- 1) організація професійної підготовки на основі гуманістичних стосунків між викладачами й студентами (гуманізація середовища);
- 2) інтеграція професійних і гуманістичних знань під час викладання правових дисциплін (гуманізація змісту);

3) упровадження особистісно орієнтованих технологій навчання, спрямованих на розвиток гуманістичних якостей майбутніх юристів (гуманізація особистості).

Вважаємо, що під час викладання правових дисциплін доцільним буде поєднання традиційних методів навчання з інноваційними, спрямованими на розвиток особистісних і професійних якостей майбутніх юристів. Інноваційним правовим навчанням є сукупність нововведень, виражених у системі дій і операцій навчальної діяльності, які дозволяють швидко й ефективно досягти прогнозованого результату правових знань і вмінь.

Крім того, відомо, що „засвоєння змісту навчання, професійний розвиток особистості й становлення її творчої індивідуальності відбуватиметься більш успішно за умови комплексного впливу на її інтелектуальну та емоційно-почуттєву сфери” [1, с.37]. Здійснювати такий комплексний вплив можна, на нашу думку, варіюючи різні методи й методичні прийоми навчання.

Упроваджуючи інноваційні методи й прийоми навчання, ми керувались такими **концептуальними ідеями нашого дослідження**: 1) особистість студента формується, розвивається і самовдосконалюється у творчій навчальній діяльності; 2) провідні риси особистості студента виявляються як система психофізіологічних, психічних, соціально-психологічних і особистісних якостей, яка найбільш повно і комплексно виявляється в студентів у навчальній діяльності; 3) сукупність цих провідних якостей як системи відзначається активністю, узагальненістю та стійкістю в поведінці, спілкуванні та діяльності студента; 4) підґрунтя психічних властивостей особистості студента проявляється в системах „студент – педагог”, „студент – студент”, „студент – студенти” як суб’єктів діяльності; 5) провідні риси особистості студента проявляються у свідомості та самосвідомості, в тому числі й професійній; ступені самопізнання, самооцінюванні, самоствавленні, самовдосконаленні, самоактуалізації та самореалізації у процесі навчальної діяльності як суб’єкта пізнання, поведінки, спілкування і діяльності; 6) творча навчальна діяльність

забезпечує єдність особистісного та професійного зростання особистості студента і сприяє комплексній реалізації його суб'єктності.

Для того, щоб відшукати шляхи справжньої гуманізації вищої освіти, необхідно, насамперед, глибоко осмислити її зміст, зрозуміти її значення як важливої складової частини не тільки освітньої реформи, а й перебудови суспільства в цілому. Гуманізація означає докорінний перегляд уявлень про місце культури в суспільстві, про зміст духовних цінностей, про взаємовідносини людини й суспільства, тобто йдеться про зміни світоглядних позицій.

Найголовнішою умовою навчально-виховного процесу є його особистісна зорієнтованість, спрямована на те, щоб кожний студент став повноцінним, самодостатнім, творчим суб'єктом діяльності, пізнання, спілкування, вільною і самодіяльною особистістю. Саме в цьому і полягає гуманістична спрямованість навчально-виховного процесу, центром і метою якого є особистість студента. Ступінь гуманізації цього процесу залежить від того, наскільки він створює передумови для самореалізації особистості, розкриття її природних задатків, прагнення до свободи, відповідальності, творчості.

Гуманістична педагогіка дає широкий простір для реалізації позиції студента в процесі навчання й виховання. У контексті гуманістичної освітньої парадигми принципово іншою бачиться й позиція педагога, якому належить бути не засобом, а визначальним чинником навчального процесу, соратником і супутником студента на шляхах пізнання. Викладач є провідною фігурою успішної педагогічної взаємодії зі студентами, від нього залежить оперативність враховування їхніх особистісних якостей, що постійно змінюються під впливом зовнішніх обставин та індивідуального зростання.

Гуманістичне спрямування професійної підготовки майбутніх юристів не може бути зведеним до доповнення навчальної програми якимись новими предметами, потрібний такий розворот усієї системи освіти, за якого ми вбачали б студента не як майбутнього фахівця, а як майбутню освічену, розвинену, благородну людину, яка не може бути поганим фахівцем, оскільки

фах – це лише грань цілісного буття такої людини.

Гуманізацію змісту правових дисциплін пропонуємо реалізовувати в таких основних напрямках:

а) *філософський напрям*:

- виявляти загальні закони діалектики в правових науках: закон переходу кількості в якість; закон єдності і боротьби протилежностей, єдності і змісту форми;
- виявляти причинно-наслідкові зв'язки;
- подавати матеріал, що вивчається, у контексті глобальних проблем сучасності.

б) *соціальний напрям* пов'язаний з питаннями соціально- економічної політики, проблемами політичного й культурного розвитку України, екологічними проблемами, роллю і місцем конкретної правової дисципліни у вирішенні цих проблем;

в) *історичний напрям* передбачає аналіз розвитку науки з позицій історизму, вивчення її ролі в розвитку того чи іншого питання, прогнозування перспектив науки, врахування сучасних реалій під час вивчення правових дисциплін, зміни підходів до вивчення відповідної правової дисципліни.

Гуманістичне навчання правових дисциплін акцентує увагу на навчанні юристів орієнтуватися й діяти в сучасному світі, який не має готових, однозначних відповідей на запитання і вимагає від кожного пошуку власних рішень у безлічі життєвих ситуацій. Воно передбачає створення умов для формування вмій і навичок спілкування з іншими, прийому і передавання інформації та організації власної діяльності.

Гуманістична спрямованість інноваційних процесів у системі освіти зумовлена співіснуванням і складними взаєминами в науковій педагогіці й педагогічній практиці традиційної наукової педагогіки, що орієнтована на об'єктивні закономірності виховання й має своїм головним джерелом наукові дослідження, і створюваної педагогами-новаторами педагогіки співробітництва. Якщо порівняти деякі аспекти взаємодії викладача з студентами в контексті

гуманістичного й традиційного підходу до навчання, можна виділити суттєві відмінності між ними.

Погляди щодо ролі викладача та стилю керівництва суттєво відрізняються. Традиційному навчанню більш притаманний авторитарно-директивний стиль спілкування. Особистісні думки викладача стосовно матеріалу, що подається для вивчення, здебільшого невідомі студентам, тому і не викликають зворотного бажання з їхнього боку висловлювати, навіть формувати своє особисте ставлення до запропонованої теми, що безумовно гальмує мотивацію і бажання щось вивчати.

Гуманістичний підхід передбачає особистісно-орієнтовану позицію викладача. Відкритість його особистості стимулює солідарність, спільну діяльність, підтримує особистість студентів. Основною формою традиційного навчання є фронтальна, в той час як гуманістичне навчання надає перевагу індивідуальній і груповій роботі студентів.

Характер організації пізнавальної діяльності теж різниться: якщо в традиційному навчанні перевага надається репродуктивним завданням, дії за зразком, вправам із встановленими способами розв'язування, то гуманістичний підхід передбачає творчі продуктивні завдання на активізацію мозкового штурму, вибору варіантів, пошуку відповідей, аналізу змісту матеріалу, максимальне використання досвіду студентів у вирішенні завдань. Людина як особистість з її переконаннями, досвідом, інтересами, прагненнями і бажаннями є центральною фігурою гуманістичного навчання.

Як відомо, люди запам'ятовують набагато більше інформації, якщо вона емоційно забарвлена й стосується їх особисто. Здебільшого люди люблять говорити про власні почуття, власну реакцію на якісь життєві ситуації, їх цікавить те, як вони виглядають в очах інших, яке враження вони справляють. Ці людські особливості з успіхом використовують і перетворюють у переваги студентів педагоги, які застосовують гуманістичний підхід у навчанні. Гуманістичне навчання пропонує широкий спектр завдань, що запрошують студентів до діалогу, пропонують їм ділитися власним досвідом і почуттями

один з одним.

Отже, в основу побудови моделі підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів були включені організаційний, змістовий і особистісний компоненти (рис.2.1).

Рис. 2.1. Модель гуманістично спрямованої професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів

2.2. Організація професійної підготовки на основі гуманістичних стосунків між викладачами й студентами (організаційний компонент підготовки)

Утілюючи в життя Закон України „Про вищу освіту” [77], необхідно утвердити людину як найвищу соціальну цінність, найповніше розкрити її здібності та задовольнити освітні потреби, забезпечити пріоритетність загальнолюдських цінностей, забезпечити гармонію людини й суспільства. Цього результату можна досягти, на думку багатьох науковців, завдяки гуманізації навчального процесу у ВНЗ [5; 7; 9; 10; 19; 29; 84 та ін.]. Тому гуманізація нині є одним з важливих напрямів розгортання інноваційних процесів в освіті. Гуманістична педагогіка як система наукових теорій, що стверджує вихованця в ролі активного, свідомого, рівноправного учасника навчально-виховного процесу, будується на принципах свободи, відповідальності, творчості, співтворчості. Орієнтація на особистість на практиці означає, насамперед, зміну стилю педагогічного спілкування від авторитарного до демократичного, гуманного [62, с.224]. Головними цілями педагогічної діяльності стають створення умов для формування зрілої людини, здатної до самостійного життя у мінливому світі.

Виховати культурну, духовну особистість, здатну до саморозвитку й самопізнання, допомагає особистісно орієнтоване навчання. Спрямованість викладача на розкриття студента як самостійної, самодостатньої особистості, яка нарівні з педагогом може брати участь у навчальному процесі, в нашій практиці була зумовлена гуманним ставленням до студента, який є неповторною, багатогранною особистістю. Важливим компонентом такого навчання було педагогічне спілкування викладачів усіх дисциплін, спрямоване на партнерство, діалог зі студентами, надання їм можливостей діяти

самостійно, творчо, висловлювати власні міркування й пропонувати свої варіанти виконання.

Гуманізація освіти – це шлях до індивідуальності студента через індивідуальність викладача. Тому в процесі роботи зі студентами потрібний не просто викладач-предметник, а особистість, співбесідник. Високоосвічена, зосереджена особистість, яка володіє широтою світогляду, – найбільш дієвий аргумент у необхідності вивчення правових дисциплін.

Говорячи про гуманізацію освіти, педагоги зосереджуються здебільшого на створенні умов для розвитку особистості студента і забувають про іншого рівноправного суб'єкта навчального процесу – викладача і його розвиток як фахівця й особистості. Ми приєднуємось до думки А. Суценка про необхідність особливої уваги до особистості викладача, сприяння процесу самореалізації його гуманістичного потенціалу в педагогічній діяльності, об'єктивації гуманістичних резервів як елементів мотиваційної сфери та структури особистості [195], адже на викладача покладаються якісно нові завдання у процесі педагогічної взаємодії зі студентами з метою формування у них культури професійного спілкування. Основою успішної педагогічної взаємодії й педагогічного впливу є ставлення до студента як до суб'єкта, а не об'єкта навчально-виховного процесу, тобто становлення і розвиток суб'єкт-суб'єктних навчальних взаємин.

Встановлення та регуляція взаємовідносин між викладачем і студентами, забезпечення гуманістичної спрямованості розвитку студентів – одна з провідних функцій-спілкування педагога з майбутніми юристами. Саме гуманізація відносин допоможе майбутнім юристам усвідомити об'єктивну реальність як “світ людини”, ввести студентів у силове поле культури, сприяти вихованню гуманної особистості, здатної бути творцем свого життя. Її мета - налагодження взаємодії зі студентами, побудова виховання й навчання на засадах співробітництва та співтворчості.

Викладач формує позитивну установку на кожного студента; уважно ставиться до будь-якої думки, не заперечуючи її; виявляє емпатію, розуміння

внутрішнього стану особистості; зосереджує увагу на її позитивних якостях, підтримує позитивне самопочуття. Своїм прикладом він розвиває взаємини поваги і довіри в студентській спільноті; привчає студентів до відкритості, толерантності щодо думок інших; забезпечує незагрозливе, позбавлене конкуренції середовище, усуває бар'єри для самостійної, вільної поведінки кожного; розвиває стосунки співробітництва, співтворчості.

Ми розглядаємо гуманізацію взаємин викладача й студентів як взаємозворотний процес олюднення їх спілкування на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії рівноправних партнерів, визнання за кожним права бути особистістю, вільно здійснювати свій вибір та волевиявлення. Як двобічний процес гуманізація передбачає співробітництво й співтворчість викладача й студентів, створення умов для їхнього розвитку та саморозвитку, утвердження особистої гідності студента, погляд на нього як на вищу цінність.

Викладачі правових дисциплін організують такий тип взаємодії, що забезпечує умови для активності кожного – як викладача, так і студентів, розвитку взаємозв'язків і стосунків, що зумовлені та спрямовані на досягнення цілей спільної діяльності. Викладач організує процес навчання правових дисциплін як діалог, що дає змогу скеровувати й уточнювати міркування студентів, спрямовувати їх на пошук особистісного сенсу наукових знань; застосовує різні види роботи для колективного вирішення проблем, прийняття рішень; залучає майбутніх юристів до обміну думками, вияву й розвитку особистісної позиції під впливом ідей інших, пошуку власного розуміння; зосереджує увагу студентів на таких цінностях, як співпраця, взаємоповага, взаємопідтримка.

Організуючи професійну підготовку майбутніх молодших спеціалістів юристів за експериментальною методикою, ми пам'ятали, що „гуманне ставлення до навколишніх – першооснова взаєморозуміння, доброго самопочуття, умова найповнішого розкриття можливостей людини” [191, с.50]. Тому в навчальному процесі важливим є принцип взаємодії студентів між собою і студентів з викладачами. Цей принцип означає, що майбутні юристи

мають змогу навчатись, конструювати власні знання на підставі обміну особистісним досвідом. Це сприяє набуттю різносторонньої, альтернативної інформації про реальні правові явища, що полегшує пошук їхнього розуміння, а також вироблення власних знань, набуття умінь і навичок. Навчання шляхом взаємодії посилює відповідальність студентів за власні думки, судження, гнучкість і ґрунтовність їхніх знань, спонукає до усвідомлення своєї позиції. Організація міжособистісної взаємодії сприяє формуванню в студентів соціальних рис, толерантного ставлення один до одного.

Духовність для майбутнього юриста – це можливість самореалізації на основі вищих цінностей: моральності, поваги, творчості. Для викладачів правових дисциплін – це уникнення безапеляційного та принизливого ставлення до студента, це величезна відповідальність перед власною совістю, а також необхідність виконання функції духовного референта, взірця для наслідування.

Забезпечити гуманізацію професійної освіти майбутніх молодших спеціалістів-юристів можливо шляхом розширення індивідуальної роботи викладача зі студентами, застосування ігрових форм навчання, практикумів, а також активізації науково-дослідної діяльності студентів. Спільна робота викладача й студента над пошуковим проектом допомагає розв'язати проблеми набуття майбутніми фахівцями навичок творчого пошуку на основі інформаційного забезпечення та використання методів сучасної евристики. За такої форми здійснення студентом своєї навчальної діяльності не лише розкріпачується його уява, а й змінюються мотиваційні та емоційні основи вивчення правових дисциплін, підсилюється вплив на навчання ціннісних орієнтацій і установок.

Індивідуалізація навчання як необхідний крок переходу до гуманізації навчального процесу підсилює роль викладача, який пропонує різним студентам відповідно до їхніх здібностей та інтересів форми засвоєння навчального матеріалу з правової дисципліни. Разом з цим зростає повага до студента як до унікальної та неповторної особистості.

Коли ми говоримо про рівноправність викладача й студентів, то маємо на увазі, що суб'єкти взаємодії мають рівні права на розвиток своєї індивідуальності, на повагу людської гідності, де під повагою ми розуміємо “здатність бачити людину такою, яка вона є, усвідомлювати її унікальну індивідуальність” (Е.Фромм), право студента відверто висловлюватись з різних питань, у тому числі й стосовно взаємин із викладачами, право говорити й відстоювати правду. Це і є етичний еквівалент визнання особистості іншого, його права на особистий шлях і особисте рішення.

А це все означає, що викладач ставиться до студента як партнера у співробітництві і співтворчості, що забезпечує їх діалог. Саме діалогічні стосунки - “єдина форма ставлення до людини-особистості, що забезпечує її волю і незавершеність” (М. Бахтін), яка сприяє гуманізації взаємин викладачів і студентів (Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський та ін.). Виділяють головні принципи організації діалогу: емоційна особистісна відкритість партнерів по спілкуванню, психологічний настрій на актуальний стан іншого, довіра і відвертість почуттів. Саме вони забезпечують конструктивність діалогу і більш повно реалізуються в спілкуванні [45, с.225].

Основою діалогу викладача й студентів є мова – знаряддя безпосереднього впливу на свідомість і поведінку студентів. Важливим показником мовної культури педагога є змістовність, логічність, точність, чіткість, стислість, простота і емоційна виразність, яскравість, образність, барвистість мовлення, його чистота, літературно правильна вимова, відсутність мовного баласту – вульгаризмів, провінціалізмів, архаїзмів, слів-паразитів, зайвих іноземних слів; вільне невимушене оперування словом, виділення, підкреслювання головних думок, фонетична виразність, інтонаційна різноманітність, гарна чітка дикція, розмірений темп мовлення, правильне використання логічних наголосів і психологічних пауз; взаємовідповідність між змістом і тоном, між словами, жестами та мімікою.

Діалог будується на емоційній відкритості та довірі до іншої людини, прийнятті її як цінності у свій внутрішній світ. Це створює умови для взаємного

особистісного розвитку і творчої „співучасті” в ньому. У діалозі є можливість побачити співрозмовника таким, яким він є. Але для цього потрібно звільнитися від домінанти на собі, виховати в собі домінанту на співрозмовника (А.Ухтомський). У переключенні домінанти на співрозмовника інша людина набуває своєї неповторної індивідуальності. У процесі розв’язування юридичних проблем з’являються різні точки зору. Тому викладач, здійснюючи функції визначення проблеми перед студентами, в той самий час є активним учасником діалогу. Він не нав’язує власної точки зору, а чекає від студентів спроби розв’язання, допомагає майбутньому юристу висловити свої думки й почуття.

Для того, щоб спілкування педагога з студентами будувалось на взаєморозумінні, конструктивному діалозі, було гуманним за своєю суттю, необхідна готовність до діалогу як студента, так і викладача. Ця готовність забезпечується сформованим гуманістичним за характером “комунікативним ядром” особистості. А. Бодальов у поняття “комунікативне ядро” включає всі психологічні якості, які встигли розвинути в особистості і проявляються, коли та спілкується. Виключне значення тут має досвід спілкування з людьми. Але особистий досвід – це лише один із шляхів формування в людини якостей, необхідних для гуманного ставлення до людей. Російський дослідник А. Бодальов вказує на інші шляхи:

- постійне збагачення досвіду теоретичними відомостями щодо людини, оволодіння законами, що керують людською поведінкою; формування в людини здібності до співчуття іншим людям;
- тренування кожного в такій поведінці стосовно людей, яка б поважала людську гідність іншого, не напружувала взаємин;
- формування в людини установи на творчість у спілкуванні, щоб була можливість індивідуального підходу [165, с.94].

Але щоб виховати гуманну людину, викладач сам має нею стати. Щоб бачити індивідуальність студента, викладач сам повинен реалізувати свою індивідуальність у педагогічній діяльності, творчо самореалізуватись,

усвідомлюючи свою унікальність і неповторність. Тільки та людина, які знайшла своє місце в суспільстві, має власну систему цінностей, може знайти адекватні способи самовираження, стати творчою індивідуальністю. Внутрішній, змістовий план індивідуальності – ціннісні орієнтації, усвідомлення своїх обов'язків, гуманне ставлення до себе й інших людей. Зовнішній її прояв – здатність людини до побудови свого світобачення, себе в педагогічній діяльності.

Власним прикладом викладачі вчать майбутніх молодших спеціалістів-юристів керуватися в поведінці моральними нормами та цінностями, виявляти дружелюбність, увічливість, повагу та чуйність до інших, толерантність і милосердя, розвивати власні моральні якості та переконання, дотримуватися етичних норм у повсякденному житті, контролювати, оцінювати й регулювати свої взаємини з іншими, здійснювати свідомий вибір у складних життєвих ситуаціях, орієнтуючись на духовні цінності.

Творчість у педагогічній взаємодії виявляється в здатності викладача швидко й свідомо аналізувати педагогічну ситуацію, орієнтуватися в ній, актуалізувати педагогічні знання й уміння з урахуванням специфічних умов своєї праці. Гуманістична (суб'єкт-суб'єктна) взаємодія передбачає партнерство педагога і вихованця, визнання цінності кожного з них, захист і розвиток особистісного потенціалу як студента, так і викладача. Тому в процесі професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів ми намагались розв'язати такі завдання:

- підняти ціну людської особистості через підвищення особистої гідності студента й викладача;
- формувати в студентів і викладачів потребу в гуманістичному спілкуванні;
- вчити педагогів і студентів жити в світі плюралізму й толерантності, поваги прав і свобод кожної людини;
- розвивати в суб'єктів спілкування здатність до рефлексії і децентрації;
- формувати досвід гуманних стосунків, культуру спілкування викладачів і студентів;

- стимулювати викладачів і студентів до самовдосконалення.

Вчимо студентів, що в процесі професійної діяльності юрист може користуватися такими правилами:

- той, хто перед тобою, гідний поваги, прийми його таким, яким він є;
- спілкуйся з клієнтом як з рівноправним партнером;
- шукай у ньому позитивне;
- важливо, щоб людина подобалась тобі;
- поганих людей немає, є люди, на яких у тебе не вистачило душевної теплоти й уваги;
- будь-яка юридична допомога марна, якщо у твоїй свідомості не зміниться погляд на людину як на найвищу життєву цінність.

Найбільш повно забезпечується комунікативна взаємодія студентів між собою і з викладачем, здійснюється взаємообмін соціально-рольовими функціями на семінарі-пресконференції. Така форма, на наш погляд, не тільки розвиває комунікативні вміння майбутніх юристів, а й поліпшує виконання завдання, яке полягає в тому, щоб логічно переконати свого опонента. Присутні є одночасно і слухачами, і експертами, і потенційними учасниками самого діалогу. Шукаючи способи вирішення проблеми, кожен має можливість виявити свої людські якості і все, що властиве людині: досвід, погляди, переконання, проблеми, емоції, характер тощо.

Нині в арсеналі педагогіки є значна кількість різних освітніх технологій, спрямованих на усвідомлення, розуміння та ухвалення майбутнім професіоналом своєї соціальної місії [103; 135]. До таких можна віднести:

1) технологію рефлексії саморозвитку людини, спрямовану на усвідомлення кожною людиною можливості неперервного професійного саморозвитку, що забезпечує реальне втілення в практику гуманістичних ідей і принципів;

2) вітагенну технологію, що дозволяє враховувати індивідуальний життєвий досвід, що сприяє досягненню людиною цілей у її життєдіяльності і професійному співтоваристві;

3) технологію рольової взаємодії в процесі професійної підготовки фахівця до професійної діяльності, яка дає можливість оцінити людині себе в різних соціальних ролях, що дозволяє майбутньому фахівцю розширити професійні горизонти. Саме ця технологія, на наш погляд, є найбільш значущою в підготовці юристів, оскільки їм у процесі професійної діяльності належить виконувати певні соціальні ролі. У свою чергу, кожна соціальна роль накладає відбиток на особу, самосвідомість людини, оскільки людина мобілізує ресурси свого організму для виконання тієї або іншої ролі. На виконання людиною певної соціальної ролі чинять вплив як зовнішні вимоги, так і внутрішні мотиви, причому вплив останніх істотніший.

Все вищевикладене вказує на підвищення соціального потенціалу ролевої взаємодії в освітньому процесі в цілому і значущості його в процесі підготовки майбутнього юриста. Рольову взаємодію розглядаємо як організовану форму пізнавальної діяльності, що передбачає розвиток у студентів готовності до розуміння й ухвалення різних функцій і ролей у сучасному соціумі, їх освоєння в спеціально підібраних соціально-орієнтованих ситуаціях, що актуалізують якості рефлексій майбутніх юристів.

Організація рольової взаємодії спрямована на підготовку студентів до переходу від навчального типу діяльності до професійного. У навчальній рольовій взаємодії відтворюється наочний і соціальний зміст майбутньої професійної діяльності юриста. Основу технології навчальної рольової взаємодії складає створення в освітньому процесі соціально-орієнтованих ситуацій, що дають можливість кожному студентові „прожити” ролі різних учасників процесу й ухвалити рішення, максимально враховуючи інтереси всіх взаємодіючих сторін. Уміння розглядати ситуацію з різних позицій сприяє майбутній успішній гуманістичній професійній діяльності.

У процесі рольової взаємодії кожен студент обирає, ухвалює рішення, цілеспрямовано набуває досвіду, оцінює себе і своїх колег у новій якості – юриста в певній ситуації. Студенти включаються в рольову взаємодію в ситуаціях, що імітують реальні процеси життя. При цьому вони мають

усвідомити, наскільки запропоновані ситуації є типовими для сучасної дійсності, розглянути можливі варіанти їх розв'язання, вибрати найбільш правильний. Технологія рольової взаємодії передбачає послідовне моделювання в навчальній діяльності студентів цілісного змісту й умов професійної діяльності. Технологічним механізмом у системі соціально-орієнтованих ситуацій можуть служити такі етапи:

1) мотиваційно-проектувальний – включення студентів у взаємодію з виконання соціально-професійних ролей з метою формування готовності до оцінювання професійної ситуації з різних позицій (методи: аналіз соціально-професійних ситуацій, вирішення соціально-професійних проблем і завдань);

2) діагностико-корекційний – виявлення стилю взаємодії, якому надається перевага, включення студентів у взаємодію з виконання динамічних ролей з метою корекції стилю взаємодії (методи: аналіз соціально-професійних ситуацій, дискусія);

3) продуктивно-діяльнісний – включення у взаємодію з виконання константних ролей на новому якісному рівні з метою формування умінь організації конструктивної взаємодії, знаходження шляхів для вирішення соціально-економічних проблем на основі загальнолюдських цінностей (методи: аналіз соціально-професійних ситуацій, дискусія, ділова гра, розв'язування завдань);

4) рефлексивно-результативний – оцінювання використовуваних методів, прийомів, якості розв'язання соціально-професійних завдань, рівня сформованості юридичної компетентності.

Кожному з етапів відповідає певний рівень сформованості провідних якостей особистості студента – самостійності й ініціативності – репродуктивний, частково-пошуковий, пошуковий, творчий. Причому кожен подальший рівень включає риси попереднього, а також має власні, властиві тільки цьому рівню особливості.

На наш погляд, реалізація подібного підходу сприятиме створенню психолого-педагогічних умов, що забезпечують спрямованість змісту й

технологій освіти на гуманізацію професійної підготовки, в процесі якої формується індивідуальна ціннісно-сміслова установка особистості, що включає когнітивний, емоційно-оцінювальний і поведінковий компоненти в умовах нової дійсності, а також на успішну адаптацію випускників юридичних ВНЗ на сучасному ринку праці.

Вважаємо, що такі інноваційні форми навчання та виховання сприяють інтенсивному розвитку інтелектуальних здібностей студентів, посиленню в навчально-виховному процесі морально-етичної складової, формуванню в майбутніх фахівців практичних навичок тощо. Адже призначення сучасної юридичної освіти полягає в тому, щоб передати майбутньому правнику глибокі загальнокультурні основи, комунікативні здібності, критичність і культуру мислення, здатність приймати самостійні рішення, загалом підготувати професіоналів, які сповідували б принцип верховенства права та мали активну громадянську позицію.

Достатньо ефективні щодо гуманізації взаємин студентів такі колективні форми роботи як співробітництво їх у парі змінного складу (досвід В.Дяченко, О. Ривіна [67]): читання і наступне спільне обговорення логічно завершеної та невеликої за обсягом частини тексту; вироблення навичок формулювати запитання, пункт плану чи тези, адекватні змісту опрацьованого абзацу тощо; взаємонавчання студентів; групове розв'язування проблемної юридичної ситуації тощо.

Через організацію спільної активної діяльності можна формувати в майбутніх юристів уміння взаємодіяти, разом приймати та реалізовувати рішення тощо.

У зв'язку з тим, що в реальній практиці склалася велика різноманітність методів навчання, фахівці з юриспруденції пропонують класифікувати їх за різними основами. Цей прийом відомий і самій юридичній науці: так, наприклад, норми права можуть бути класифіковані за досліджуваними суб'єктами, методами правового регулювання або за галузевим принципом.

Отже, на підставі характеру пізнавальної діяльності в правовому навчанні виділяють такі методи:

1. *Пояснювально-ілюстративний*. Його суть полягає в тому, що викладач повідомляє готову інформацію різними засобами, а студенти сприймають, усвідомлюють і фіксують у пам'яті правову інформацію.

2. *Репродуктивний метод*. За допомогою системи взаємозв'язаних запитань викладач права організовує діяльність студентів щодо неодноразового відтворення повідомлених ним знань і продемонстрованих способів діяльності. Незважаючи на численну критику щодо використання цього методу в правовому навчанні, слід відмітити його важливість у плані формування в майбутніх юристів міцної основи знань, необхідних для творчої роботи.

3. *Метод проблемного викладу*. Під час організації занять із права викладач ставить певну проблему, сам її розв'язує і показує шлях розв'язання, пропонуючи зразки наукового пізнання правових явищ.

4. *Частково-пошуковий, або евристичний метод*. Під час застосування цього методу викладач правової дисципліни орієнтує студентів на виконання окремих кроків пошуку відповіді на проблемне запитання або завдання.

5. *Дослідницький метод*. Він забезпечує творче застосування знань, сприяє оволодінню методами наукового пізнання, розвиває інтерес до предмету.

У сучасному правовому навчанні необхідно звернути увагу на організацію самостійної діяльності студентів. Це може здійснюватися при: розв'язанні практичних завдань, роботі з юридичними документами та ін.; проведенні спеціального дослідження з певної теми під керівництвом викладача правової дисципліни.

Класифікація методів за джерелами отримання інформації дозволяє звернути увагу педагога на словесні, наочні й практичні методи. Розглянемо деякі їх особливості стосовно вивчення правових дисциплін.

Словесні методи навчання праву пов'язані з усним викладом матеріалу або друкарським способом передавання інформації (в цьому випадку в навчанні

використовують тексти нормативно-правових актів; газетний матеріал із правових питань і т. ін.). Працюючи разом, викладач і студент постійно спілкуються один з одним саме за допомогою слова, усного викладу матеріалу. Методисти виділяють такі його види: сюжетна або описова розповідь, характеристика правового явища; конспективний (короткий) виклад; узагальнення правової інформації.

З огляду на те, що для юриста комунікативна культура є складовою його професійної культури, вважаємо, що на заняттях із правових дисциплін слід особливу увагу приділити культурі мовного спілкування викладача і студентів. Словесне спілкування доповнює контакт очима. Дуже часто на заняттях із правових дисциплін викладач вимушений роз'яснювати складні юридичні дефініції у формі лекції. У цьому випадку, пояснюючи тему, доцільно переводити погляд від одного слухача до іншого (спереду — назад, зліва — направо і назад), прагнучи створити враження у кожного, що саме його вибрали об'єктом уваги. З одного боку, так чинити вказують правила етикету, з іншого боку, така поведінка викладача правової дисципліни стимулює кожного студента і готує їх до прилюдних виступів. Культура мови виявляється не тільки в тому, що сказано, а й у тому, як сказано. Викладачу правової дисципліни слід уміти наводити в приклад різні казуси, правові ситуації з реального життя. Вони мають носити узагальнено-типовий характер, але в той самий час яскравий і такий, що справляє певне враження на слухачів. Роз'яснення правових конструкцій лише на теоретичному рівні не доцільне хоча б тому, що їх запам'ятовування буде ускладнене.

На заняттях із правових дисциплін рекомендуємо викладачам дотримуватись основних правил кінетики: уміло застосовувати жести, міміку, пантоміміку. Педагог має передавати студентам заряд бадьорості, оптимізму. Передаючи правову інформацію, викладач не повинен ходити в аудиторії з одного кутка в іншій, бо в таких умовах розсіюватиметься увага студентів.

Фундаментом вербального спілкування виступають позитивні емоції. Словесне пояснення окремих положень теми заняття краще будувати з простих,

добре продуманих фраз. Ефективність сприйняття правового матеріалу буде вищою, якщо на початку викладу висловити думки, співзвучні настроям студентів. Наводимо типові способи початку вступної лекції з правової дисципліни:

1) Ми починаємо вивчати одну із самих таємничих і загадкових наук, історія якої вельми цікава і незвичайна. Стародавні називали її «мистецтвом добра і справедливості», а її знавців наділяли ореолом святості. Мова йде про велику силу Юриспруденції, яка допомагає нам сьогодні познайомитися і зрозуміти деякі суспільні правила поведінки. Останні носять загальнообов'язковий характер для виконання і допомагають людям жити в одному суспільстві. Далі можна розповісти про те, яка доля спіткала тих, хто був не досвідчений в юридичних нормах (когось обдурили, хтось не зміг відстояти своє право і т. ін.)

2) Можна почати розмову з цитати. Вона повинна бути глибокою за змістом, цікавою і авторитетною для аудиторії. В інших випадках мотивує на подальший процес навчання розповідь певного випадку, історичної події.

До методів повідомлення нових знань відносять лекцію-розповідь. Це оповідна форма розкриття нового матеріалу. Важливо, щоб розповідь була яскравою, логічною, з особливим підкресленням головних думок, висновків. Значну роль у цьому методі навчання відіграє переконливість слів, виразів, емоційність.

Особливої уваги заслуговує *наочний метод навчання* правових дисциплін, який часто використовується в практиці юридичних ВНЗ. Він дозволяє конкретизувати навчальний матеріал. Вказаний метод може виражатися в роботі з таблицями, схемами, графіками, діаграмами, застосуванням мультимедійних програм, дошки з крейдою та ін.

Практичні методи полягають у здійсненні певних дій з навчальними предметами. Це може бути створення схематичних малюнків, мультиплікаційних варіантів правового змісту та ін. Студенти працюють самостійно з літературою, беруть участь у науково-дослідній діяльності.

Вибір методів правового навчання залежить від цілей і завдань, які викладач формулює перед кожним заняттям, і особливості правового матеріалу. Складний юридичний матеріал важко вивчати пошуковим методом. Заплутавшись у проблемі, майбутні юристи можуть втратити інтерес до подальшої діяльності. Тут потрібний пояснювально-ілюстративний метод, пояснення викладача, розповідь. Практичні ж завдання можуть носити репродуктивний характер, що вимагає відтворення матеріалу. А в групах, де високий рівень підготовленості студентів, варто збільшити обсяг їхньої самостійної творчої роботи. Тут викладач виступає в ролі професійного організатора пізнавальної діяльності майбутніх юристів.

Аналіз практики викладання правових дисциплін дозволяє зробити висновок про необхідність оптимального поєднання традиційних, репродуктивно-відтворювальних і інноваційних, проблемно-творчих методів. Практика показує, що домінування винятково одних методів у збиток іншим у край негативно позначається на результативності правового навчання. Необхідно мати на увазі наступні особливості навчального процесу:

— для організації творчих занять із права слід забезпечити ґрунтовну підготовку студентів у вигляді комплексу базових знань, які можуть стати своєрідним фундаментом для розвитку творчості майбутнього юриста;

— складний юридичний матеріал не можна вивчати пошуковим методом. Він вимагає пояснювально-ілюстративного підходу (пояснення викладача, лекції, розповіді). Проблемний метод у цьому випадку виступатиме як прийом;

— у виборі методів навчання слід враховувати потенційні можливості студентів, рівень їхньої підготовки, досвід. У групах сильніших студентів і на старших курсах для ґрунтовнішого вивчення правових дисциплін, слід активізувати їхню самостійну роботу шляхом завдань підвищеної складності, творчих і проблемних запитань;

— особисті та методичні здібності викладача, наявність необхідного часу та наочності для вивчення питань права відіграють чималу роль у виборі того або іншого методу правового навчання.

Використовуючи різні методи навчання, викладачі здійснюють певні дії, спрямовані на те, щоб вирішити поставлені завдання. Вони і складають поняття методичні прийоми, тобто є складовою частиною методів. Отже, методичний прийом у вивченні правових дисциплін — це засіб, за допомогою якого в сукупності з іншими засобами реалізується той або інший спосіб пізнання правової дійсності і придбання навичок у галузі права.

Багато юридичних дефініцій (право, правопорушення, відповідальність і ін.) викладач розкриває шляхом *пояснення*. Цим поняттям називають важливий прийом викладу правової теорії. Пояснюючи матеріал, викладач правових дисциплін показує сенс правових явищ, що вивчаються, взаємозв'язок їх складових, представляє оцінки, висновки. Практика показує, що за постійного домінування такого прийому на заняттях знижується пізнавальна активність студентів, які отримують у готовому вигляді правову інформацію. Їх завдання полягає лише в тому, щоб зрозуміти її та запам'ятати.

Тому для вирішення правових завдань, у яких потрібно розібратися в тому, що трапилося, з'ясувати суть справи і дати правильне пояснення, пропонуємо використовувати *прийом міркування*. За його допомогою роз'яснюються окремі положення, що підводять майбутніх юристів до висновків. Якщо викладач використовує цей прийом під час пояснення нового правового матеріалу, необхідно продумати серію взаємозв'язаних запитань. Відповіді на них педагог може давати в готовому вигляді.

Основним стилем вербального спілкування в сфері навчання праву вважаємо діалогічний, оскільки проведення занять лише у формі монологічного викладу навіть цікавого правового матеріалу не стане ефективним способом формування правових знань і умінь майбутніх юристів.

Пропонуємо деякі прийоми словесної комунікації.

1. *Логічне осмислення правового явища*. У такому разі викладач систематизує яскраві факти в своїй промові. Наприклад, розповідаючи про те, як відбувався процес формування окремих норм права, викладач роз'яснює студентам суть юридичних правил, що закріпилися в чинному законодавстві.

Так, у нинішньому Сімейному кодексі України є норма, що забороняє реєструвати шлюб між людьми, які є близькими родичами. Шкідливі наслідки кровозмішування люди помітили давно. А тому історія такого правила вельми тривала.

2. *Роз'яснення.* В цьому випадку викладач показує суть того або іншого юридичного правила, ілюструє його численними прикладами для міцнішого запам'ятовування. Припустимо, на занятті відпрацьовуються навички практичного характеру — складання позовних заяв до судових органів з метою захисту своїх прав. Спочатку викладач має роз'яснити особливості такого документа, принципи й правила його складання. Отже, методи словесного характеру взаємодіють з практичними.

3. *Деталізація.* Пояснюючи суть певного правового явища, викладачеві необхідно звернути увагу на окремі складові його частини. Наприклад, розбираючи з погляду теорії права поняття «злочин», викладач звертає увагу студентів на елементи, що утворюють його склад (таким чином, за допомогою прикладів можна детально розглянути суб'єкт, об'єкт, суб'єктивну і об'єктивну сторони явища).

4. *Різностороннє оцінювання.* Такий прийом характеризується високим рівнем викладу матеріалу. Припустимо, під час вивчення поняття «право» студенти виявляють наявність численних підходів у науці до цього поняття. Аналізуючи деякі школи права (нормативістську, соціологічну, психологічну або природничо-правову), майбутні юристи вчаться зіставляти позиції мислителів, юристів і виділяти їх позитивні та негативні сторони зі своєї точки зору. Так вони починають розуміти, що багато явищ правової дійсності, незважаючи на строгість і чіткість правових норм, не можна оцінити однозначно. У багатьох випадках потрібний детальний розгляд додаткових фактів, чинників і ін.

5. *Виявлення тенденції.* На заняттях із правових дисциплін нерідко використовуються прийоми історичного аналізу того або іншого правового явища з метою виявлення тенденцій його розвитку. Наприклад, особливостями

розвитку сучасної системи права в країні є посилення людинознавчих підходів законодавства при створенні норм права, розширення приватного права, інтеграція з міжнародними нормами права та ін.

б. *Особливе значення факту.* Аргументовані відповіді — важлива вимога викладача правової дисципліни до своїх студентів, які саме під час навчання мають відпрацювати вміння доводити свою позицію з питання, давати конкретну пораду для розв'язання конфліктної правової ситуації. Викладач права повинен мати на увазі, що при одноразовому ознайомленні з правовим матеріалом студент може легко запам'ятати три—чотири факти. В зв'язку з цим необхідне складання плану заняття, а також виділення мініпитань, які слід засвоїти насамперед.

Методика вивчення конкретної теми на занятті включає наступні аспекти:

- а) формування окремих понять теми (обґрунтування необхідності їх введення, способів їх вивчення);
- б) аналіз зв'язків знань, які мають студенти на даному етапі вивчення теми;
- в) застосування засобів навчання;
- г) виявлення основних труднощів теми і їх подолання.

У систему прийомів розумової діяльності під час вивченні правових понять включаються *прийоми словесно-понятійного мислення*. Це: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, доведення, виявлення істотного, формулювання висновків, прийоми уяви і запам'ятовування.

Наприклад, студенти вивчають поняття *злочин*. Викладач права показує їм, що конкретну протиправну поведінку людини, що має ознаки злочину, можна в думках розділити на такі складові, як: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона. Далі студенти подумки аналізують конкретну правову ситуацію, відповідають на запитання. Під час вивчення теоретичних питань використовують порівняння. Воно дозволяє виділити загальне й відмінне в правових поняттях, що вивчаються. Використовуючи порівняння, краще всього створювати схеми, таблиці.

Для того, щоб розібратися в суті правового поняття, явища, в методиці використовують *прийом доведення*. Припустимо, студенти висловлюють певне положення. Щоб його обґрунтувати, необхідно підібрати аргументи, які і будуть доказом висловленого.

ПАМ'ЯТКА використання прийому доведення під час вивчення правових дисциплін:

1. Вислови думку, яка вимагає доведення (заздалегідь з'ясуй її суть).
2. Підбери аргументи, що підтверджують цю думку.
3. Зроби висновок.

У методиці навчання правових дисциплін вироблені спеціальні *прийоми роботи з підручником і з нормативними документами*. Майбутні юристи мають привчатися виділяти головне й другорядне (додаткове) з теми, грамотно й чітко формулювати назви абзаців, що виокремлюються. Практика створила значну кількість методичних прийомів, за допомогою яких викладачі правових дисциплін досягають високих показників рівня знань студентів. Наприклад, у рамках відомої *методики критичного мислення* виділяють окремі етапи навчального процесу на одному занятті. На першій стадії — «виклику» — відбувається актуалізація тих знань, якими студенти вже володіють. З цією метою їм пропонують відповісти на певні запитання, шляхом «мозкового штурму» запропонувати різні варіанти розв'язання проблеми або визначення поняття. Студенти висловлюють свою думку з питання впродовж 2 хвилин. Всі відповіді записуються. Потім відбираються найбільш раціональні.

Другу стадію називають «осмислення». На цьому етапі майбутні юристи вивчають нові поняття, осмислюють інформацію нової теми. Вивчаючи, наприклад, теоретичні аспекти права, студенти можуть успішно працювати з текстом книги або іншого джерела. Третій етап отримав назву «рефлексія». Тут студенти осмислюють те, що було вивчене, висловлюючи свою думку у формі виступів, групових обговорень або складаючи схеми, змістові моделі. Свої думки можна оформити у вигляді есе (міні-твори).

У правовому навчанні існують і інші методичні прийоми. Наприклад, викладач пропонує майбутнім юристам прочитати правове завдання, далі просить прочитати витяг із Кримінального кодексу України, в якому подана дефініція злочину. Майбутнім юристам відводиться на виконання завдання 5 хвилин, протягом яких вони аналізують інцидент, норми закону і складають схему поняття «злочин», позначивши його істотні ознаки, вказані в законі.

Розглянемо прийоми, які можна використовувати в такій ситуації. По-перше, за допомогою прийому міркування з'ясовуються причинно-наслідкові зв'язки, розкривається співвідношення того, що відбулося, з поняттям злочин. Одночасно можна накреслити логічну схему. Студенти читають відповідну статтю кримінального кодексу і визначають головні ознаки поняття злочин. Вони складають зображення поняття у вигляді малюнка, схеми. За прийомами навчальної роботи приховані прийоми розумової діяльності. Тут студенти за допомогою прийомів аналізу й доведення виконують завдання.

Окремо виділяємо *письмово-графічні прийоми*. Їх використання пов'язане зі складанням схем, графіків, порівняльно-юридичних таблиць, словників нових слів, виконанням малюнків.

У методиці роботи з текстом можна виділити *роботу з юридичним словником*, довідковою літературою, а також складання планів, опорних конспектів, схем тощо.

Особливий інтерес представляють *прийоми роботи з пресою* на правові теми. Так під час вивчення правових дисциплін можна запропонувати майбутнім юристам проаналізувати статті окремих газет, які викладач підбирає заздалегідь. Така робота проходить у групах. Студенти читають матеріал, роблять необхідні виписки і вирізують статті, групують матеріал засобів масової інформації за трьома розділами: як захищаються права, як дотримуються права і як порушуються права. Далі представники груп роблять невеликий виступ про результати роботи.

Викладач, як організатор даної роботи, знайомить майбутніх юристів із правилами аналізу правової інформації в статтях газет:

1. Прочитайте уважно головні статті газети. Виберіть ті, що необхідні.
2. Подумайте, про які правові норми йдеться? Пригадайте ці правила.
3. Проаналізуйте ситуацію. Якщо правила порушені, то які причини цього?
4. Висловіть свою думку за змістом матеріалу.
5. Зробіть висновок.

Звернемо увагу на деякі особливості *методики вивчення юридичних понять*. Цілком зрозуміло, що основні поняття мають бути предметом пильної уваги викладача і студентів, а їх засвоєння може відбуватися поступово; від простих до складних, від тих, які вже відомі, до інших, які можуть бути усвідомлені шляхом пояснення через засвоєні поняття. Для того, щоб з'ясувати суть поняття, необхідно знати його ознаки. Майбутні юристи мають навчитися визначати основні й неосновні ознаки поняття. До перших відносяться ті, без яких дане явище не існуватиме. Наприклад, істотною ознакою трудового контракту є наявність домовленості про режим роботи й зарплату. У тому випадку, коли ці питання не обумовлені, про трудовий контракт не може бути й мови.

Поняття виражаються в термінах — спеціальних словах, які передають їх сенс. Викладач має пояснити терміни, що вживаються під час вивчення теми. Рекомендуємо показати історію виникнення слова, його вживання в юридичній науці. Багато юридичних термінів, що вживаються в нашій мові, мають глибоку історію існування з часів римського права. Наприклад, слово „сервітут” означало право користування чужою земельною ділянкою, будовами з боку осіб, які не є їх власниками, але вимушені вдаватися до такого користування. Правові терміни роз'яснюють через походження слова, пояснюючи прикладами його вживання в мові. Викладачі правових дисциплін мають формувати юридично грамотну мову студента, звернувши увагу на правильність використання слів у спілкуванні (усному або письмовому).

Практика показує, що гарну результативність у правовому навчанні дає так звана *методика позаконтекстних операцій* із базовими правовими

поняттями. Вона включає різноманітні методичні прийоми роботи з поняттями і вельми корисна й у діагностуванні ступеня засвоєння змісту матеріалу, і в його систематизації. Пояснимо деякі аспекти такої методики.

Позаконтекстніє поняття — це ті слова, які викладач або студент виділяє з тексту параграфа, розділу підручника, книги з певної теми. У цих поняттях концентрується основний зміст матеріалу, що вивчається. Їх можна назвати головними, базовими словами теми. У деяких підручниках з правових дисциплін основні поняття до теми виписані авторами на початку або в кінці параграфа.

Наприклад, до теми «Соціальні норми» у рубриці «Словник» представлені такі поняття: соціальні норми; правові норми; відповідальність; мораль. Викладач просить виписати поняття теми в зошит, потім показати наочно, як ці поняття зв'язані між собою. Студенти малюють у вигляді логічних ланцюжків, кружків, окремої схеми тощо модель взаємозв'язку понять. Представити правильну модель взаємозв'язку понять студент зможе лише тоді, коли він розібрався в темі. Така робота здійснюється під час закріплення вивченого матеріалу. До моделей викладач формулює додаткові запитання, завдання. Така робота може проводитися на контрольнo-узагальнювальних заняттях, коли необхідно систематизувати знання, перевірити ступінь засвоєння матеріалів різних тем.

Розглянемо детальніше, на чому ж ґрунтується дана методика. Будь-яке юридичне поняття, не включене в текст, викликає в людини певне коло асоціацій. Наприклад, поняття *диспозитивна норма* або *альтернативна санкція* може роз'яснити не кожен. Один студент дасть дуже поверхневе й приблизне роз'яснення цим поєднанням слів. Інший же надасть чіткі пояснення, вкаже асоціативні зв'язки і детально розкриє зміст теми в межах цього поняття. Від чого це залежить? Насамперед, від навченості студента і розвиненості у нього понятійного мислення. Дослідження показали, що операції з поняттями можуть виступати методами не лише діагностування знань, а й засобами розвиваючого навчання. За допомогою такої методики в студентів створюється цілісне,

узагальнене уявлення про зміст правової дисципліни, що вивчається. Розвивається абстрактно-логічне мислення, адже робота з поняттями дозволяє прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки багатьох правових ситуацій, які не піддаються чуттєвому, наочному пізнанню. Використовуючи методіку позаконтекстних операцій з провідними правовими поняттями, викладачі сприяють формуванню евристичного мислення, створюючи міцну основу для подальшої творчої роботи будь-якого юриста. Активізується і пізнавальна діяльність студента, який озброюється ефективними способами самопідготовки й самоконтролю.

У межах такої роботи можна запропонувати прості операції з вивченими юридичними конструкціями: пізнання терміну, визначення його поняття, розкриття змісту та обсягу поняття, встановлення зв'язків такого поняття з видовими та родовими поняттями, розкриття практичних дій, які можна здійснювати з цим поняттям. Доцільно звернути увагу і на складніші види робіт: показ того, як тлумачать поняття різні автори, пояснення генезису цього поняття, уміння роз'яснити, як використовується це поняття в інших науках, відшукування синонімів цього поняття та ін. У процесі такої діагностики майбутні юристи вибудовують термінологічні моделі, блок-схеми, в яких відображаються логічні взаємозв'язки базових понять.

Окрема група завдань може бути присвячена перевірці умінь визначати істотні ознаки тих або інших явищ. Так, студенти, користуючись методом абстрагування, а також порівняльно-юридичними операціями, визначають, наприклад, відмінні ознаки актів застосування права від нормативно-правових актів.

Продемонструємо деякі приклади того, як можна використовувати *метод термінологічних моделей* на заняттях правових дисциплін. Його можна віднести до практичних методів навчання. У процесі роботи студенти мають побудувати з термінів, які дані заздалегідь, моделі, де відображені логічні взаємозв'язки базових понять.

Наголошуємо, що позаконтекстні операції з базовими юридичними поняттями дозволяють підсилити логіку викладу правової дисципліни, підвищити рівень наочності матеріалу, що вивчається.

ЗАВДАННЯ 1

Даємо студентам наступні поняття: право, норма, гіпотеза, санкція, диспозиція, цивільне право, приватне право, публічне право, кримінальне право, операція, злочин.

Питання і завдання до понять:

1. Дати визначення поняття «право», розкрити його зміст і зіставити з поняттям «закон».
2. Виділити терміни, що відображають систему права, і розташувати їх у дедуктивному порядку.
3. Знайти в списку терміни, що відображають систему права, і розташувати їх в індуктивному порядку.
4. Скласти схему, що відображає взаємозв'язок цих понять. Обґрунтувати свій підхід.

ЗАВДАННЯ 2

Дескрипторний опис термінів можна показати в рамках наступної діяльності. Майбутнім юристам пропонується розташувати в ієрархічному зв'язку наступні терміни: Закон України, Указ Президента, Конституція України, Постанова Кабінету міністрів України, інструкція міністерства.

ЗАВДАННЯ 3

Студенти мають скласти перелік понять, що асоціюються з наступними: правопорушення, операція, джерело права. Відповідь необхідно аргументувати. Завдання, що пропонуються для виконання студентами в експериментальних групах, де практикується гуманістичний підхід, є особистісно-зорієнтованими.

Один із прийомів викладу правового матеріалу називається *оповідання*. Приведемо приклад оповідання, яке викладач може використовувати під час вивчення теми „Судова система України”, знайомлячи студентів із різними юридичними професіями:

„Однією з найстародавніших і особливо відповідальних спеціальностей юриста була професія судді. Тривалий час функції судді виконували поважані люди... В Афінах був суд присяжних (геліея), в якому налічувалося 6000 суддів. У ролі судді міг опинитися кожен громадянин Афін. Судді обиралися строком на 1 рік. Вирішуючи судові справи, вони керувалися своєю совістю. При Генріху II, який почав правити з 1154 р., на території Англії з'явилися роз'їзні судді... У Стародавній Русі організація судочинства носила приватний характер... Суддя XVIII ст. при дослідженні обставин справи використовував тортури...”

Певний емоційний вплив на майбутнього юриста може здійснити сюжетна розповідь про якийсь правовий конфлікт, дії юридичних правил у минулому тощо. Це спонукає студентів задуматися, звернути увагу на окремі ознаки правового явища.

Отже, методичні прийоми складають структуру методу, будучи покроковими одиничними операціями, які виконують викладач і студент, реалізуючи той або інший метод навчання правових дисциплін.

Застосовуючи традиційні та інноваційні методи навчання, варто пам'ятати, що які б методи навчання не застосовувалися для підвищення ефективності професійної освіти, важливо створити такі психолого-педагогічні умови, в яких студент може зайняти активну особистісну позицію та повною мірою проявити себе як суб'єкт навчальної діяльності. Дидактичний принцип активності особистості в навчанні та професійному самовизначенні обумовлює систему вимог до навчальної діяльності студента і педагогічної діяльності викладача в єдиному навчальному процесі. У цю систему входять зовнішні та внутрішні чинники, потреби й мотиви. Співвідношення цих характеристик визначає вибір змісту виховання, конкретних форм і методів навчання, умов організації всього процесу формування активної творчої особистості.

Вчимо студентів, що професіоналізм, гуманізм і справедливість торжествують у юридичній практиці лише тоді, коли юрист як служитель закону чесно виконує свій морально-правовий обов'язок, постійно підвищує

свою майстерність, опановує досягнення теоретичної та практичної юриспруденції.

Професійна діяльність юриста пов'язана з опрацюванням значних обсягів правової інформації з різних галузей права, аналізом нестандартних правових ситуацій. Нині обсяг правових відомостей настільки значний, що для оперативного доступу до них, їх систематизації та своєчасного використання необхідно застосовувати спеціальні програмно-технічні засоби [13; 213; 214].

Показниками інформаційної культури юриста можна вважати його вміння формулювати свою потребу в інформації, ефективно здійснювати пошук необхідної інформації в усій сукупності інформаційних ресурсів, переробляти й створювати якісно нову інформацію, вести індивідуальні інформаційно-пошукові системи, відбирати та оцінювати інформацію, а також - здатність до інформаційного спілкування і комп'ютерну грамотність [50].

Навички роботи з правовими інформаційно-пошуковими системами дозволяють юристу впевнено орієнтуватись у мінливому правовому полі, адекватно реагувати на зміни й доповнення у чинному законодавстві. Володіння комп'ютерними засобами пошуку й зберігання правових матеріалів, навички аналізу нормативно-правових актів на предмет відповідності й придатності для кваліфікації фабул правових задач, підготовка власних документів з використанням знайдених правових інформаційних матеріалів стають невід'ємною складовою професійної діяльності правознавця в умовах інформаційного суспільства [214, с.47].

Інформаційна революція стала каталізатором переходу до нової філософсько-освітньої парадигми, гуманоцентричної за самою своєю природою. Соціальні витoki цього гуманоцентризму в інформаційному суспільстві досить очевидні. Перетворившись в основний ресурс суспільного виробництва, інформація (знання) стали елементом соціальної структури, який постійно змінюється, причому все більш швидкими темпами. В таких умовах єдиною основою успішного функціонування і суспільства, і індивіда є їх готовність до змін, уміння адаптуватися до цих змін, їх програмувати і навіть

детермінувати своєю діяльністю. Важливими стають не знання людини самі по собі і навіть не вміння їх застосовувати в тій чи іншій ситуації, а вміння самостійно здобувати необхідну інформацію, у відповідності зі змінами оволодівати новими навичками та здатностями, в рамках нової загальносуспільної ситуації змінювати свою життєву програму розвитку. А відтак самим об'єктивним процесом розвитку інформаційного суспільства в основу його процвітання закладено розвиток особистісного потенціалу людини. Тому головною тенденцією розвитку освітніх систем нині стала переорієнтація навчально-виховного процесу на формування розвиненої особистості, створення максимально сприятливих умов для розкриття всіх потенційних здатностей індивіда і формування потенції самостійної життєвої активності у всіх соціальних сферах.

Сучасна юридична діяльність нерозривно пов'язана з грамотною організацією інформаційних процесів, а також освоєнням і використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Нерідко саме те, наскільки добре юрист володіє тією або іншою комп'ютерною програмою, визначає ефективність його роботи. Останнім часом комп'ютер став основним робочим інструментом юриста. Незалежно від сфери діяльності юристові доводиться проводити за ним багато часу, складаючи процесуальні документи, договори, схеми, презентації і тому подібне. Тому від навичок поводження з комп'ютерною технікою в певній мірі залежить і ефективність його роботи. В умовах інформаційного суспільства робота юриста практично неможлива без вміння оперувати тими або іншими прикладними офісними програмами: текстовими редакторами, поштовими програмами, архіваторами, базами даних, пошуковими системами тощо. Опитування практикуючих юристів щодо підготовки молодшого спеціаліста-юриста в плані роботи ІКТ і власний досвід дозволили зробити певні висновки, що подані нижче.

Для того, щоб виконати термінове завдання клієнта, вже недостатньо просто мобільного телефону і факсу. Необхідний мінімальний багаж знань щодо роботи з інтерфейсами доступу до Інтернету, клієнтськими і

призначеними для користувача програмами і, звісно ж, уміння роботи з відповідним устаткуванням. І це той базисний набір навичок, який необхідно мати молодому юристові під час вступу на роботу. До того ж, в ідеалі, він повинен добре орієнтуватися в пошукових системах Інтернету, мати здатність швидко знайти необхідну для роботи нормативну базу, а також навички швидкої адаптації до незнайомих йому програм. Адже існує безліч програм, що дозволяють юристам оптимізувати витрати, або навпаки, що дозволяють вести скрупульозний білінг клієнта (програми, що встановлюються на мобільні телефони і здійснюють облік наданих консультацій по телефону, часу, витраченого на підготовку електронних листів і т.ін.).

Демонструємо студентам, що нині інформаційна культура юриста стала не менш актуальною, ніж його багаж знань у сфері юриспруденції. В сучасних умовах юрист зобов'язаний оперативно реагувати на запити клієнтів, своєчасно ухвалювати рішення в судовому процесі, бути добре оснащеним технічно. Тому молодий фахівець, який прийшов у юридичну компанію, має володіти хоч би мінімальними технічними навичками та вміти працювати з основними комп'ютерними програмами.

Мінімальний багаж знань та навичок молодого юриста повинен складатися з вміння працювати з ПК, з текстовим редактором, вміння користуватися порталом rada.gov.ua, програмами з обробки електронної пошти. Молодший спеціаліст-юрист повинен мати навички роботи з офісними застосуваннями, оскільки чимала частина його роботи зводиться до підготовки договорів, позовів і інших процесуальних документів, звідних таблиць і тому подібне. Крім того, юрист зобов'язаний вміти працювати в мережі Інтернет, адже оперативний пошук необхідної інформації є запорукою його успіху. Також фахівець у сфері юриспруденції має володіти навичками роботи з правовими базами (наприклад, «Ліга», «НАУ», «Експерт» тощо).

Наразі важко собі уявити професійного юриста, який не уміє працювати з сучасними засобами комунікації і пошуку інформації. Є думка про те, що навіть супер хороший юрист не може знати все законодавство, пам'ятати його

оновлення і тримати все це в голові, але він має знати, де знайти відповідь на будь-яке запитання і вміти швидко це робити. Мінімальна інформаційна грамотність юриста повинна складатися з уміння користуватися правовими базами даних, наприклад, такими як «Ліга Закон» і БД НАУ, і, звичайно, володіння пакетом MS Office. Дуже актуальною є програма Outlook, особливо та її частина, яка стосується планування і призначення зустрічей. Для багатьох юридичних фірм це входить у корпоративну культуру спілкування – призначення, прийом або відміна зустрічей, повідомлення про відсутність, установки автовідповідачів за допомогою Outlook тощо. Також важливе знання Power Point і Visio для якісного візуального надання інформації колегам або клієнтам, для виступу на конференціях.

У деяких юридичних фірмах організовується корпоративне навчання навичкам роботи з цими програмами, що дозволяє заощадити час для індивідуального навчання і створити внутрішні корпоративні стандарти. У деяких компаніях обов'язковою вимогою для всіх співробітників є зберігання документів в загальній системі документообігу. У кожній компанії своя система бази даних, використанню якої його також навчають усередині компанії, але юрист повинен бути достатньо технічно грамотним, щоб швидко зрозуміти логіку роботи в цій системі. Також для юридичних компаній характерна наявність програм для реєстрації проектів і платного часу.

Не зайвими для юриста будуть також знання з комп'ютерної ергономіки, оскільки неправильна організація робочого місця може призвести до підвищеної стомлюваності та інших негативних наслідків. Освоєння методу сліпого друку, як правило, значно полегшує технічну частину роботи. Враховуючи те, що на його комп'ютері часто може зберігатися конфіденційна інформація, юрист має дотримуватись загальних рекомендацій щодо захисту даних.

У повсякденному житті юристи використовують весь арсенал програм MS Office, декілька програм, спеціально розроблених для потреб юридичної фірми (пов'язаних з урахуванням робочого часу та білінга клієнтів), а також

набір базових графічних редакторів групи Adobe. У юридичній практиці використовуються програми як загальноживані (Word, Excel, Outlook, Power point), без поглибленого знання яких сьогодні неможливо працювати професійно та якісно, так і спеціалізовані – Ліга, НАУ та ін. Для вирішення спеціальних завдань юридичних фірм і розробки унікального програмного забезпечення в їхній структурі часто працює розширений ІТ відділ.

Що стосується спеціальних програм для юристів, то сьогодні все частіше виникає необхідність у розробці програмного забезпечення індивідуально під конкретну компанію. Такий крок оптимізує та прискорює роботу й розвиток компанії, проте, у зв'язку з відносно високою вартістю такого програмного забезпечення, наразі даний вихід із проблем відсутності професійного програмного забезпечення недоступний для більшості молодих компаній. Проте при впровадженні такого програмного забезпечення компанією виникає потреба у навчанні працівників роботі з даною програмою, оскільки нестандартні програми не передбачають можливості масового навчання населення. Однак, вже за декілька місяців таке навчання дасть свої результати і продуктивність роботи як кожного працівника так і всієї компанії неодмінно збільшиться.

Програми і навички, якими має володіти юрист, можна умовно розділити на 2 групи: обов'язкові та факультативні. До першої групи варто віднести MS Word або його аналог оскільки будь-який юрист повинен уміти швидко та якісно скласти необхідні документи. До другої групи варто віднести програми для роботи з електронними таблицями (MS Excel, OpenOffice Calc і ін.), програми для складання презентацій і схем (MS Power Point, MS Visio, OpenOffice Impress і ін.), програми для сканування і перекладу тексту (FineReader, Ruta Plaj, Lingvo і ін.).

Володіння базисними навичками роботи з ІКТ у наші дні – вже правило, а не опція. Причиною тому є практично необмежений, щоденний доступ молоді до ІКТ. Введення спеціальних курсів під час навчання позитивно позначається

на формуванні студента як фахівця, допомагає йому в навчанні, а також економить час і витрати працедавця в майбутньому.

Тому з недавнього часу при юридичних факультетах, частіше в магістратурі, почали з'являтися предмети під назвою «Правова інформатика» або «Сучасні інформаційні технології і активні методи навчання». Навчають у рамках цих курсів прикладним навичкам і програмам: системам пошуку в інтернеті і пошуку законодавства, мистецтву складання презентацій в додатках MS Word, розглядають питання електронного документообігу та ін. Тому зазвичай молодий спеціаліст вже знає основи роботи у текстовому редакторі, є досвідченим користувачем Інтернет та може з легкістю користуватися прикладними програмами на зразок поштових програм, графічного редактора і т.ін. Проте не завжди навчальні курси встигають за останніми технічними нововведеннями й специфічними комп'ютерними програмами, які є обов'язковими для окремих юридичних спеціальностей і сфер діяльності. Крім того, стандартні програми не враховують всіх нюансів юридичної професії, як наприклад зміна норм законодавства та шаблонність або різноплановість договорів.

Тому для майбутнього і практикуючого молодого юриста основним є не лише обізнаність у галузі ІКТ, а й бажання навчатися, оскільки необхідність удосконалювати свої знання та навички виникає щомиті, а перелік програмного забезпечення для роботи юристів постійно зростає і доповнюється все новими розробками. В утвердженні гуманістичної спрямованості сучасних ІКТ значне місце посідають не тільки внутрішні закономірності розвитку наукового знання, але й позанаукові феномени, соціокультурні чинники. Адже культура як міра розвитку людини загалом має гуманістичне спрямування, її головне призначення полягає не стільки у формуванні високогуманного типу суб'єкта, скільки у виконанні ролі основи гуманістичних, справді людських взаємин у суспільстві [83]. Водночас культура нинішньої епохи міцно пов'язана з цариною освіти й науки.

Апелюючи не лише до базисних, інваріантних цінностей, якими є, зокрема, честь, гідність, свобода, обов'язок, відповідальність, справедливість, чесність, толерантність, співчуття, любов та ін., доцільно знайти відповідь на запитання про те, яку специфіку вони вносять і в динаміку освітнього процесу. Водночас, звертаючи увагу на базисні цінності, треба пам'ятати, що через внутрішній світ особистості вони переломлюються в її ставленні не тільки до освіти, але й до тих засобів, шляхів, прийомів, якими також впроваджуються і сучасні інформаційні освітні технології. Залежно від розуміння індивідом сенсу людського існування, формується уявлення особи про цінності інформаційних освітніх технологій як дієвих способів передачі майбутнім поколінням власного розуміння сутності людського життя [83].

Відтак модернізація суспільства, утвердження гуманістичних цінностей потребують істотних змін світогляду, самооцінювання, самоусвідомлення юриста. Значною мірою це залежить від системи освіти, яка покликана не тільки сприяти формуванню світогляду майбутнього юриста, засвоєнню ним цінностей культури, а й плекання в нього вміння у практичній діяльності продовжувати самостійно вчитися, розвивати критичне мислення, здатність до самопізнання та самореалізації. Нині українські юристи мають значне психологічне навантаження, пов'язане з кризовими явищами посткомуністичного світогляду, зміною пріоритетів і переоцінюванням цінностей. Нова соціально-політична ситуація спрямовує кожного викладача правових дисциплін на переосмислення мети навчальної і виховної діяльності, провідних теоретико-методологічних принципів і критеріїв ефективності змісту, форм, технологій і методів навчання й виховання.

Водночас треба чітко усвідомити, що у сфері освіти не існує ні "єдино правильного" навчання, ні "єдино правильних" технологій, так само, як і ніхто не володіє абсолютною істиною. Тому викладач правової дисципліни в своїй діяльності має так підбирати інформаційні освітні технології, щоб донести до майбутніх юристів, уявлення про багатомірність і багатство гуманістичних

концепцій, сформувавши в них розуміння розмаїття людських культур, складності й неоднозначності гуманістичної перспективи людства.

Процес гуманізації сучасних інформаційних освітніх технологій пов'язаний із тим, що в осерді впровадження сучасних ІКТ в освіту перебуває людина. Поворот сфери освіти до людини відбувається шляхом спільного пошуку науковців і педагогів-практиків таких ІКТ, які б однозначно давали змогу індивідові не тільки опанувати певну суму знань, а й розкритися як усебічно розвинена особистість. У цьому пошуку, з одного боку, формується гуманістична педагогічна культура, у якій реалізується динамічна система педагогічних цінностей, творчих способів діяльності й особистісних досягнень викладачів і студентів. З другого боку, науково обґрунтовані й якісно розроблені освітні технології допомагають педагогові досягати запланованого результату професійної діяльності з максимальним ступенем наближеності до процесу навчання. Останній, як ми вже зазначали, значною мірою залежить і від людини, яка послуговується тією або іншою технологією.

Особистісні якості юриста, його культура, професіоналізм, інтуїція – усе це умови успішності застосування будь-якої правової інформації. Озброєння юриста вміннями самостійного аналізу власної діяльності, а також розгляду, добору, розробки сучасних ІКТ є важливою науково-методичною проблемою.

З огляду на це орієнтиром практичної роботи викладачів правових дисциплін має стати культивування тих форм і засобів упровадження сучасних ІКТ, які сприяють розвитку в суб'єктів навчання гуманоцентричної системи цінностей. У нашій практиці це здійснювалось за допомогою використання на практичних заняттях із правових дисциплін відповідних інформаційно-пошукових систем. Здійснюючи впровадження ІКТ у вивчення правових дисциплін, ми дотримувались рекомендацій М. Шермана щодо:

- проведення практичних занять в обладнаних комп'ютерами аудиторіях;
- внесення відповідних змін у методичне забезпечення з правових дисциплін;
- формування відповідного рівня комп'ютерно-інформаційної підготовки студентів;

- формування готовності викладачів до здійснення навчальної діяльності з використанням ІКТ тощо [214, с.47].

Користуючись цими рекомендаціями, ми обрали для використання на практичних заняттях саме правову інформаційно-пошукову систему ЛІГА:ЗАКОН, до переваг якої відносимо забезпечення таких можливостей:

- допомога в прийнятті ефективних рішень з урахуванням змін у законодавчих базах;
- доступ не лише до нормативної інформації, а й до поточної ділової преси;
- зручність опрацювання значних масивів інформації;
- зручність проведення аналітичної роботи з документами;
- наявність оглядів економічної преси з відповідними довідковими матеріалами;
- можливість створення власних статистичних оглядів і звітів;
- постійне оновлення нормативної бази найактуальнішими документами зі збереженням історії їх змін;
- можливість створювати власні бази даних та ін.

Отже, набуваючи професію юриста, студент засвоює професійно значимі знання та навички, що базуються саме на гуманістичних принципах. Гуманізація навчального середовища покликана допомогти майбутнім молодшим спеціалістам-юристам навчитись відтворювати й розвивати засади духовного буття, яке визначає моральність, естетику, мовлення, світогляд, ідеологію, спосіб мислення.

2.3. Інтеграція професійних і гуманістичних знань під час викладання правових дисциплін (змістовий компонент підготовки)

Для формування в майбутніх молодших спеціалістів-юристів гуманістичних цінностей недостатньо, на нашу думку, лише створення гуманного середовища у ВНЗ на основі гуманістичних стосунків між

викладачами й студентами. Необхідна система фахових знань, глибоко принизана гуманістичними ідеями. Зміст правового навчання та виховання – це найскладніше питання в системі підготовки майбутніх юристів, оскільки тут потрібно визначити, які правові знання і в якому обсязі слід подавати.

Демонструємо студентам, що гуманістичні ідеї та установки органічно пов'язані з принципом рівноправ'я людини й громадянина. Цей зв'язок такий глибокий і ґрунтовний, що зміст принципу гуманізму в значній мірі розкривається через інтерпретацію принципу рівноправ'я особистості. І навпаки, деколи майже неможливо вирішити, який із цих принципів передує іншому. Історія виникнення і розвитку прав і свобод людини свідчить про те, що обидва вони своїм джерелом мають природу людини. Рівноправ'я і гуманізм утвердились у свідомості людей як непорушні постулати їхнього життя, загальноновизнані як світовою громадськістю, так і національним законодавством.

Історичний зміст гуманізму полягає в боротьбі за справедливе, засноване на рівноправ'ї суспільство, за утвердження істинно людинолюбних стосунків між людьми. Звільнення від жорстокої експлуатації – вищий прояв соціальної справедливості. Соціальна справедливість є основною рисою гуманізму.

Майбутні юристи під час вивчення правових дисциплін усвідомлюють, що гуманізм, будучи основоположним початком усього суспільного й державного устрою, є провідним принципом українського права. Проте вони мають розуміти, що гуманізм – це не лише певний світогляд, створений прогресивним розвитком людства, це не тільки якісна особливість держави, економіки, ідеології, моральності, права та ін., а це також і принцип, основоположний початок, керівна ідея, яка лежить в основі практичної діяльності людей, членів демократичного суспільства, громадян України.

Для забезпечення такого розуміння важливою є інтеграція професійних і гуманістичних знань, що формують мотиваційно-ціннісний каркас поглядів, думок і переконань майбутнього юриста. Студентам наводимо приклади з практики, які демонструють, що завдяки таким рисам як увічливість, уміння

вислухати, повага до людей, увага до їхніх індивідуальних особливостей, юристи користуються великим авторитетом. Вчимо, що юристу необхідно вміти приховувати власні переживання, гасити дратівливість і керуватись у стосунках з людьми почуттями доброзичливості, такту, взаєморозуміння, обов'язку, слід бачити в будь-якій людині позитивне.

Пропонуємо майбутнім юристам самостійно назвати якості, які мають бути притаманні гуманістично спрямованому юристу, використавши для цього літери з слова *гуманізм*. Приклад виконання такого завдання наводимо на рис. 2.2.

			У	В	А	Г	А								
			Р	О	З	У	М	І	Н	Н	Я				
						М	И	Л	О	С	Е	Р	Д	Я	
			П	О	В	А	Г	А							
Т	О	Л	Е	Р	А	Н	Т	Н	І	С	Т	Ь			
				С	П	І	В	Ч	У	Т	Т	Я			
	Д	О	Б	Р	О	З	И	Ч	Л	И	В	І	С	Т	Ь
					Е	М	П	А	Т	І	Я				

Рис. 2.2. Особистісні риси юриста, що асоціюються зі словом *гуманізм*

З метою кращого усвідомлення всіма студентами суті згаданих на рисунку 2.2. рис пропонували їм скласти кросворд з цими поняттями, знайшовши відповідні означення в довідковій літературі.

Для створення в свідомості майбутніх юристів системи гуманістичних знань і виховання в них гуманістичної правосвідомості їм пропонували для опрацювання матеріали щодо професійної культури [186] та професійної етики юриста [126]. Після ознайомлення з відповідними посібниками проводились дискусії та круглі столи на теми: „Етичний кодекс юриста”, „Моральна відповідальність юриста” та ін.

Щоб професійна діяльність молодших спеціалістів-юристів відповідала концепціям українського суверенітету, забезпечувала діяльність державних установ у правовому просторі, сприяла подоланню стереотипів патерналізму в правосвідомості людей, необхідна змістовна виховна та самовиховна робота з формування правової культури майбутніх юристів. Для організації методичної діяльності з виховання правової культури юриста, передусім визначали суть цього поняття. Відповідні матеріали, що представлені в додатку К, пропонувались студентам для самостійного опрацювання.

Під час обговорення матеріалу було зроблено висновок, що правова культура – це, насамперед, шанобливе ставлення до права. Разом із студентами з'ясувати, що не кожна людина, якій властива правосвідомість, наділена правовою культурою. Юрист – це особа, яка має певний рівень правової культури, знає чинне законодавство, їй притаманне шанобливе ставлення до права, вона поводить згідно з наявними позитивними оцінками права. Отже, правова культура – це єдність правових знань, оцінок і поведінки.

Для оцінювання власних дій і вчинків інших необхідно мати достатній загальний і правовий освітній рівень. Тому правова культура юриста – це міра оволодіння ним системою юридичних знань, переконання в соціальній цінності права, правильне застосування норм права, а на практиці - грамотне тлумачення юридичних законів. Правова культура юриста визначається сукупністю таких елементів:

- висока індивідуальна правосвідомість;
- знання й розуміння права;
- переконання у позитивності та справедливості правових вимог;
- нетерпимість до порушень законності;
- звичне та грамотне виконання правових вимог.

Першим з елементів правової культури юриста є висока індивідуальна правосвідомість (система понять, поглядів, уявлень і почуттів про юридичне право, а також про діяльність, пов'язану з цим правом). Юрист повинен знати та глибоко розуміти чинне законодавство, щоб його не порушувати. Однак

знань і розуміння нормативно-правових актів ще не достатньо для правильної їх реалізації. Юрист має поважати Закон, поважати Людину. Але виховання поваги до закону й шанобливого ставлення до кожної людини без глибокого переконання в гуманістичній сутності законів неможливе. Тому в професійній підготовці молодших спеціалістів-юристів ми пропонуємо інтегрувати правові й гуманістичні знання, здійснюючи при цьому ще й правове виховання.

Гуманістично-правове виховання майбутніх юристів рекомендуємо здійснювати в спеціально організованих умовах, що забезпечують концентрацію інтелектуальної активності. Проте слід враховувати закономірності формування та функціонування морально-правових принципів і норм у стосунках, що виникають в юридичній діяльності. Вважаємо за доцільне використовувати такі методи гуманістично-правового виховання: переконання, аналіз конкретних ситуацій, покарання, позитивний приклад, розв'язання юридичних казусів, заохочення критики й самокритики, навіювання, наслідування тощо. Дієвими, як показали наші спостереження, є також методи пізнання юридичної практики, до яких належать: опис, моделювання, вивчення різних документів, статистичних матеріалів тощо.

Для того, щоб правова культура юристів дійсно відповідала завданням прогресивного розвитку суспільства й держави, правильно орієнтувала, сприяла досягненню суспільством якісно нового, вищого рівня громадського життя, її слід виховувати, спираючись на:

- законність (складне соціальне явище, що впливає на право);
- доведення до певного рівня професійних знань, умінь (використовувати всі форми підвищення кваліфікації: практику, стажування, наукові конференції, зустрічі з практичними працівниками, працівниками інших інститутів юридичного профілю);
- ознайомлення майбутніх юристів з історичними аспектами юридичної діяльності органів суду, прокуратури, міліції, митниці, адвокатури тощо;
- виховання поваги до права, що призводить до особистого переконання в правильності дотримання вимог законів;

- усвідомлення соціальної значимості моральної цінності правових норм, а також засвоєння найважливіших прав, обов'язків і свобод, що отримали конституційне закріплення.

Спираючись на вищезазначені положення, ми використовували такі форми гуманістично-правового виховання: широка пропаганда законодавства; практичне навчання з використанням прикладів, що демонструють гуманність права; самоосвіта.

Рекомендуємо викладачам правових дисциплін запроваджувати диференційований виклад навчального матеріалу; використовувати кожен можливість для зустрічі з практичними юристами; знайомити з дисциплінарною, адміністративною та кримінальною практикою щодо недотримання вимог законів юристами; формувати стійкі навички позитивної поведінки через багаторазове повторення; аналізувати відповідні справи кримінального, адміністративного, цивільного характеру; оцінювати дії як правопорушників, так і осіб, відповідальних за розгляд справ і прийняття рішень тощо.

Крім вищезазначених методів самовиховання можна використовувати й інші: самоконтроль, самозвіт, самозаохочування. Надалі при зростанні рівня усвідомлення самовиховання, необхідно скласти особисті правила, визначаючи власну лінію поведінки, систему вчинків за різних умов, що сприятиме подоланню ситуативного характеру програми самовиховання.

Систематизація та формування змісту гуманістичних засад права – проблема досить актуальна і мало розроблена в сучасних правознавчих дослідженнях. На різних рівнях організації соціуму можна говорити про різні види правових норм і правил поведінки. Право здобуває свою незаангажованість не за рахунок відсторонення від будь-яких політичних, конфесійних, расових, національних, вікових тощо інтересів, а завдяки тому, що вона забезпечує узгодження та задоволення цих інтересів. Саме світоглядні засади, а не „чиста теорія права” чи „чиста правова логіка” дозволяють і в теорії, і на практиці зайняти як науковцю, так і пересічному громадянину

дійсно виважену, правову позицію з будь-якого правового питання. А якщо враховувати зростання складності й різноманітності суспільної реальності у наш час, то подібна постановка проблеми дозволить радикально спростити розгляд значної кількості питань, які виявились міждисциплінарними щодо права та інших сфер суспільного життя, а також щодо різних систем і підсистем всередині самого права [175, с.235].

Право стає механізмом, що здатний створювати суспільне благо: узгоджувати користь однієї особи з іншою і, таким чином, досягати й підтримувати в суспільстві соціальну згоду й співробітництво. Саме завдяки такій діяльності право здатне на соціалізацію й гуманізацію соціальних відносин [30, с.45].

На заняттях із правових дисциплін демонструємо студентам, що право – складний, багатобарвний, багатогранний, багатовимірний і багатозначний феномен, у якому тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра й справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення та правовідносини [101]. Право є духовним феноменом, який існує на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності, суспільної злагоди та інших цінностях, які у багатьох випадках можуть перебувати за межами закону [133, с.9].

Наводимо зразки гуманності права, інтегруючи гуманістичні знання з правовими. Завдяки інтеграції навчального матеріалу з дисциплін „Українська та зарубіжна культура”, „Філософія”, „Соціологія”, „Релігієзнавство”, „Основи психології та педагогіки” та правових дисциплін поглиблюємо знання майбутніх молодших юристів про людину та моральні цінності в суспільстві, основні моральні норми українського народу. Формуємо позитивне ставлення й мотивацію до застосування моделей поведінки, орієнтованих на моральні цінності українського народу та людства в цілому. Стимулюємо пізнавальний

інтерес до процесів самовиховання та самоосвіти, основ моральної культури людства.

Усі правові дисципліни мають тісний зв'язок із філософією права. Філософія права є галуззю знань світоглядного характеру, тобто знань, які допомагають людині змінити передусім саму себе, а не зовнішній світ, сягнути якісно нових духовних горизонтів. І вже на рівні цих горизонтів – по-новому побачити та досягнути царину правового буття людей [12].

Демонструємо студентам, що гуманістична дієвість права зумовлена особливостями світоглядних позицій. Відповідно до своїх уявлень про життєві цінності соціалізм, наприклад, робив наголос на задоволення матеріальних потреб людини, що постійно зростають, на надання їй необхідних для нормального життя благ – насамперед матеріальних. Колишня конституційна формула мала на увазі задоволення соціальних потреб людини у всіх сферах життя за рахунок суспільних багатств. Нині ж чинна конституційна формула на перший план висуває не потреби людини та їх задоволення, а саму людину як самостійну, суверенну особистість, здатну поклопотатися про саму себе. Для цього людині надаються загальновизнані права й свободи, а держава бере на себе обов'язок гарантувати їх.

Разом із майбутніми юристами робимо висновок, що проголошення людини вищою цінністю в суспільстві і державі вимагає перегляду правової системи. Така реформа законодавства вже розпочалася. В Основному законі України задекларовані не соціальні, а особистісні права й свободи, що затверджують гідність людини, її честь і репутацію. Численні статті Конституції України, що регламентують процедуру захисту таких цінностей, націлені на відстоювання гідності людини, навіть, якщо вона винна в здійсненні правопорушення (злочину).

Статті Конституції України пронизані гуманістичними ідеями. Наприклад:

„Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що

принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям”.

„Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України”.

„Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь”.

Більшість статей так чи інакше були продиктовані гуманістичними ідеями. Звертаємо увагу студентів на зміст статті 59, в якій сказано, що кожному гарантується право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги. У випадках, передбачених законом, юридична допомога надається безкоштовно. Тут, як і в інших статтях Конституції України, проголошується цінність людської особистості, її прав і свобод.

Відповідно до принципу гуманізму, українським громадянам надаються такі права і покладаються на них такі обов'язки, що забезпечують гідність громадян, всесторонній розвиток їхніх фізичних і духовних здібностей, задоволення матеріальних і культурних потреб. Але цим не вичерпується роль вказаного принципу. Його головне значення полягає в тому, що він коригує правове положення кожного окремого громадянина, пристосовуючи його в рамках загальних можливостей до індивідуальних особливостей тієї або іншої людини, забезпечуючи врахування її віку, статі, стану здоров'я та ін. і тим самим, роблячи у кожному окремому випадку правовий статус громадянина справедливішим, ніж він міг би бути на основі загальних умов.

Отже, принципи гуманізму, його ідеї та установки мають як загальний, тобто загальнорегулятивний, так і суто конкретний характер. У першому випадку він розповсюджується на кожену людину і громадянина без жодного

врахування їхніх індивідуальних особливостей. У даному випадку його дія аналогічна дії принципу рівноправ'я. Він застосовується до кожної людини незалежно від яких-небудь природних і соціальних відмінностей. Конституція, законодавство підходять до кожної особи, наділеної від народження невід'ємними правами й свободами, однаково. При цьому держава зобов'язана забезпечувати і захищати їх. Тому який би тяжкий злочин людина не скоїла, закон не допускає до неї самосуду розлюченого натовпу чи вбитої горем і відчаєм окремої людини (родича, наприклад). Розбиратися в ступені винності або невинності конкретної особи або групи осіб – це повноваження органів правосуддя.

На засадах гуманізму розроблений і новий Кримінальний кодекс України, який має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам [117]. Знехтуванням ідей гуманізму є застосування до людини тортур, насильства та іншого жорстокого поводження, що принижує людську гідність. Такого роду практика має місце, на жаль, протягом останніх років, про що свідчать численні публікації та повідомлення в ЗМІ.

Це означає, що наразі стан справ, пов'язаних із правами людини, запровадженням у життя ідей гуманізму, не можна охарактеризувати як благополучний. Навпаки, він характеризується правовим беззаконням. Кількість злочинних посягань на життя, здоров'я, гідність особистості залишається ще дуже великою. Особливо високий рівень організованої злочинності, спрямованої проти життя, здоров'я та майна громадян. У переділі сфер впливу злочинні формування відкрито вступають в озброєні зіткнення між собою, піддаючи небезпеці життя і здоров'я випадкових людей. Для досягнення своїх цілей злочинці все частіше вдаються до таких витончених форм насильства, як викрадання людей і захоплення заручників. Усі ці факти наводимо студентам як приклади порушення прав людини.

З метою інтеграції гуманістичних і правових знань студентам були прочитані розроблені автором лекції на теми „Гуманістичні засади сучасного кримінального права” та „Декриміналізація статей кримінального кодексу як шлях до розбудови гуманістичного суспільства”.

Проте принцип гуманізму було б неправильно зводити лише до загальних правил чи їх порушень. У суспільстві завжди є певна категорія людей, яка потребує особливої турботи держави, прояву гуманістичного ставлення до них. Принципи й норми міжнародного права та національного законодавства так чи інакше враховують індивідуальні особливості людини. Міжнародне право налічує десятки договорів і конвенцій, що передбачають положення про захист прав осіб, які знаходяться у важких або навіть екстремальних ситуаціях. Під егідою ООН і інших міжнародних організацій різного роду розгорнена гуманітарна допомога.

Виходячи з гуманістичних принципів, Конституція України, а ще детальніше галузеве законодавство, передбачають певну систему особливих пільг і переваг для тих, хто цього потребує. Конституція України, як годиться подібного роду документам, указує лише порівняно небагато груп українців, яким, згідно закону, можуть бути надані пільгові права та можливості, залишаючи цю область правового регулювання поточному законодавству.

Як і всяка інша провідна ідея, конституційний принцип гуманізму для свого практичного здійснення має потребу в спеціальному механізмі, хоча він і реалізується в усій діяльності держави. Важлива роль у нім належить тим пільгам, перевагам і особливим правам, якими законодавство наділяє окремі категорії осіб.

Разом із студентами робимо висновок, що основне призначення пільг, переваг і особливих прав полягає у вирівнюванні фактичного положення всіх українських громадян, у створенні сприятливіших умов для їхнього всестороннього фізичного й духовного розвитку. Мета пільг і переваг – створити фактично рівні можливості розвитку нерівних за своїми природними

даними людей і тим самим, за можливості, вирівняти поки що неоднакові їхні життєві умови, згладити ще наявну фактичну нерівність.

Особливо дієвим методичним прийомом у формуванні гуманістичних знань майбутніх юристів вважаємо аналіз недосконалостей чинного законодавства. Наприклад, звертаємо увагу студентів, що Конституція України покладає на державу обов'язок захищати дитинство й материнство, права інвалідів і немолодих громадян, постраждалих від виробничих травм (наприклад, постраждалих від Чорнобильської аварії), біженців і переселенців, тощо. Переважно особливості статусу цих осіб зводяться до матеріальної допомоги. Це, звісно, правильно й потрібно. Проте принцип гуманізму не може і не повинен зводитися тільки до цього. Його мета – забезпечити, створити повноцінні умови для життя людини, надати державну допомогу, якщо вона цього самостійно зробити не в змозі. Тільки така політика має право називатися гуманною. Проте українська дійсність далека від досягнення цієї мети.

Вказуємо майбутнім молодшим спеціалістам-юристам, що, незважаючи на офіційну фіксацію принципу верховенства права у ст. 8 Конституції України та посилення на цей принцип у низці законів і навіть у тексті Присяги суддів судів загальної юрисдикції, сутність і зміст цього принципу залишаються для більшості юристів утаємниченим [155]. Звертаємо увагу студентів, що далеко не однозначно трактується зміст принципу верховенства права також у науковій літературі. Причому діапазон поглядів тут надзвичайно широкий – від ототожнення принципу верховенства права з традиційним для колишнього радянського правознавства принципом верховенства закону (словосполучення *rule of law* іноді не зовсім коректно перекладають з англійської як „верховенство закону”) до розуміння принципу верховенства права як виключно верховенства справедливості й розуму. Така багатозначність трактувань пояснюється, насамперед, багатогранністю самого феномена права та багатоманітністю його проявів у реальному житті [52; 104; 101].

Для демонстрації цього студенти наводять приклади із власного життєвого досвіду, з публікацій у пресі, мережі Інтернет тощо. Ефективнішим

таке обговорення проблем правового забезпечення буде в тих випадках, коли студентам заздалегідь дати завдання з пошуку відповідних матеріалів. Наприклад, після вивчення конкретної теми майбутнім юристам даємо завдання знайти в пресі інформацію, яка вказує на порушення прав людини, проаналізувати знайдені матеріали, дати правову оцінку ситуації, що склалася. Для забезпечення самостійності таких пошуків можна давати завдання під час проведення заняття, але для цього потрібний швидкий доступ до інформації. Найкраще це робити за допомогою використання мережі Інтернет.

Аналіз і обговорення на занятті знайденої інформації щодо порушення прав громадян дають можливість майбутнім юристам зробити висновок, що багато пересічних українців не знають, як відстоювати свої законні інтереси – куди піти, до кого звернутися, що ризиковано, а що надійно; що можна, а чого не можна. Вони не завжди знають, які обов'язки різних державних органів щодо захисту прав громадян. Разом робимо висновок, що допомогти людям пристосуватися до швидких змін, що відбуваються в суспільстві, – одне з основних завдань молодшого спеціаліста-юриста.

Гуманізація професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів вимагає, щоб у зміст навчального матеріалу були внесені переважно проблеми „людського виміру”. Тому перед студентами розкриваємо життєво-сміслові аспекти буття людини в професійному просторі та виховуємо в них соціальну відповідальність за наслідки своєї діяльності. Демонструємо негативні приклади того, що в сучасній юридичній практиці інколи є випадки, коли юристи не переймаються усвідомленням морально-гуманістичного змісту своєї професійної діяльності.

Гуманізм юриста тісно пов'язаний з його психологічною культурою. Юрист, формуючи правомірну поведінку людини, обов'язково має враховувати те, як психологічні чинники впливають на неї у правовому полі. Загалом правник має постійно перебувати у психологічній готовності діяти в рамках закону й етики. Незнання законів психології призводить до того, що результат досягається будь-яким способом. Позаяк нехтуються психологічні основи

творчості, зневажаються загальнолюдські цінності та об'єктивні закони розвитку суспільства.

Зміст психологічної культури правника полягає в тому, що він має уміти володіти такими психологічними категоріями, як мотивація, бажання, спонукання, захоплення, натхнення, нахили та ін. Саме вони характеризують психологію юридичної праці та управління. Важливу роль наразі відіграє професійне навчання та наукова організація професійних дій. З психологічного погляду це означає, що юрист повинен вміти знімати напруженість чи долати психологічні бар'єри, на основі власних сформованих позитивних емоцій виявляти професійну зацікавленість, вміло застосовувати владні повноваження. Завдяки цьому збільшується творчий потенціал, з'являється натхнення, підвищується працездатність, саморегульованість та спостережливість, активізуються пізнавальні процеси та гострота почуттів у професійній діяльності.

Психологічна культура юриста передбачає розвиток високих особистісних моральних якостей. Юристові потрібно постійно вдосконалювати свої знання з психології з тим, щоб забезпечувати рівновагу між внутрішніми й зовнішніми психічними процесами, що, звісно, впливає на зміст професійної діяльності. Проте цього недостатньо. Адже юрист як особа може характеризуватися високими душевними якостями, але не вміти втілювати їх у практичну діяльність. У результаті не буде забезпечений ефективний психологічний вплив на громадян, що своєю чергою негативно позначиться на правовій діяльності. Коли йдеться про психологічну культуру, важливо поєднувати теорію і практику. За норми психологічної культури можна прийняти систему загальнолюдських цінностей та вимоги юридичної етики.

Стосовно роботи з людьми психологічна культура юриста виявляється на двох рівнях - експектації та емпатії. Суть психологічної культури на рівні експектації полягає в оцінюванні здатностей юриста, які він виявляє у певній ситуації. На цьому рівні можна визначити соціальну роль юриста, його

професійні можливості, передбачити наступні дії. Психологічна культура на рівні експектації дає змогу зробити висновок про судження та вчинки юриста.

Другий рівень психологічної культури - емпатія визначає здатність юриста розуміти інших людей, їхній внутрішній стан, переживання, хвилювання тощо. Тут виявляється вміння юриста розкрити приховані (особливо злочинні) наміри людей, відчуті їхнє сприйняття суспільних явищ, щирість або нещирість у взаємостосунках. Тобто рівень психологічної культури на цьому етапі повинен допомогти юристові пристосуватися до співбесідника з метою ефективного психологічного впливу на нього.

Вчимо студентів, що юрист у роботі з громадянами має дотримуватися такої послідовності: усунути психологічний бар'єр між собою і співбесідником, оволодіти ситуацією, психологічно вивчити співбесідника, здійснити певну психологічну настанову. Юрист має відчуті, коли ініціатива має непомітно перейти до нього. Причому варто звернути увагу на темп такого переходу, його виваженість. Упевнившись у надійності оволодіння ситуацією, юрист має приступити до психологічного вивчення співбесідника. Суть його полягає у виявленні психічних особливостей громадянина, хоча таке вивчення стихійно розпочинається з першого погляду. Йдеться про активне вивчення, в результаті якого з'ясується тип нервової системи, рівень мислення тощо. Це допоможе поступово підготувати співбесідника до запланованої розмови через навідні запитання й очікувану вичерпну відповідь.

Демонструємо студентам, що наше спілкування здійснюється не лише за допомогою слів, а й за допомогою міміки й пантоміміки, а також психоенергетичного впливу. Причому інформація, передана несловесними каналами, сприймається миттєво, набагато швидше, ніж самі слова. Тому, якщо юрист говорить своїм клієнтам необхідні й у цілому правильні слова про те, що потрібно робити, але через несловесні засоби передає їм емоційно-негативний «заряд» (зарозумілість, відчуження), то клієнти не почують слів, але відразу ж відчують негативне ставлення до них.

Навпаки, навіть самі різкі, прямі слова можуть мати позитивний ефект, якщо вони сказані у відвертій манері, якщо юрист щиро стурбований справами своїх клієнтів і дійсно переживає за їхні вчинки. Отже, словесна поведінка юриста може реалізовуватися в широкому діапазоні: від симпатії й заохочень до осуджень і покарань. Але його несловесна «мова» повинна будуватися тільки на емоційно теплій ноті: відкритості й прийняття.

Юрист має бути впевнений у професійній необхідності психічного впливу на громадян і не зловживати психологічними прийомами. Психологічна культура виконує таку важливу функцію, як своєчасне вироблення психічної адаптації юриста до різноманітних несподіванок. Правник має бути готовий до будь-яких вказівок, умов праці і при цьому не повинен панікувати, гарячкувати. Наразі йдеться не про будь-яку, а саме про своєчасну адаптацію, з проявами швидкого реагування, приведення себе у стан професійної готовності.

Сприяти виробленню такої готовності може вправа „Рівновага”. Пояснюємо майбутнім юристам, що не завжди в житті й на роботі варто йти на компроміси, пом'якшення гострих проблем. Нерідко виникають обставини й ситуації, у яких вони мають досягти своєї мети, переконати співрозмовника у своїй правоті, домогтися прийняття своєї точки зору, тобто, здобути безумовну перемогу.

Обговорюємо зі студентами, як зробити так, щоб складна розмова з клієнтом не закінчилася конфліктом і водночас перемога була за юристом. Адже по суті конфлікт – це поразка, а завдання юриста полягає в тому, щоб організувати безконфліктну взаємодію й одночасно домогтися згоди зі своєю позицією.

Описуємо психотехнічний бік такої розмови. Вказуємо, що бесіда юриста має бути „ходінням по канату” і втриманням рівноваги на ньому. Нахил в один бік – конфлікт, нахил в інший – мирне, але не конструктивне розв'язання проблеми. Тому потрібно сміливо й упевнено вести розмову – „йти по канату”. Уступаючи своєму співрозмовникові в деталях, не поступатися йому в головному. Виявляти дипломатичність у тих моментах бесіди, що стосуються

особистих взаємин, але бути непохитним у тому, що стосується головного предмета розмови. Спочатку потрібно довідатись про аргументи, побажання, що є у клієнта, а лише після цього висловити йому власні пропозиції.

Завдяки використанню спеціальних вправ, що представлені в додатку Ж, демонструємо студентам, що висока психологічна культура формує справжній, професійно-правовий гуманістичний характер юриста. Гуманізм дає змогу йому бути готовим до будь-яких ексцесів. Професійна холоднокровність допомагає не витратити дорогоцінного часу (іноді й секунди) на емоції чи якісь розмірковування. Саме гуманістичний правовий характер юриста спрямовується на пошук істини, на оперативність професійних дій, на логіку обґрунтування різних аспектів правового явища. Тобто психологічна культура впливає на гуманістичну спрямованість дій юриста так, як вимагає правова ситуація чи суспільство в цілому.

Підсумком вивчення правових дисциплін стає розроблений разом із студентами гуманістичний кодекс юриста, до якого заносимо такі основні положення:

- кожна людина є унікальною цінністю, на яку слід зважати і ставитись з повагою;
- кожна людина має право на самореалізацію такою мірою, щоб це не утискувало таке ж право інших людей;
- юристи віддані принципам соціальної справедливості;
- юристи зобов'язані присвятити здобуті знання й навички наданню допомоги окремим особам і групам у розв'язанні конфліктів як поміж собою, так і в стосунках із суспільством;
- юристи мають надавати якомога кращу допомогу будь-кому, хто потребує допомоги та поради, не маючи несправедливих обмежень щодо статі, віку, непрацездатності, расової приналежності, соціального класу, походження, релігії, мови, політичних переконань або сексуальної орієнтації;

- юристи поважають головні права людини, осіб та груп людей відповідно до Загальної декларації прав людини та інших міжнародних конвенцій, що впливають з цієї Декларації;
- юристи ставляться з повагою до принципів приватного життя, конфіденційності та відповідального використання інформації в своїй професійній роботі;
- юристи мають повною мірою співпрацювати зі своїми клієнтами заради інтересів останніх, водночас віддаючи належну повагу інтересам інших людей;
- юристи мають звести до мінімуму застосування правового примусу у розв'язанні проблем клієнта:
- праця юриста не сумісна з прямою або непрямою підтримкою осіб, груп індивідів, політичних сил або силових структур, які використовують тероризм, тортури та інші заходи, спрямовані на пригноблення людей;
- юристи приймають етично обґрунтовані рішення й дотримуються їх, віддаючи належну повагу положенням Міжнародної декларації етичних принципів, а також положенням міжнародних етичних стандартів юристів, ухвалених їхньою професійною асоціацією.

2.4. Упровадження під час вивчення правових дисциплін особистісно орієнтованих технологій навчання (особистісний компонент підготовки)

Одним із шляхів створення гуманістичних стосунків між викладачами й студентами вважаємо поєднання традиційних та інноваційних, зокрема діалогових методів навчання правових дисциплін. Інноваційні методи й технології навчання вже довели свою ефективність, про що свідчать численні публікації [Інновац]. Інноваційне навчання все ширше практикується у вищих навчальних закладах, зокрема й у юридичних (А. Галай, А. Киричук та ін.). Проте в професійній підготовці молодших спеціалістів юристів все ще переважають традиційні методи навчання, а тому не дивно, що не всі навчальні заклади, які отримали ліцензію на право підготовки юристів, забезпечують їх якість на рівні державних вимог [73].

Модернізація вітчизняної юридичної освіти показала серйозні суперечності між потребою в застосуванні інноваційних методів навчання і невмінням педагогів їх реалізувати. В період нововведень у сфері правового навчання відбувалися якісні зміни. Аналіз величезної кількості інновацій у системі навчання правих дисциплін дозволяє виділити окремі їх типи:

1. Інновації в змісті правових дисциплін. В освітніх установах апробуються нові правові навчальні дисципліни, зміст яких відповідає духу часу, новому законодавству, носить практико-орієнтований характер.

2. Інновації в технологіях навчання. Спостерігається поява нових педагогічних технологій, зокрема тих, які не використовувалися раніше в підготовці молодшого спеціаліста-юриста. В першу чергу це пов'язано з упровадженням ділових ігор і різних форм інтерактивного навчання.

Отже, інноваційним правовим навчанням є сукупність нововведень, виражених у системі дій і операцій навчальної діяльності, які дозволяють швидко й ефективно досягти прогнозованого результату правових знань і вмінь. Новизна в правовій освіті носить відносний характер. Часто ті методичні прийоми, які використовують сучасні викладачі права, зовсім не є новими. Це можуть бути добре забуті педагогічні методики, які використовувалися в минулому; ті, що використовуються зараз, але в системі навчання іншим наукам; а також ті, що незвичні для української освіти, але запозичені нашими колегами шляхом вивчення ретроспективи й сучасного стану юридичної освіти за кордоном.

Традиційними технологіями юридичної освіти називають сукупність педагогічних технологій, що використовуються в юридичній освіті впродовж багатьох років. Вони є сталими й загальноприйнятими. Традиційне навчання носить репродуктивний характер, знання і способи дій передаються студентам у готовому вигляді, тобто призначені для відтворювального засвоєння. Не можна думати про те, що традиційне навчання однозначно має негативний характер. Навпаки, воно перевірене практикою, має численні апробації і вдосконалення, що дозволяло такій системі змінюватися й поліпшуватися.

Проте динамічність суспільного життя диктує потребу в змінах навіть здавалося б універсальних форм навчання. Наприклад, з перебігом певного часу науковці, які аналізують досвід викладання правових дисциплін, прийшли до висновку про неприпустимість одноманітності методичних прийомів і засобів навчального впливу на студента, який освоює ази юридичної науки. Тому в сучасній практиці необхідно поєднувати традиційні та інноваційні технології навчання.

Педагогічні технології — це впорядкована сукупність дій, операцій і процедур, що інструментально забезпечують досягнення та діагностику прогнозованого результату в умовах освітнього процесу, що змінюються. Технології навчання дозволяють викладачам добиватися запланованого результату в підготовці майбутніх юристів.

Традиційні технології навчання спрямовані на створення певного мінімуму знань, без якого не буде грамотного юриста. Але такі технології не забезпечують належним чином розвиток кожної особистості відповідно до її особливостей, ускладнюють залучення духовних критеріїв у процесі здобуття професійної освіти, не створюють умов для формування гуманних основ професійних взаємовідносин, що дуже важливо для фахівців правової сфери.

Навчання ж на інноваційній основі спрямоване на те, щоб навчити майбутніх юристів самостійно творчо мислити, знаходити розв'язки в нестандартних ситуаціях, здійснювати пошук необхідної інформації та користуватись нею. Інноваційне навчання покликане розбудити в людині віру в себе, у можливість максимальної самореалізації. Використання інноваційних технологій у підготовці молодших спеціалістів юристів орієнтоване на виявлення психічних, інтелектуальних і духовних потенцій студентів і їхній подальший розвиток відповідно до потреб як самого майбутнього фахівця, так і суспільства в цілому. У цьому полягає гуманістична суть інноваційних педагогічних технологій.

Розкриття змісту навчального матеріалу на інноваційній основі базується на виявленні суті тієї чи іншої проблеми, комплексності її аналізу та можливих

підходів до її розв'язання. В результаті в майбутніх юристів має сформуватись не просто вміння, а стійка звичка аналізувати будь-який процес з точки зору виявлення різноманітних чинників макро-, мезо- і мікрорівневого характеру, що впливають на його розвиток, і врахування можливих варіантів розв'язування проблем, що виникають при цьому.

Інноваційне навчання в контексті гуманізації сучасної освіти передбачає використання у ВНЗ проектних, дискусійних технологій і технологій співробітництва. Такі технології сприяють набуттю студентами логіко-мисленневих навичок, засвоєнню різноманітних форм спілкування й способів аргументації власних поглядів, оволодінню навичками самостійного відповідального обґрунтованого прийняття рішення.

Сучасна система педагогічних технологій правової освіти характеризується відмовою від авторитарної педагогіки на користь особистісно-орієнтованої. Провідна мета диверсифікації вивчення правових дисциплін полягає в створенні умов для навчання і вдосконалення знань, умінь, навичок кожного студента з опорою на принципи рівневої диференціації, зокрема врахування їхніх індивідуальних особливостей і здібностей.

До теперішнього часу доведено, що засвоєння зовнішньої інформації студентом здійснюється багатоканально при істотному домінуванні одного з каналів, що зумовлене генетичними чинниками і недосконалістю вузівського навчання. У когось розвинений звуковий канал сприйняття юридичної інформації (для аудіалів бажані бесіди, аудіозаписи, подача матеріалу в монологічній формі викладачем і ін.), у інших же велику роль відіграє зорове сприйняття (отже, в процесі організації навчальних занять бажано використовувати наочні засоби навчання, зокрема малюнки, графіки, схеми, таблиці, опорні сигнали, змістовні моделі певної теми курсу). Кінестетики потребують просторово-рухових форм роботи, а тому участь в мінігрупах, у ролевих, сюжетних, ділових іграх на заняттях стає вельми результативною. Завдання викладача полягає в тому, щоб вибрати полімодальні методи впливу на процес засвоєння юридичних конструкцій студентами. Проте зробити це без

попередньої підготовки складно. У ВНЗ, що готують юристів, має бути створена грамотна система правового навчання на базі індивідуального підходу викладача до кожного студента.

Психолого-фізіологічні особливості людської діяльності в процесі навчання праву підказують доцільність її зміни через кожних 20 хвилин заняття. На цьому ґрунтується варіативність методичних прийомів організації занять. Правові курси не потребують серйозної мотиваційної підготовки, а тому необхідно акцентувати увагу викладача на проблеми утримання інтересу і формування стійкої внутрішньої мотивації, на придбання знань і навичок у сфері права.

У системі традиційного навчання праву виділяють також варіативні форми організації навчальних занять (ввідні та узагальнювальні лекції і семінари та ін.). У системі інноваційних підходів домінують активні й інтерактивні форми занять. Звернемо увагу на позиції фахівців із цих проблем.

Наприклад, окремі правознавці вважають, що вельми результативні в інноваційному правовому навчанні так звані технології «ПОПН-ФОРМУЛИ», що є варіантом юридичної технології професора права Дейвіда Маккойда-Мейсона з ЮАР. «ПОПН-ФОРМУЛА» використовується для організації суперечок, дискусій. Її суть полягає в наступному: студент висловлює —

П-позицію (тобто пояснює, в чому полягає його точка зору), припустимо, виступає із промовою «Я вважаю, що ...»;

О-обґрунтування (студент має не просто зуміти пояснити свою позицію, а й довести її певними доказами, починаючи фразою типу: «Тому що ...»);

П-приклад (під час роз'яснення суті своєї позиції студент користується конкретними прикладами, використовуючи в мові обороти типу: «Я можу підтвердити це тим, що...»);

Н-наслідок (висновок, який потрібно зробити в результаті обговорення певної проблеми. Наприклад, студент говорить: «В зв'язку з цим...»).

Таким чином, виступ студента займає приблизно 1-2 хвилини і може складатися з двох-чотирьох пропозицій. Проблемою для обговорення може

бути вибрана будь-яка тема, що носить суто правовий характер і пов'язана з основними питаннями курсу. На заняттях із правових дисциплін викладачу необхідно ініціювати самостійну роботу студентів. Тому в процесі вивчення нової теми рекомендуємо пропонувати майбутнім фахівцям невеликі питання, проблеми для обговорення. Обговорення цих питань не можна затягувати, а тому алгоритм відповіді потрібно пояснити студентам, записати на ватмані і вивішувати в міру необхідності.

Певну популярність у вивченні правових дисциплін має *технологія „мозкового штурму”*, яка використовується в тому випадку, коли потрібно запропонувати якомога більше варіантів розв'язання проблеми. Ось деякі правила проведення «мозкового штурму»:

- необхідно чітко сформулювати проблему для обговорення;
- підготувати лист ватману, фломастер для запису всіх пропозицій за розв'язанням проблеми;
- необхідно вибрати ведучого для проведення «мозкового штурму»;
- кожен може вільно висловлювати будь-які пропозиції, зокрема смішні й фантастичні, не можна критикувати й коментувати пропозиції, учасники висловлюються по черзі, коротко й чітко;
- всі пропозиції записуються на папері;
- «мозковий штурм» не можна проводити більше 10-15 хвилин.

На другому етапі мозкового штурму обговорюються висунуті рішення, об'єднуються схожі ідеї, відбираються ті, що мають реалістичний характер. Пропозиції мають бути ранжовані в порядку їх пріоритету. Останню процедуру можна виконувати шляхом голосування.

До системи інновацій можна віднести введення *медіації* в систему юридичної освіти. Майбутнім юристам пропонується вирішувати правові конфлікти (вирішувати завдання) мирним шляхом за участю нейтрального посередника-медіатора. Так студенти усвідомлюють важливу місію права — допомагати людям, забезпечувати їхній спокій, благополуччя, порядок. Наведемо приклад проведення медіації на занятті.

Колектив студентів ділиться на три групи. Першій і другій групі викладач пропонує познайомитися з інформацією правового конфлікту. Бажано, щоб вона була письмово викладена на картках. Група № 1 захищає інтереси однієї сторони, група № 2 розповідає про те, що трапилося зі своєї точки зору. Після 5-хвилинного обговорення конфлікту представник кожної групи виступає і захищає свою сторону.

Група № 3 – медіатори. Їх завдання примирювати сторони, довести вигідність компромісного вирішення проблеми з урахуванням взаємних інтересів сторін.

Етапи роботи (цю пам'ятку можна вивісити на дошці):

1. Виступ сторін.
2. Роз'яснення інтересів сторін. Медіатор задає студентам групи № 1 і № 2 запитання типу: «А навіщо ви це зробили...», звертаючи увагу сторін на те, що в події не було злого наміру.
3. Формулювання порядку денного. Медіатор говорить про те, з яких питань слід досягти компромісу.
4. Висунення пропозицій. Кожний може запропонувати варіант розв'язання проблеми.
5. Вибір рішення. Формулювання угоди.
6. Виконання угоди.

У правовому навчанні використовуються різні ділові ігри. Їх застосування під час викладання правових дисциплін вважаємо важливим чинником гуманізації навчання, оскільки ділові ігри сприяють співпраці викладачів і студентів, студентів з товаришами в групі, що виховує здатності до професійної комунікації, толерантного ставлення до інших.

Навчальна правова гра – це активний метод і форма навчання, спрямована на вироблення правової свідомості студентів шляхом особистої участі в тій або іншій правовій ситуації. Прикінцева мета гри — формування готовності майбутніх юристів практично застосувати правові знання й уміння. Від інших видів навчання вона відрізняється тим, що включає динаміку подій. На

практиці спостерігали, що правильно організована навчальна правова гра підвищує інтерес до правових знань, сприяє вихованню відповідальності й гуманізму в майбутніх юристів.

Рекомендуємо викладачам правових дисциплін під час моделювання гри спочатку сформулювати її дидактичну мету, визначити назву, розробити зміст, включивши в нього актуальні проблеми. Потім викладач має скласти сценарій гри з описом конкретної ситуації, в якій учасникам належить діяти. Важливо вміти розподілити ролі і цілі кожного учасника, розробити для них чіткі правила гри. До початку гри викладач збирає початкову інформацію, дає попередні завдання. В процесі гри, залежно від складності проблеми, вводиться додаткова інформація. Краще, якщо студенти добудуть її самостійно, а викладач лише вкаже способи її отримання з підручника, мережі Інтернет чи нормативних законодавчих документів.

Практика підтверджує, що навчальні ігри дають можливість відпрацьовувати комунікативні, організаційні, управлінські навички на змодельованому, умовному чи реальному ситуаційному матеріалі, тобто дозволяють майбутнім юристам набувати досвіду ефективного розв'язання реальних професійних завдань [188, с.418].

Нові знання та вміння одержуються в процесі гри мимоволі. Гра пов'язана з імпровізацією. У грі майбутні юристи ухвалюють самостійне рішення, при цьому розвиваються їхні творчі здібності.

Наводимо деякі правила проведення занять у формі гри з права:

1. Студентам слід чітко, дохідливо пояснити правила гри.
2. Не можна захоплюватися формальною стороною гри, необхідно зосередитися на її змісті.
3. Гра має бути чітко продумана й організована (мета, завдання, методи, результат).
4. Не можна проводити ігри часто, не узагальнюючи правового матеріалу. Домінування ігор в сфері правового навчання так само шкідливе, як і їх відсутність.

5. У гру слід залучати всіх студентів.

6. Кожна гра після закінчення має бути обговорена, проаналізована.

7. В процесі гри студенти мають засвоїти не лише важливий юридичний матеріал, а й відпрацювати необхідні вміння застосовувати теоретичні правові знання в конкретних ситуаціях.

8. Недоцільно проводити ігри у формі суду за творами літератури, кіно та ін. Це може привести до неправильних трактувань діяльності героїв і ін.

9. Гра має носити добровільний характер, творчий, і не перетворюватися на спектакль, де герої діють за заздалегідь підготовленим сценарієм.

Правові навчальні ігри фахівці [136] пропонують розділити на:

1. Дидактичні ігри.
2. Імітаційні ігри.
3. Сюжетно-рольові ігри.
4. Ділові ігри.
5. Ілюстративні ігри.

В основу класифікації покладено розуміння того, на що спрямована діяльність студентів, що є предметом і рушійною силою гри, наскільки жорстко визначені її правила і очікуваний результат, яка кількість часу буде витрачена на кожну гру. Розглянемо особливості деяких ігор, які можна використовувати в процесі навчання праву.

Дидактичні ігри

Дидактична гра – це творча діяльність, яка має педагогічну спрямованість і взаємозв'язок з іншими видами навчальної діяльності студентів, де навчальну дію надає дидактичний матеріал, ігрові дії скеровують активність студентів у певне русло навчального процесу, а ігрові прийоми й ситуації виступають як засіб стимулювання студентів до навчальної діяльності.

Дидактичні ігри в навчанні праву є штучним моделюванням певних життєвих ситуацій, яке має інтелектуальний, пізнавальний характер. Правила такої гри детально пояснюються всім студентам. Студент має швидко дати правильну відповідь на запропоноване запитання, розв'язати правову задачу

творчого характеру з опорою на той багаж знань, яким він володіє. Рекомендуємо проводити такі ігри на початку вивчення нової теми або для закріплення раніше вивченого правового матеріалу. Для цього відводиться трохи часу. Викладач права має організувати таку гру з урахуванням рівня підготовленості студентів. У тому випадку, коли ігри не проводилися, слід пояснити студентам правила поведінки (дотримання дисципліни, повага до інших). У процесі гри не можна змінювати правила. Викладач, розробляючи гру, має враховувати індивідуальні особливості студентів. Наведемо до прикладу варіанти проведення дидактичних ігор з правових дисциплін.

«Диво-фраза». На плакаті записується визначення юридичної відповідальності, свідомо неправильне, таке, що складається з ознак кримінальної, цивільної, адміністративної і дисциплінарної відповідальності. Воно поміщене в центрі дошки (на окремій дошці). Команди забирають «свої» частини, що відповідають заданим їм видам відповідальності, розміщують їх на своєму ігровому полі (стіна, дошка) і добудовують крейдою деталі, яких не вистачає. (Також різні види договорів у Цивільному кодексі.) Такі завдання можна використовувати в КВН, під час проведення правової олімпіади, інтелектуального марафону тощо.

«Контакт». Учасники гри діляться на дві команди. Перша таємно загадує яке-небудь поняття (наприклад «дієздатність»), потім вибирає одну людину з другої команди і називає йому задумане слово. Останній без слів, тільки жестами, мімікою, деякими умовними знаками, які будуть вироблені під час ігрового спілкування, повинен «пояснити» своїй команді задум суперників.

«Дивні розповіді»:

А) *«Перервана розповідь».* Команди (зазвичай дві) розповідають історію на правову тему, несподівано перериваючи її на найцікавішому місці: «І раптом...», «І в цю саму хвилину...». Завдання суперників продовжити розповідь.

Б) *«Розповідь навпаки».* Педагог придумує казус і говорить останні 1-2 фрази, наприклад: «І тоді їй присудили 50 мільйонів доларів...». Гравці доповнюють

розповідь по одній фразі в зворотному порядку. Грати можна до завершення сюжету.

В основі *сюжетно-рольової гри* може бути будь-яка життєва ситуація, що має правовий характер. Її провідним компонентом є сюжет. Він може бути вигаданим або реальним. Учасники гри розподіляють між собою ролі, виконання яких передбачається в її процесі. Не доцільно перетворювати гру на спектакль, примушуючи студентів лише відтворювати сценарій.

Викладач може бути організатором гри, маючи право вносити виправлення, пояснення у разі помилок. Так закріплюється правильна модель поведінки в процесі гри за допомогою спеціальних прийомів.

Перебіг гри продумується заздалегідь. Допускаються деякі відхилення від тактики гри. Викладач може сам виконувати певну роль.

Наводимо приклади:

„*Крок за кроком*”. Групам студентів пропонуються теми, які слід програти (при цьому теми мають бути пов'язані між собою логічним шляхом): таким чином студенти показують декілька спектаклів, які утворюють (можливо, досить несподіваним чином) єдину п'єсу-реконструкцію. Так можна відтворювати різні стадії процесу: господарського, кримінального, цивільного. Наприклад: «Пенсіонер захищає своє право на дачну ділянку. Місцева влада захотіла забрати її під приводом відчуження для будівництва дороги за мізерну компенсацію за цінами п'ятирічної давності. Іван Іванович вважає, що це місце просто сподобалося комусь із начальства і вирішує звернутися до суду». Кожна група показує свій етап в розвитку цієї справи:

- подачу позовної заяви;
- суд першої інстанції;
- суд другої інстанції.

Або: «Бабуся залишила заповіт на користь племінниці, але її дочка і внучка збираються оскаржувати його». На будь-якому етапі (від подачі позову до виступів сторін у суді) може наступити мирова угода: це залежить від виконавців ролей. Якщо вдалося примиритися вже на першому етапі, то друга

група може показати, як могла б розвиватися ситуація далі. Таким чином, тут немає зумовленості, і це дає можливість майбутньому юристу зрозуміти, що, звісно, правовий механізм єдиний і конкретний, але є обставини справи і зусилля сторін, що дозволяють у деяких випадках міняти внутрішній зміст цього механізму.

«Переказуємо казус». Гравці мають переказати подію від імені її учасників. Студенти мають розібратися в тій ролі, яку вони представляють. Тому під час розповіді хтось постійно втручатиметься, сваритиметься, з'ясовуватиме відносини. Решта студентів – глядачі. Проводячи цю гру, педагог виходить із того, що студенти знайомі з текстом відповідних підручників з правових дисциплін, у кожному з яких є казуси, але вони спрощені (полегшені) моделі реальних життєвих ситуацій. У грі студенти можуть пожвавити будь-яку історію, що зацікавила їх, переказавши від імені її учасників. Виконавці ролей можуть змінити казус життєвими подробицями, емоційно апелювати до «своєї правди»; так з'явиться можливість зримо продемонструвати, що в реальності правова проблема зазвичай зачіпає інтереси значної кількості громадян, кожен із них має право бути захищений законом.

«Рольове обговорення». Декільком бажаючим студентам дають картки з позначенням ролі (імені або посади) в ігровому обговоренні. Ролі є таємними для всіх, у тому числі і для партнерів по грі. Через 10-15 хв. дискусії глядачі мають визначити, хто в якій ролі виступав. У ролях можуть виступати відомі українські адвокати, сучасні діячі юриспруденції. Можна розігрувати процес над конкретною відомою людиною, засідання з приводу принципів судової реформи тощо.

«Один у полі воїн». Один студент, виступаючи в певній ролі, має переконати своїх колег прийняти його точку зору. Після закінчення вказаного часу проводиться обговорення: чи вдалося це зробити, які аргументи приводилися для переконання, якими способами впливу на аудиторію користувався той, хто виступав. Гра може використовуватися під час вивчення законів, з якими майбутньому юристу доведеться мати справу в житті:

наприклад, Закону України „Про захист прав споживачів”. На практиці його норми постійно порушуються, і свої права треба вміти відстоювати. Один студент грає в ролі покупця (хворого, ін.), інші – персоналу магазину (поліклініки, ін.). Вибирається будь-яка ситуація:

- проданий бракований прилад побутової техніки, але несправність виявилася на другий місяць експлуатації;
- ремонт у квартирі закінчений, але підлога виявилася зіпсованою;
- пломба після лікування зуба випала через тиждень і так далі.

Споживач має змусити іншу сторону задовольнити його претензії. При цьому «постраждалий» має знати межі своїх вимог, які встановлює закон. Якщо студенту не вдалося досягти бажаного, то після обговорення гри можна продовжити: вирішити, в які органи споживач може звернутися зі скаргою, і розіграти цю сцену за цими ж самими правилами.

«Таємні цілі». Дається ігрова установка: «У нашому суспільстві назріла необхідність вирішити деякі серйозні проблеми. Декілька груп (зазвичай дві-три) починають розробляти розв’язання цих проблем (наприклад, пишуть законопроект). Передбачається, що герої, яких представляють студенти, наділені владою (представники державних структур), але мають певний «таємний намір», що невідомий останнім. Якась контрольна група більшості розглядає пропозиції груп, вибирає відповідні пропозиції, відправляє на доопрацювання. Групи-розробники переконують суспільство в своїй правоті; їх завдання провести якомога більше «своїх» законопроектів. Після ухвалення документів ролі розкриваються, і члени «таємних груп» пояснюють, у чому полягав їх намір, наскільки вони досягли успіху, і як тепер зміниться життя всіх відповідно до прийнятих законів.

Викладач правової дисципліни пояснює: «Суспільство з перехідною економікою потрапило в смугу кризи. Одна група (наприклад депутатська фракція) пропонує прийняти пакет законопроектів, здатних оздоровити економіку. Їх «таємна мета» — створити перешкоди вільному економічному розвитку, але пропоновані закони не розкривають цю мету, вони не очевидно

антиринкові. Зокрема, пропонується Закон України „Про зайнятість населення” (держава гарантує всім громадянам право на працю, випускники шкіл, які не вступили до ВНЗ, обов'язково отримують роботу, наприклад, здійснюють ремонт доріг, озеленення міста: для цього вводяться спеціальні квоти, відбувається агітація в школах. Люди передпенсійного віку, які втратили роботу, озеленюють вулиці, в зимовий час – прибирають сніг. Оплата суспільних робіт гарантована, на це з бюджету виділяється певна сума, яка ділиться на число тих, хто працює. Для поповнення фонду заробітної плати вводиться новий податок 3%).

Інша група пропонує створення громадянського суспільства з вільною економікою, ухвалення Закону про податки, який встановить оподаткування з фізичних осіб не більше 14% від отриманого доходу, і закону про оборону, за яким міністром оборони повинна призначатися тільки цивільна особа, а набір в армію здійснюється за контрактом.

Ділові ігри

Основна мета ділової гри полягає в тому, щоб навчити майбутніх юристів умінню застосовувати правові знання під час розв'язання важливих, глобальних проблем життя, де взаємодіють різні суб'єкти права, розробляються нестандартні виходи із суперечностей, що склалися, виникають нові ідеї та проекти. Тут немає заздалегідь прогнозованого результату, потрібна творча й багатоаспектна поведінка учасників.

Ділові ігри розвивають культуру усного мовлення правника, яке поєднує в собі елементи розмовного, офіційно-ділового та ораторського стилів [49, с.401]. Кожний стиль має свої особливості, що проявляються як у доборі мовного матеріалу, так і в побудові самого мовлення.

Наприклад, під час проведення ділової гри „Судове засідання” студенти інсценізують судовий процес, що є однією зі складових діяльності правників. Спочатку вони згідно зі структурою промови готують виступ, користуючись відповідними нормативними документами, вчать його, а потім проголошують.

Такий вид роботи сприяє оволодінню вербальними та невербальними засобами комунікації, розвиває дикцію, пам'ять, виразність мовлення.

Імітаційні ігри дозволяють студентам відтворити певний аспект професійної діяльності чи поведінки в конкретних ситуаціях, швидко орієнтуватись у складних ситуаціях, що виникають, наприклад, під час розслідування кримінальної справи, розгляду та вирішення її в суді, надання юридичної консультації тощо.

Рольові ігри передбачають залучення її учасників у певний сценарій або у вигадану проблемну ситуацію та її подальший спонтанний розвиток. Кожний із учасників має лише рольову установку, яку він і реалізовує під час гри. Цим забезпечуються умови для глибшого усвідомлення ситуації, для більшого прояву ініціативи й самостійності.

Ілюстративні ігри застосовуються в навчанні з метою детального роз'яснення правових явищ, понять. Кожна така гра створюється для ілюстрації певного конкретного юридичного поняття, явища, думки: тому вона не може служити моделлю, на її основі не може бути сконструйовано декілька ідентичних ігор з іншими подробицями (як у ролевих). Варіанти цих ігор часто зустрічаються в психотехніці у вигляді тренінгу. Під час вивчення правових дисциплін вони показують:

— що люди залежать в своїх діях, рішеннях від інших людей, що всі члени суспільства досить міцно пов'язані;

– що життя в суспільстві примушує людей постійно шукати компроміс, виробляти рішення, що погоджують інтереси багатьох.

«Яблуко». Гра зовні схожа на сюжетно-ролеву, але має жорстко-заданий підсумок: в кінці гри студенти мають прийти до думки про створення закону як загального обов'язкового регулятора відносин. Задається сюжет: «У первісному племені на народне зібрання приходять шість людей (три пари) і звертаються до старійшини. Кожна пара складається з людини, яка вкрала яблуко, і господаря яблуневого саду. Слухаються три історії (відбувається рольова

розповідь пар про те, як усе було), у кожній з них однаковий злочин, але різне покарання:

- першого злодія перший господар відпустив;
- другого злодія другий господар сильно побив;
- у третього злодія третій господар забрав майно і продав сім'ю в рабство.

Господарі можуть обґрунтовувати прийняті ними заходи (своєю добротою, обставинами життя і ін.).

Кожен злодюжка протягує старійшині яблуко (зримий елемент гри) і дивується: «Як же так? Чому за однакову справу нас покарали по-різному? Де справедливість? Розсуди, як судили предки!» Старійшина безсилий: «Раніше у нас не було яблуневих садів!» Відбувається загальнонародне обговорення (бажано, щоб ті шість учасників, які мають конкретні ролі, тут максимально проявили себе). В результаті виробляється принцип правил, єдиних для всіх випадків і обов'язкових для всіх людей.

У підготовці молодших спеціалістів-юристів доцільно використовувати проведення *ігор-конкурсів* із правових дисциплін. У таких випадках здійснюється систематизація правових знань, їх перевірка, яка охоплює достатньо великий колектив (усі студентські групи). Викладач має чітко сформулювати мету майбутньої діяльності, розробити систему завдань і запитань з опорою на зміст вивченого матеріалу. Доцільно підготувати нестандартні завдання, що викликали б в учасників заходу інтерес. Рівень їх складності визначається індивідуально. Студентів не слід заздалегідь знайомити з питаннями. За підсумками конкурсу необхідно заохотити його учасників.

Проведення ігор-конкурсів з правових дисциплін необхідно ретельно готувати, чітко визначивши зміст гри та її етапи. Приклад такої гри „МАЮ ПРАВО...” наведений в додатку В.

Значну роль у вивченні правових дисциплін відіграють *дискусії*. Дискусія дозволяє розвивати самостійність майбутніх юристів, які висловлюють свою точку зору на проблему. Для проведення дискусії необхідно сформулювати

певну позицію з теми і попросити студентів висловитися. Важливо навчити майбутніх юристів доводити свою позицію конкретними прикладами, юридичними правилами. Студенти мають зрозуміти, що не можна відстоювати свою точку зору без аргументації, а тому значущість знань у таких умовах ще більш зростає. В процесі дискусії майбутні юристи набувають нових знань і закріплюють те, що було вже вивчене.

Правильно проведена дискусія, на відміну від інших методів і технологій, дозволяє бачити, що кожне твердження можна тлумачити по-різному; його можна розглянути з різних точок зору. В дискусії з'являються власні приклади з життя, актуальні випадки застосування або недостатнього використання прав людини в сучасному суспільстві. Дискусія як метод дає можливість переконатися в необхідності принципів застосування основних прав і свобод: право на висловлювання думки, врахування думки меншини, толерантність при зіткненні протилежних поглядів. Майбутні юристи в таких дискусіях вчать формулювати свою думку, тим самим сприяючи особистому самопізнанню та вмінню вільно говорити на суспільно важливі теми.

Правила дискусії:

- слухати того, хто говорить;
- говорить тільки одна людина;
- якщо хочеш щось сказати, покажи це, піднявши руку;
- не можна переривати того, хто говорить;
- коли ти з кимось не згоден, переконайся, що ти критикуєш ідею, а не людину;
- не можна сміятися над людиною (можна над жартом, але не злим);
- треба залучати до обговорення всіх.

Можливий варіант, коли викладач пропонує студентам готовий список «Законів дискусії» і послідовно стежить за їх виконанням. Досвід показує: якщо студенти усвідомили необхідність правил і взяли участь у їх розробці, вони більш охоче їх дотримуватимуться. Можна спільно виробити якийсь жест або сигнал, який подає будь-яка людина у тому випадку, коли якийсь із правил

порушується. Іноді призначають спеціального «відповідального за правила», який стежить за їх дотриманням, указує на те, коли правила порушуються, а наприкінці дискусії ставить усій групі «оцінку». За бажання викладач і студенти можуть укласти договір про дотримання правил, встановивши заохочення і покарання.

Правила поведінки під час обговорення можна розширити до правил роботи в аудиторії. Від того, як почнеться дискусія, залежить дуже багато що. Щоб дискусія пройшла успішно, необхідно емоційно та інтелектуально налаштуватись на проблему. Якщо викладач упевнений, що проблема важлива, значуща або цікава, досить просто сформулювати тему або запитання. Тоді обговорення почнеться саме собою.

Якщо предмет майбутньої дискусії може виявитися далеким від студентів, не викликати інтересу, необхідно підготувати емоційніший початок. Викладач може прочитати невеликий яскравий текст, студенти розіграти сценку (імпровізаційно або підготувавшись заздалегідь). Якщо є можливість, можна показати якийсь відеофрагмент (наприклад епізод з художнього або спеціального навчального фільму). Викладач може коротко змалювати проблему і намітити теми для обговорення.

За допомогою різних методичних прийомів потрібно постаратися викликати в студентів інтерес до теми, показати зв'язок предмету дискусії з їхнім життям і майбутньою професійною діяльністю.

Тему та основні дефініції варто записати на дошці. У ті моменти, коли дискусія дуже відхиляється від теми, є можливість вказати на її формулювання, повернутися до проблематики й визначити причини нерозуміння дефініцій, побачити, чому дискусія відійшла від теми. Добре, якщо тема написана у вигляді запитання або твердження, що передбачає безліч можливих відповідей.

Важливим питанням в методиці навчання правових дисциплін структуризація і регулювання дискусії. Будь-яка дискусія може протікати вільно або піддаватися регулюванню. У практиці вже виробилися *прийоми для впорядкування дискусії* [15; 27; 49 та ін.].

«Голоси». Кожному учасникові дискусії видається декілька карточок-«голосів». Одна картка – один вислів. Висловився, віддав картку ведучому. Коли закінчатся картки у найговіркіших, зможуть сказати тихіші.

«Картки-сигнали». Для кожного учасника дискусії готується цілий набір карток-сигналів: зелена картка покаже згоду з тим, що говорить, червона — незгода, картка із знаком запитання – бажання поставити запитання, із знаком оклику — висловитися самому.

«Мікрофон». Викладач дає слово лише тому, в кого в руках „мікрофон” (будь-який предмет, що його імітує). Студенти не будуть схоплюватися і кричати, оскільки право говорити має тільки той, у кого мікрофон (символічний).

«Мовний етикет». Для того, щоб студенти слухали чужі виступи, можна ввести правило. Кожен, хто хоче щось сказати, має почати зі слів: «Як сказав мій поважаний колега...» — і далі коротко викласти суть точки зору попереднього оратора. «Я ж вважаю, що...» продовжує той, хто говорить і висловлює свою думку.

Ще один прийом, що дозволяє включити в роботу різних студентів, — пропонувати учасникам дискусії якісь *ролі*. Вони можуть бути як організаційними, так і смисловими. До організаційних ролей можна віднести роль «протоколіста», який коротко записує ідеї на дошці або папері; «хронометриста», який стежить за тривалістю виступу; «відповідального за матеріали», який у потрібний момент роздає учасникам дискусії листи з текстами або за потреби наводить факти з цих матеріалів.

Смислові ролі визначають те, як поводитимуться учасники дискусії: «той, хто в усьому сумнівається», «той, хто всім захоплюється».

Один із простих способів структуризації дискусії - «Розмова в колі». Ось декілька способів організації такої дискусії.

«Карусель». Студенти висловлюють свої думки по колу, як сидять, і кожен має не більше, наприклад, трьох хвилин. Викладач дає інструкцію:

а) назвати асоціації з теми;

б) висловити одну з можливостей вирішення заданої проблеми і обґрунтувати свою думку;

в) закінчити думку, запропоновану і почату вчителем.

«Полілог». Методика аналізу рефлексії «Полілог» використовується для вирішення конфліктів, проблем у великому колективі. Вона дозволяє зробити швидкий зріз знань або думок з якоїсь проблеми. Вибирається тема (питання, що не має однозначної відповіді), і ведучий просить учасників називати асоціації, які приходять їм у голову, або можливі відповіді. Робити це необхідно по черговому, один за одним, як вони сидять. Якщо той, чия черга виступати, не знає, як відповісти, він говорить: «Пропускаю», і тоді продовжує його сусід. Кожне назване слово записується ведучим на дошку, а студентами в зошиті. Так можна пройти декілька кругів до тих пір, поки відповідей не накопичиться достатньо багато. На підставі отриманих результатів можна зробити певні висновки і вести подальшу бесіду.

Щоб урізноманітнити роботу й скоротити час, можна ввести в дискусію *роботу в парах*. Наводимо приклади:

«Загальний шум»

Кожен учасник повертається до свого сусіда і за декілька хвилин обговорює проблему разом з ним. Однією з цілей цієї справи може бути «інтерв'ювання» свого напарника і представлення його думки решті студентів.

«Колесо»

Студенти розбиваються на дві рівні групи і утворюють два кола: внутрішній і зовнішній. Учасники внутрішнього кола повертаються обличчям до учасників зовнішнього кола так, щоб утворилися пари. Пропонується питання або завдання, яке можна обговорити за 30 - 60 секунд. За сигналом пари починають говорити один з одним. Другий сигнал: «Колесо повертається» і учасники обох кіл трохи посуваються так, щоб опинитися віч-на-віч з наступною людиною. Цю форму добре використовувати для того, щоб студенти познайомилися з думками своїх одногрупників щодо якогось питання.

Інформація, зібрана за допомогою цих прийомів, може послужити основою для подальшого вільного обговорення.

Наступним етапом організації вивчення правових дисциплін може бути навчання з використанням технології *робота в групах*.

«*Акваріум*». Учасники дискусії діляться на маленькі групи з 3-5 чоловік і в них обговорюють проблему. Кожна група виробляє свою колективну точку зору. Потім група вибирає свого представника. Представники сідають у центрі кімнати і починають обговорювати проблему між собою, керуючись точкою зору своїх груп. Решта учасників дискусії уважно слухає обговорення і вислови свого представника зокрема. Якщо члени групи не згодні з ними або хочуть підказати своєму представникові нові аргументи, вони посилають йому записку. Якщо групі не подобається, як виступає її представник, вона може замінити його іншим. Якщо ж сам представник відчуває певні труднощі, він може узяти тайм-аут і порадитися зі своєю групою.

Викладач пропонує тему і викликає 6-9 добровольців (або призначає учасників). Вони сідають у центр кімнати й починають дискутувати. Бажано, щоб кожен вислів займав не більше 15 секунд. Студенти й викладач оцінюють кожного з учасників, нараховуючи преміальні і штрафні бали.

«*Мовчазна дискусія*». Цей прийом можна використовувати перед початком звичайної дискусії, для того, щоб виявити різні погляди, думки і відчуття, що викликаються якимсь поняттям або подією. Вона дозволяє залучити до роботи всіх студентів і забезпечує незалежність думок. Студенти діляться на групи по 4-5 чоловік. Кожна група сідає навколо свого столу, на якому лежить великий лист паперу. Викладач пише на дошці якесь поняття (наприклад, „расизм”, „рівність”, „закон”) і просить написати на листі свої асоціації і взагалі все, що приходить у голову, коли думаєш про запропоновану тему. Це можуть бути окремі слова або невеликий зв'язний текст, приклади, маленькі малюнки. Всі одночасно пишуть (краще фломастерами, а не ручками), дотримуючись найголовнішого правила: „Говорити не можна, потрібно мовчати”.

Після того, як студент записав свої думки, він може подивитися, що роблять його сусіди. Він може давати письмові відповіді на запитання інших. Між словами можна малювати зв'язки, ставити запитання (письмово), пропонувати зустрічні аргументи. Завершити «мовчазний етап» можна через 10 хвилин або в той момент, коли всі перестануть писати. Тепер можна розглянути листи, представити загальну картину і обговорити щось із написаного.

Наші спостереження показали, що під час групової роботи активізується діяльність усіх без винятку учасників. Стосунки між викладачем і студентами в процесі групової навчальної діяльності набувають характеру співпраці, тим самим реалізується важлива для формування культури діалогового спілкування умова діалогічності навчальної взаємодії. Під час роботи в групах у майбутніх юристів виробляється здатність до самопізнання, розвивається вміння аналізувати свої власні дії, вчинки, мотиви, порівнювати їх з суспільно значущими цінностями, а також з діями та вчинками інших людей.

Під час вивчення правових дисциплін, як показує практика, результативним є проведення *діалогів і дебатів*. Наприклад:

1) *«Загальний галас»*

Цей прийом хороший для зміни темпу заняття, наприклад, після тривалого виступу викладача. Студентам відводиться 5 хв. для того, щоб вони в групах могли висловити власну думку з приводу вивченої теми. Представники груп можуть поділитися своїми думками з групою, поставити запитання всім.

2) *Малювання*

Малювання може використовуватися під час вивчення правових дисциплін з метою розвитку спостережливості, уваги, зорової пам'яті, відчуття співпереживання. Так закріплюються навички спільної роботи. Щоб використовувати цей прийом, викладачам потрібно заздалегідь збирати фотографії, репродукції, ілюстрації на різні правові теми з газет, журналів, книг. Під час вивчення теми кожному студенту дається картинка, матеріали для малювання. Студенти працюють у парах.

Один із них описує свою картинку партнерові, який намагається намалювати її тільки за описом. Через 10 хв. студенти в парі міняються ролями. Оскільки час обмежений, малюнки будуть досить простими. Важливий опис, а не сам малюнок. Студенти по черзі порівнюють свої малюнки з оригіналом. Потім організовується обговорення: що пропущене в малюнку, чому?

3) Робота з картинками і фотографіями

Дивлячись на картинки або фотографії, ми впевнені, що бачимо їх однаково. Насправді вони сприймаються по-різному. Можна продемонструвати майбутнім юристам, що все, що ми бачимо, ми сприймаємо не однаково. Ось деякі правила використання такого прийому на занятті:

Роздаємо студентам, які об'єдналися в пари, по картинці, що пов'язана з темою, яку вивчили. Даємо 5 хв. на запис запитань, що виникають. Просимо вибрати 4 найбільш важливих із них. Кожна пара передає картинку і 4 найважливіших запитання до неї сусідній парі і отримує від неї запитання.

За 10 хв. студенти мають підготувати відповіді на запитання, зробивши два списки:

- запитання, на які вони не можуть знайти відповіді;
- запитання, на які вони можуть запропонувати відповідь.

В останньому випадку треба неодмінно записати, чому вибрана саме ця відповідь. Наприклад, якщо студенти думають, що зображена на картинці людина з північної країни, то що конкретно навело їх на цю думку?

Вивішуємо всі картинки, запитання і відповіді на стенд. Просимо студентів проглянути картинку, запитання і відповіді товаришів і прокоментувати їх, якщо це необхідно.

4) Робота з газетами

Демократичне суспільство не можна представити без широкої мережі засобів масової інформації. Проте нерідко ми читаємо необ'єктивні матеріали, побудовані на соціальних стереотипах і упередженнях. Виявлення та аналіз таких статей і репортажів у газетах готують майбутніх юристів до того, щоб

виявляти подібні настрої в житті і протистояти їм. Робота з газетами, як і інші прийоми, допомагає також розвивати навички правового спілкування.

Доцільно вибирати актуальне правозахисне питання, що обговорюється всіма засобами масової інформації, наприклад, поводження з представниками національних меншин. Розділяємо студентів на групи з 4-5 чоловік. Даємо кожній групі статтю з місцевої або центральної газети на вибрану тему. За необхідності всі групи можуть використовувати одну й ту саму статтю, проте особливо цікаво й корисно порівнювати повідомлення різних газет про одну й ту саму подію.

Просимо кожну групу обговорити запропоновану статтю, спираючись на ряд запитань: «Чи виражений у заголовку статті погляд на обговорюване в ній питання?», «Яке ваше перше враження про описану ситуацію? Чи здається хто-небудь винуватим? Якщо так, то хто?», «Чи висунуті прямі звинувачення проти кого-небудь? Якщо так, то які?», «Чи запропоновані які-небудь докази висунутих звинувачень?», «Яка частина статті присвячена критиці кого-небудь, а яка підтримці або захисту людей?», «Чи наведені які-небудь прямі вислови людей, які піддаються критиці?», «Як ви думаєте, які слова в статті більшою мірою вплинули на ваше враження про неї?», «Чи відображені які-небудь погляди звичайних людей на цю тему?», «Яке ставлення до питання людей, які володіють владою, наприклад працівників соціальної сфери, міліції, посадових осіб?» і так далі.

Безпосередній аналіз газетних матеріалів може проводитися різними способами: шляхом загального обговорення окремих питань; у формі широкої дискусії з проблеми. Доцільно попросити студентів приносити цікаві газетні статті або повідомлення, з яких можна зібрати колекцію, що послужить основою для проведення загальних дискусій на теми прав людини.

5) Інтерв'ювання

Інтерв'ювання — хороший спосіб пов'язати вивчення прав людини з реальним життям, розширити соціальні уявлення майбутніх юристів про право, а також розвинути в них навички спілкування з самими різними людьми.

6) *Словесні асоціації*

Алгоритм використання цього прийому на занятті:

Беремо ключове слово, пов'язане з правовим питанням, що вивчається.

Просимо студентів швидко (на вправу достатньо 1-2 хв.) написати інші слова, які їм приходять у голову, коли вони чують це слово. Таким чином одержуємо «моментальний знімок» словарного інвентаря, який студенти асоціюють з даним правовим поняттям.

Порівнюємо результати до вивчення теми і після. Це дає можливість оцінити роботу на занятті, а студентам побачити власний прогрес.

7) *Відтворення інформації*

Хороший спосіб засвоєння та розуміння правової інформації – відтворення її в іншій формі (наприклад, прослуховуючи розповідь, студенти зображають її в картинках, схемах). Для цього майбутній юрист має визначити, що є головним у правовій інформації, вирішити, як відтворити це, усвідомити, запам'ятати. Прийом допомагає розвивати не лише увагу, а й спостережливість, здатність робити вибір головного.

У системі методик з вивчення правових дисциплін виділяємо *методи ситуаційного навчання*, які є ефективними на практичних заняттях. Розглянемо конкретні приклади ситуацій.

Ситуація «ЗАХИСТИ СВОЇ ПРАВА»

Попередня підготовка. Підготувати картки із завданнями. Безпосередньо перед початком заняття видати описи відповідних правозахисних ситуацій. Можна це зробити і заздалегідь, запропонувавши розробку ігрової ситуації як домашнє завдання.

Перебіг заняття:

Варіант 1.

Кожна група отримує картки з описом ситуацій, пов'язаних з порушеннями прав людини. Студенти розігрують ігрові ситуації. Обговорюється, чий спосіб вирішення проблеми ефективніше захищає порушені права.

Варіант 2.

Студенти, розбившись на 3-4 групи, розігрують свої ігрові ситуації, спираючись на власний досвід і здоровий глузд. Потім слід організувати загальне обговорення. В обговоренні беруть участь 1-2 експерти, які заздалегідь отримали і вивчили відповідні ситуації.

До методів ситуаційного навчання відносимо так званий прийом «Вивчення казусів». Включаючи їх у систему вивчення правових дисциплін, педагог учить студентів аналізувати проблемну ситуацію, знаходити варіант її розв'язування. На занятті студенти розглядають юридичні випадки, засновані на письмових висновках судів; гіпотетичні ситуації, що містять конфлікти й дилеми; ситуації, що мали місце в житті, узяті з газет, журналів, книг і інших джерел. Така інформація має бути представлена письмово або виражена аудіовізуальними засобами (фільмом наприклад). Пропонуємо алгоритм використання цього прийому:

- 1) опис фактів;
- 2) постановка проблеми, пов'язаної з конкретним казусом;
- 3) посилення на аргументи або різного роду позиції, які можуть існувати в розв'язуванні цього спірного питання;
- 4) рішення, прийняте з представленої проблеми, і пояснення причин винесення саме такої ухвали.

Вивчення казусів як метод навчання правових дисциплін, орієнтований на дослідження. Він розроблений для того, щоб допомогти майбутнім юристам застосовувати теорію права до реальних життєвих ситуацій. Оскільки студентам не дається чіткого юридичного правила або норми, які потрібно застосувати для вирішення тієї або іншої проблеми, їм доводиться виробляти свої власні ідеї та висновки. Цей процес допомагає збудити інтерес і розвинути в студентів навички незалежного аналізу, критичного мислення та ухвалення рішення.

Є декілька етапів використання цієї технології правового навчання:

1. Вибір практичних матеріалів

Педагог може узагальнювати реальні юридичні ситуації або придумувати спеціальні для навчальних цілей: вони можуть бути довгими або короткими, заснованими на документах суду або отриманими з повсякденної ситуації.

2. Огляд фактів.

Основою обговорення є факти, що містяться в казусі. Отже, процес дослідження має починатися з ретельного вивчення та прояснення всіх фактів.

Студентам мають бути поставлені наступні запитання:

- Що відбулося в даному випадку?
- Хто його учасники?
- Які факти важливі, а які ні?
- Чи упущена якась важлива для справи інформація?
- Чому учасники вчинили саме таким чином?

3. Формулювання запитання.

Студенти мають вказати і обговорити суть і проблеми представленої справи. Предметом правової суперечки є питання про норму права, на якій ґрунтується рішення в справі. Спірне правовідношення має бути проаналізоване. Майбутні юристи вчать розглядати громадську думку, конфлікт цінностей і життєві реалії. Наприклад, практичне питання щодо абортів могло б включати наступні аспекти:

Юридичні: Чи законне передчасне переривання вагітності? Якщо так, то на яких умовах?

Суспільні: Чи повинні аборти бути законними? Чому «так» і чому «ні»?

Конфлікт цінностей: Що має важливіше значення: право будь-якої жінки на своє особисте життя чи право дитини, яка ще не народилася, на життя? Чому?

Практичні: Які варіанти вибору в того, хто зіткнувся з проблемою небажаної вагітності? Куди можна звернутися за допомогою або порадою в такій ситуації?

4. Обговорення висновків.

Після того, як студенти виділили спірні проблеми, вони мають виробляти й обговорювати ті докази, які могли б бути «за і проти», і які відображали б увесь

спектр поглядів. У процесі обговорення майбутні юристи можуть розглядати такі питання, як:

Які докази «за» або «проти» кожної точки зору?

Які докази найбільш переконливі? Найменш переконливі? Чому?

Якими можуть бути наслідки кожного способу розв'язання проблеми? Для учасників процесу? Для суспільства?

Чи є інші альтернативи?

У процесі обговорення дуже важливо підтримувати атмосферу довіри й відвертості. Майбутні юристи мають знати, що, якими б не були їхні ідеї та думки, вони будуть прийняті й уважно вислухані, незалежно від того, наскільки суперечливий або болючий предмет обговорення.

5. Ухвалення рішення.

Рішення – це відповідь на запитання чи проблеми, що містяться в казусі. Коли студентам дається готове рішення, наприклад, у судовій справі, вони мають його оцінити й визначити, згодні вони з цим рішенням чи ні? Що це рішення означатиме для сторін, які беруть участь у справі, для суспільства в цілому?

У багатьох інших випадках готового рішення не дається і майбутні юристи мають винести свою власну ухвалу в цій справі. Наприклад, вони мають сказати, яке рішення і чому вони винесли б у даній судовій справі. Після того, як студенти прийшли до своїх власних висновків, викладач може сказати їм, яке рішення було дійсно ухвалене в даному випадку. Таким чином, студенти зможуть порівняти свої рішення з реальним рішенням суду.

У практиці викладання правових дисциплін популярним є *ранжування*. Таким поняттям фахівці називають підхід до аналізу та обговорення поглядів студентів. Майбутні юристи мають зробити вибір між протистоячими альтернативами. Наприклад, вони можуть проранжувати правопорушення від найбільш серйозного до найменш серйозного.

Іноді сприйняття правової інформації помітно поліпшується, якщо вона надана в смішній, гумористичній формі, яка близька й зрозуміла студентам.

Осмислюючи жартівливі діалоги яких-небудь вигаданих героїв, аналізуючи своєрідні документи, майбутні юристи вчаться відрізняти окремі поняття один від одного (наприклад, виділяючи звичаї ділового обороту від звичок людей, зобов'язальні відносини від просто «обіцянок»). Використання подібних прийомів на заняттях правових дисциплін можна здійснюватися в процесі ділових ігор, роботи з джерелами.

Нині для того, щоб полегшити діяльність викладача з відбору подібного дидактичного матеріалу, зусиллями багатьох авторських колективів підготовлені спеціальні хрестоматії і практикуми []. Педагог може пропонувати окремі завдання для обговорення в малих групах або працювати фронтально зі всіма студентами.

— ««Коваленко взяв у Петренка у борг невелику суму грошей і в строк не повернув. Після декількох нагадувань все одно не повернув. Петренко подав позов до суду. Коваленко з'явився до судді і заявив, що боргів він зазвичай не повертає, і просить вважати це звичаєм його ділового обороту.

Що б ви йому відповіли, якби були на місці судді?»

— «У класичній літературі часто згадується «сила купецького слова». Купці зазвичай виконували зобов'язання, взяті без свідків і без письмового оформлення. Що примушувало купців тримати слово, при тому що суд не міг би отримати доказів їх недобросовісної у разі порушення зобов'язань?»

— «Близькі родичі і друзі раз у раз беруть один у одного гроші в борг і беруть різні зобов'язання, не складаючи письмових договорів. Що заважає їм порушити свої зобов'язання?»

— «Петренко склав з Кириленком договір на оренду житлоплощі, в якому містилося зобов'язання Петренка заплатити за квартиру за рік уперед. Петренко вселився в квартиру Кириленка, але платив тільки за кожен минулий місяць проживання. Кириленко звернувся до суду. Петренко сказав, що відповідно до звичаю ділового обороту, що склався в їхньому місті, за квартиру платять щомісячно (і це була правда). Суддя визнав, що звичай ділового обороту саме

такий, але все таки зобов'язав Петренка виплатити гроші за рік уперед. Чим керувався суддя?»

Спираючись на світовий досвід навчання за допомогою аналізу ситуацій, можна стверджувати, що він сприяє формуванню тих якостей майбутнього фахівця, які потрібні ринковому суспільству і повинні домінувати в представників усіх професій. Звідси — формулювання стратегічних принципів розвитку методу аналізу ситуацій і впровадження його в навчальний процес. Цей метод сприяє тому, що майбутні юристи через ситуативність легко підключають нову систему знань до тієї, що вже є. Це сприяє їхній мотивації до навчання, прагненню швидко актуалізувати знання. Якщо традиційне навчання дає студентам нормативні знання, що є обов'язковим фундаментом, ситуативне навчання вчить їх пошуку і застосуванню отриманого знання в умовах динамічної ситуації, розвиває гнучкість, діалектичність мислення. Проте таке навчання не може повністю замінити нормативні знання, оскільки це може призвести до того, що всі знання майбутнього фахівця зведуться до знайомства з великою кількістю ситуацій, без будь-якого методологічного принципу або системи. Це врешті-решт призведе до повної безпорадності спеціаліста при аналізі нових конкретних ситуацій, з якими він ще не зустрічався.

Погоджуючись із А. Киричук, що „нехтування або недостатня увага до вимог викладача чи студента при виборі конкретної педагогічної технології у вивченні правознавчих навчальних курсів призведе до неконтрольованості навчального процесу за рахунок створення негативних мотиваційних установок у студентів, що не забезпечить формування їхньої належної правової компетентності” [91, с.385], пропонуємо під час вибору інноваційних педагогічних технологій враховувати специфіку правових дисциплін, а також керуватись такими основними положеннями їх застосування:

з позиції студента необхідно:

- 1) розуміння мети застосування певної технології у вивченні конкретної дисципліни чи теми, що сприятиме мотивації навчання та позитивному налаштуванню саме на цю технологію;

- 2) обізнаність з особливостями технології, її базовими принципами, алгоритмом застосування та вимогами до навчальної діяльності;
- 3) можливість зворотного впливу на застосування технології;
- 4) поєднання аудиторного навчання з самостійною роботою;
- 5) виконання індивідуальних творчих та науково-пошукових робіт, спрямованих на одержання конкретного результату;
- 6) обізнаність із методикою оцінювання;

з позиції викладача необхідно:

- 1) особистісна готовність викладача до застосування інноваційних педагогічних технологій;
- 2) розуміння мети застосування певної технології у вивченні конкретної теми з правознавчої дисципліни, що сприятиме виробленню в майбутніх юристів наперед визначених умінь і навичок;
- 3) досконале знання всіх особливостей технології та алгоритму її застосування;
- 4) уміння вибрати найефективнішу технологію та адаптувати її до конкретної правознавчої дисципліни, теми, курсу, групи;
- 5) здатність активізувати пізнавальну діяльність студентів позитивним налаштуванням на конкретну педагогічну технологію.

Отже, застосування під час вивчення правових дисциплін відповідних інноваційних педагогічних технологій може сприяти не лише формуванню в майбутніх спеціалістів юристів стійкої системи правових знань, а й вихованню в них гуманістичних особистісних якостей.

Висновки до другого розділу

Гуманістичний підхід, який є основним у дослідженні, логічно поєднується з технологічним, інтегративним, аксіологічним, культурологічним, особистісним, діяльнісним, діалогічним. Застосування всіх названих підходів у професійній підготовці молодших спеціалістів юристів дозволяє сформувати в них цілісну систему правових знань на засадах гуманізму.

Забезпечення гуманізації професійної освіти майбутніх молодших спеціалістів-юристів неможливе без упровадження інноваційних форм, методів

і технологій навчання. Проте практика показує, що студенти й викладачі ні психологічно, ні методично не готові до впровадження інноваційних форм і технологій навчання. У викладача, з огляду на його перевантаженість, не залишається часу на освоєння нових методик, а студенти налаштовані найменшими зусиллями одержати максимальний результат (оцінку, залік тощо). Психологічний супротив до інноваційного навчання підсилюється песимістичними прогнозами щодо можливості знайти роботу за фахом.

Виправити таку ситуацію в сучасних соціально-економічних умовах можливо, на нашу думку, лише за рахунок зміни морально-психологічного клімату в аудиторіях завдяки трансформації організаційних основ навчального процесу й стимулювання відповідної діяльності професорсько-викладацького складу. А це, в свою чергу, благотворно відобразиться на мотиваційно-ціннісних установках майбутніх молодших спеціалістів-юристів.

Для формування в молодших спеціалістів-юристів гуманістичної професійно-особистісної позиції необхідно гуманізувати середовище навчання, зміст правових дисциплін, а технології навчання спрямувати на виховання в майбутніх фахівців гуманістичних особистісних якостей. Тому основними педагогічними умовами гуманістичного спрямування професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів нами визначені такі:

- 1) організація професійної підготовки на основі гуманістичних стосунків між викладачами й студентами (гуманізація середовища);
- 2) інтеграція професійних і гуманістичних знань під час викладання правових дисциплін (гуманізація змісту);
- 3) упровадження особистісно орієнтованих технологій навчання, спрямованих на розвиток гуманістичних якостей майбутніх юристів (гуманізація особистості).

Дотримання цих умов і було основою експериментально-дослідної роботи.

РОЗДІЛ 3

ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ГУМАНІСТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ-ЮРИСТІВ

3.1. Організація та методика педагогічного експерименту

Дослідження проводилось упродовж 2010 – 2013 років на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Експериментально-дослідною роботою було охоплено 382 студенти Вінницького фінансово-економічного університету та Технологічно-промислового коледжу Вінницького національного аграрного університету, з яких 187 – у контрольних групах (КГ) і 195 – в експериментальних групах (ЕГ).

Окремі методичні розробки й методики впроваджувались у навчальний процес Київського технікуму готельного господарства.

Дослідження виконувалось у три взаємозв'язані етапи:

На пошуковому етапі дослідження (2008-2010 рр.) здійснено аналіз особливостей професійної діяльності молодших спеціалістів юристів на основі спостережень за їх роботою та за безпосередньої участі автора у вирішенні різних юридичних питань. Основною метою цього етапу було вивчення проблем професійної підготовки молодших спеціалістів юристів, визначення рівня її розробленості в теоретичних дослідженнях і педагогічній практиці.

Для визначення пріоритетних принципів у професійній підготовці молодших спеціалістів юристів нами було організовано експертне оцінювання. До експертної групи ввійшли 2 доктори юридичних наук, 3 доктори педагогічних наук, 5 кандидатів юридичних наук, 6 кандидатів педагогічних наук, 8 юристів-практиків. Всього в опитуванні взяли участь 24 експерти. Запропоновані в анкеті принципи оцінювалися ними за п'ятибальною шкалою за такими критеріями: врахування певного принципу в процесі підготовки

юристів є визначальним – 5, дуже важливим – 4, важливим – 3, доцільним – 2, не суттєвим – 1. Результати статистичної обробки експертних оцінок принципів професійної підготовки молодших спеціалістів юристів наведені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Результати експертних оцінок основних принципів підготовки молодших спеціалістів-юристів

Принципи професійної підготовки юристів	$X_{сер}$	σ	Q	$RX_{сер}$	$R\sigma$	RQ	$\sum R$	R
1. Інтеграція	3,55	1,05	0,47	5	4	4	13	4
2. Диференціація	3,10	1,09	0,49	8	5	5	18	6
3. Політизація	3,00	1,28	0,57	9	9	9	27	9
4. Фундаменталізація	4,15	1,20	0,54	3	7	7	17	5
5. Гуманізація	4,45	0,669	0,298	2	1	1	4	1
6. Комп'ютеризація	3,40	1,15	0,51	6	6	6	18	7
7. Культурологізація	3,80	0,71	0,32	4	3	3	10	3
8. Гуманітаризація	4,50	0,67	0,30	1	2	2	5	2
9. Екологізація	3,30	1,26	0,56	7	8	8	23	8

Примітка. $X_{сер}$ – середньоарифметичне значення даної всіма експертами оцінки ступеня важливості врахування відповідного принципу для організації та здійснення процесу підготовки майбутніх юристів; σ – дисперсія; Q – довірчий інтервал; $RX_{сер}$ – рейтинг показника $X_{сер}$; $R\sigma$ – рейтинг показника σ ; RQ – рейтинг показника Q ; $\sum R$ – сума значень рейтингу за усіма показниками; R – заключний рейтинг принципу.

Значення $X_{сер}$, σ і Q для кожного з 9 принципів розраховувалися за формулами, що наведені нижче.

$$X_{сер} = \frac{\sum x_i}{n}, \quad \sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{n-9} (x_i - x_{сер})^2 \cdot n_i}{n}}, \quad Q = X_{сер} \pm \frac{2\sigma}{\sqrt{n}}.$$

Для прикладу розглянемо принцип гуманізації:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{n=1}^{n=9} (x_i - x_{сep})^2 \cdot n_i}{n}} =$$

$$= \sqrt{\frac{(1-4,45)^2 \cdot 0 + (2-4,45)^2 \cdot 0 + (3-4,45)^2 \cdot 2 + (4-4,45)^2 \cdot 7 + (5-4,45)^2 \cdot 11}{20}} = 0,669.$$

Дисперсія (σ) – величина відхилення часткових значень, суджень окремих експертів від середньоарифметичного значення ($X_{сep}$), тобто показує, наскільки спільні думки експертів щодо конкретного принципу підготовки. Отже, чим менше значення дисперсії, тим стійкіший отриманий середній результат.

Для здійснення формувального експерименту ми відокремили принципи, що одержали відносно високі оцінки експертів, тобто ті, врахування яких у процесі підготовки молодших спеціалістів юристів, на думку експертів, є визначальними. Групою експертів, залучених до першого етапу дослідження, на підставі статистичної обробки результатів опитування, в цілому визначені такі найважливіші принципи професійної підготовки молодших спеціалістів юристів: гуманізації, гуманітаризації, культурологізації, інтеграції і фундаменталізації.

Був здійснений теоретичний аналіз проблем правової освіти і виховання, уточнений зміст понять гуманізація навчального процесу, гуманістична спрямованість особистості та ін.

За допомогою аналізу філософської, соціологічної, психологічної, юридичної і педагогічної літератури було з'ясовано, що до основних ознак гуманності в усі епохи людство відносило наступні: безумовне ухвалення гуманістичних цінностей; увага та інтерес до внутрішнього світу людини, прагнення до засвоєння цілісних знань про людину; здатність проникнути в складний духовний світ людини; емпатійне розуміння людини; здатність надати дієву допомогу, проявляючи при цьому тактовність і чуйність; довіра до людини; педагогічний оптимізм, віра в кращі якості людини, уміння опертися

на позитивне в особі та в інших людях; справедливість; уміння поєднувати вимогливість з повагою до особистості.

Аналіз літератури показав, що психологами поняття „гуманістична спрямованість особистості” тлумачиться як сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність людини і є відносно незалежними від наявних ситуацій. Поглиблене вивчення спрямованості особистості молодшого спеціаліста юриста було пов’язане з багатьма труднощами, що зумовлені складністю операціоналізації цього конструкта, оскільки особистість не завжди усвідомлює своєї спрямованості, а мотиви, потреби, бажання й переконання часто не доступні для зовнішнього спостереження. В особистісному плані гуманістична спрямованість виступає як певна якість особистості. Вона виникає як результат інтеграції окремих спонук, що діють у сфері міжособистісної взаємодії. Ця якість зумовлює інваріантну готовність особистості до встановлення відповідних відносин, незалежно від умов діяльності чи учасників взаємодії.

Під гуманістичною спрямованістю юриста як стійкою особистісною якістю розуміємо діалектичну єдність знань, мотиваційно-ціннісних орієнтацій (етичних принципів, мотивів, відносин) і способів дій, які ґрунтуються на ставленні як у цілому до людства, так і до кожної конкретної людини як до головної соціальної та індивідуальної цінності. Гуманістична спрямованість юриста проявляється в ставленні юриста до суспільства, до інших людей і до самого себе. В основу такого ставлення покладено етичні загальнолюдські ідеали, що стали основою моральної самосвідомості особистості. Гуманістична спрямованість визначає й стимулює всі види й форми взаємин, зміст діяльності майбутнього молодшого спеціаліста юриста, забезпечуючи його здібність до ефективної реалізації демократичних суб’єкт-суб’єктних відносин.

Проведений теоретичний аналіз показав, що поняття гуманістичної спрямованості в сучасній психологічній і педагогічній літературі розглядається як у діяльнісному, так і в особистісному аспектах. У першому аспекті воно відображає швидше певну якість діяльності, тобто той спосіб організації

процесу, який забезпечує досягнення кінцевої мети, що безпосередньо реалізовується, що фактично співпадає з поняттям гуманізації навчання.

В процесі аналізу філософської, методичної, психологічної і педагогічної літератури були виявлені теоретичні основи формування гуманістичної спрямованості майбутніх молодших спеціалістів юристів. Це дозволило нам обґрунтувати вихідні позиції, проблему, об'єкт, предмет і мету дослідження, сформулювати гіпотезу й завдання.

Історія розвитку людства свідчить, що право і мораль як складові частини духовної культури суспільства, органічно пов'язані одне з одним [Захарчук]. Визначаючи числові значення показників гуманістичної спрямованості особистості майбутнього молодшого спеціаліста юриста, ми виходили з того, що чим вища моральна культура юриста, тим ефективніше він виконує службові обов'язки, тим відповідальніше ставиться до процесу і результатів своєї професійної діяльності [220, с.123].

Всі складові гуманістичної спрямованості на високому рівні їх сформованості несуперечливі й взаємодіють між собою. Тобто юрист починає діяти в ситуаціях, пов'язаних з іншими людьми, виходячи не з безпосередніх спонук або критеріїв прямої доцільності, а на основі раціонально та емоційно прийнятих правових норм, цінностей, моральних принципів, приймаючи й реалізуючи такі стратегії й тактики взаємодії з іншими людьми, які реально відповідають ідеям добра, справедливості, поваги до них, врахування їх інтересів тощо. Взаємодія, взаємодоповнення, поєднання діяльнісного та особистісного аспектів визначає професійну особливість гуманістичної спрямованості майбутнього молодшого спеціаліста юриста (специфічні зміст і способи діяльності).

Складність побудови теоретичної моделі гуманістичної спрямованості юриста полягає в її багатовимірності та багатоаспектності. Як уже зазначалось, поняття гуманізм є збірним, узагальнювальним, включає фактично всі вищі цінності, норми та ідеали. Тому гуманістична спрямованість при якнайповнішому її розгляді має відображати:

а) суть (змістове наповнення) цих цінностей, норм, принципів, ідеалів у вигляді сукупності знань і уявлень як безпосередньо про них, так і про суть гуманізму в цілому;

б) ступінь їх емоційного віддзеркалення та ухвалення конкретною особою, що в найбільш загальному інтегрованому вигляді трансформується в емоційно-ціннісне ставлення до інших людей;

в) характер дій, що відповідає цим принципам.

Друга складність теоретичного моделювання визначена тим, що гуманістична спрямованість є не просто сумою приведених складових, а результатом їх взаємної інтеграції. Отже, жоден із критеріїв сам по собі не є визначальним. Кінцевий ефект (широта і стійкість охоплення життєвих і професійних ситуацій) визначається взаємною відповідністю, внутрішньою несуперечністю критеріїв і їх показників.

На наш погляд, *знаннєвий критерій* включає знання та уявлення про суть гуманізму як загальнолюдської ціннісної ідеї; суті моральних норм, принципів, етики людських відносин, загальнолюдських і національних ідеалів, їх абсолютних і відносних складових; різноманітності форм гуманних відносин і проявів; особливості та складності реалізації гуманних відносин в умовах конкретного суспільства, в різноманітних міжлюдських зв'язках; суперечність, нелінійність і складність інструментування професійних відносин у зв'язку з необхідністю вибору між принципами гуманності, відповідальності, доцільності, необхідності, законності; відносність трактування конкретних форм поведінки та дій як гуманних або негуманних залежно від реальних умов; необхідність дотримання інваріантної складової гуманних відносин незалежно від ситуації.

Емоційно-ціннісний критерій включає: ставлення до іншої людини як до цінності; інтерес і потреба взаємодіяти з нею на основі моральних відносин; пріоритет продуктивної взаємокорисної взаємодії над формально-ролевою і егоцентричною складовими; любов до людей, їх безоцінне ухвалення, прагнення взаємодіяти з ними на суб'єкт-суб'єктній основі; свідоме бажання

працювати на благо інших людей; переконаність у соціальній і особистісній значущості своєї професійної діяльності; ухвалення на себе відповідальності за протікання взаємодії; загальну й професійну оптимістичну позицію, віру в творчий і духовний потенціал кожної людини; емпатійність, здатність співчувати іншим, враховувати їх інтереси та потреби в міжособистісній взаємодії або виконанні професійних функцій; відкритість для взаємодії, готовність виразити співчуття та надати допомогу й підтримку тощо.

Особливої уваги заслуговує формування емпатійності, оскільки від розв'язання цієї психолого-педагогічної проблеми залежить розвиток гуманістичної основи, а саме: формування взаємин між юристом і клієнтом на основі поваги, довіри, уваги, чуйності, співчуття, співчуття спонукає юриста до допомоги і дозволяє досягти взаємоузгодження позицій, обрати оптимальні форми співпраці, виробити ефективні шляхи розв'язання проблеми.

Поведінковий критерій відображає такі реальні характеристики подій, як: надання переваги загальнолюдським інтересам і інтересам клієнтів у професійній діяльності перед прагматичними та егоцентричними; у ситуаціях морального конфлікту вибір стратегії взаємодії, що не тільки не зачіпає честі, гідності, інтересів клієнта, а й сприяє виходу з ситуації якнайкращим для нього чином; подолання прагнення добитися результату „за всяку ціну”, незважаючи ні на що; турботу про колектив: встановлення певного психологічного клімату в колективі, створення відповідних умов роботи, дотримання корпоративної культури, підтримка іміджу компанії; демократичний стиль керівництва; прагнення до розв'язання проблем клієнта шляхом надання йому допомоги в доброзичливій, не принизливій для нього формі; у ситуаціях невдачі прагнення зберегти основу для подальшої взаємодії та збереження доброзичливих відносин і тому подібне.

Ще одна складність розробки теоретичної моделі гуманістичної спрямованості юриста полягає в тому, що гуманістична спрямованість не є єдиною якістю, що визначає характер міжособистісної взаємодії. Вона фактично спирається на такі особистісні якості, як доброзичливість, людяність,

щирість, взаємоповага, сумлінність, толерантність, терпимість, власна гідність, чесність тощо. Проте ми вважаємо, що співвідношення спрямованості з відповідними особистісними якостями є надзвичайно складним і взаємовідповідним: наявність якостей зумовлює формування гуманістичної спрямованості, а наявність гуманістичної спрямованості сприяє розвитку даних якостей. Отже, їх співвідношення доцільно розглядати в загальній структурі особистості як більш узагальненій системі. Тому, визнаючи безумовний вплив низки особистісних якостей на формування гуманістичної спрямованості майбутнього юриста, ми включаємо їх сукупність у структуру теоретичної моделі до змісту емоційно-ціннісного критерію, хоча усвідомлюємо, що вивчення взаємовпливу особистісних якостей і гуманістичної спрямованості людини є актуальною проблемою, яка потребує окремих психологічних досліджень.

Структура гуманістично-спрямованої особистості молодшого спеціаліста-юриста представлена в таблиця 3.2. Усі згадані в таблиці характеристики піддаються вимірюванню за допомогою спеціальних діагностичних методик, що розроблені в психології [Психологическое; Рабочая книга та ін.]. Так, наприклад, мотивація, прагнення до самовдосконалення, емпатія, діалогічність та інші якості особистості оцінювались за допомогою психологічних тестів, що представлені в додатку Д.

За наслідками констатувального етапу дослідження, до якого були залучені 147 студентів юридичних спеціальностей, виявлено, що традиційна система професійної підготовки не сприяє достатньою мірою формуванню в майбутніх юристів гуманістичної спрямованості і не забезпечує формування та реалізацію їх гуманістичних професійно значущих якостей. Певна частина студентів не розуміють достатньо повно принципів гуманізму, не відчують потреби в розвитку та вдосконаленні якостей, що забезпечують реалізацію даних принципів у майбутній практичній діяльності.

Таблиця 3.2.

**Критерії та показники гуманістичної спрямованості особистості
молодшого спеціаліста юриста**

Критерії	Показники
Знаннєвий	<p>знання та уявлення про суть гуманізму; знання суті моральних норм, принципів; знання етики людських відносин; знання загальнолюдських і національних ідеалів; розуміння різноманітності форм гуманних відносин і проявів; знання гуманістичних основ Конституції України; розуміння особливості та складності реалізації гуманних відносин в умовах конкретного суспільства; розуміння особливості та складності реалізації гуманних відносин в різноманітних міжлюдських стосунках; розуміння відносності трактування конкретних форм поведінки та дій як гуманних або негуманних залежно від реальних умов; усвідомлення необхідності дотримання інваріантної складової гуманних відносин незалежно від ситуації</p>
Емоційно-ціннісний	<p>ставлення до іншої людини як до цінності; інтерес і потреба взаємодіяти з нею на основі моральних відносин; пріоритет продуктивної взаємокорисної взаємодії над формально-ролевою і егоцентричною складовими; любов до людей, їх безоцінне ухвалення, прагнення взаємодіяти з ними на суб'єкт-суб'єктній основі; свідоме бажання працювати на благо інших людей; переконаність у соціальній і особистісній значущості своєї професійної діяльності; ухвалення на себе відповідальності за протікання взаємодії; загальна й професійна оптимістична позиція, віра в духовний потенціал кожної людини; емпатійність, здатність співчувати іншим, враховувати їх інтереси та потреби у виконанні професійних функцій; відкритість для взаємодії, готовність виразити співчуття та надати допомогу й підтримку.</p>

Поведінковий	<p>надання переваги загальнолюдським інтересам і інтересам клієнтів у професійній діяльності перед прагматичними; готовність надати юридичну допомогу й підтримку незалежно від особистих симпатій;</p> <p>у ситуаціях морального конфлікту вибір стратегії взаємодії, що не тільки не зачіпає честі, гідності, інтересів клієнта, а й сприяє виходу з ситуації якнайкращим для нього чином;</p> <p>уміння переконати співрозмовника;</p> <p>турбота про колектив, дотримання корпоративної культури, підтримка іміджу компанії;</p> <p>шанобливий стиль спілкування;</p> <p>прагнення до розв'язання проблем клієнта шляхом надання йому допомоги в доброзичливій, не принизливій для нього формі;</p> <p>у ситуаціях невдачі прагнення зберегти основу для подальшої взаємодії та збереження доброзичливих відносин;</p> <p>уміння уникати конфліктів;</p> <p>комунікабельність.</p>
--------------	--

Виявлені тенденції, які показують, що в процесі навчання у ряді випадків відбувається навіть зниження початкових рівнів гуманістичної спрямованості і гуманістичних індивідуальних якостей у студентів старших курсів. Ці зміни зафіксовані як щодо окремих компонентів спрямованості (знаннєвого, емоційно-ціннісного, поведінкового), так і відносно представленості гуманістичної складової в загальній структурі спрямованості. У той самий час в системі індивідуальних якостей, виявлених у студентів, є необхідні передумови, що дозволяють припустити, що за певних педагогічних умов формування гуманістичної спрямованості майбутніх юристів буде ефективнішим і результативнішим.

Одержані в процесі констатувального дослідження дані, з одного боку, підтвердили необхідність організації цілеспрямованої роботи з майбутніми молодшими спеціалістами юристами щодо формування їхньої гуманістичної спрямованості, а з іншого – дозволили виявити актуальні напрями такої роботи: розкриття суті гуманізму і гуманістичних відносин; подолання наївно-спрощеного уявлення про суть гуманістичних відносин і розкриття труднощів реалізації гуманістичних принципів у практичній діяльності юриста; посилення гуманістичної складової професійного ідеалу; розширення стратегій вирішення

конфліктних ситуацій; розкриття необхідності та суті емпатії як важливої складової взаємин між юристом і клієнтом; поглиблення знайомства зі способами гуманістично орієнтованого вирішення юридичних ситуацій; підключення процедур самопізнання і професійного самовиховання до традиційної системи роботи молодшого спеціаліста-юриста.

Результатом пошукового етапу дослідження стало формулювання гіпотези, визначення методології і методів дослідження, постановка завдань дослідження. Були обґрунтовані педагогічні умови та запропонована модель гуманістичного спрямування професійної підготовки молодших спеціалістів юристів.

Другий етап (2010 – 2012 рр.) – дослідно-експериментальний. На цьому етапі в процесі експериментальної роботи, що поєднувався з аналізом і осмисленням педагогічного досвіду щодо гуманізації навчання та формування гуманістичної спрямованості особистості майбутнього юриста, перевірялася й уточнювалася гіпотеза дослідження, коректувалися технології навчання, аналізувалися й систематизувалися одержані дані.

У дослідженні взяли участь 382 студенти, з яких 187 – у контрольних групах (КГ) і 195 – в експериментальних групах (ЕГ). Навчання в експериментальних групах проводилося за методикою, що описана в другому розділі. Експериментальна методика передбачала гуманізацію навчального середовища, гуманізацію змісту правових дисциплін шляхом інтеграції правових знань і знань з інших дисциплін (філософія, соціологія, релігієзнавство, основи педагогіки та психології) та гуманізацію технологій навчання, тобто застосування інноваційних технологій навчання, спрямованих на формування гуманістичних якостей особистості майбутнього молодшого спеціаліста-юриста.

Створювалася методична допомога для викладачів правових дисциплін, підбиралися діагностичні методики, що допомагають відстежити рівні сформованості правової культури та гуманістичної спрямованості особистості майбутніх молодших спеціалістів-юристів на основі визначених критеріїв і

показників. Результатом цього етапу стало виявлення найбільш ефективних психолого-педагогічних умов, що забезпечують формування гуманістичної спрямованості особистості майбутніх молодших спеціалістів-юристів.

Інноваційні технології навчання у нашій практиці були спрямовані на формування активних життєвих позицій майбутнього молодшого спеціаліста юриста. Технології розвитку критичного мислення, нові форми ділової гри, проектної роботи були пов'язані з інноваціями в сфері правового навчання.

Була запропонована програма суб'єктного розвитку та саморозвитку студентів – майбутніх юристів – у навчальній діяльності, яка включала чотири кроки.

Перший крок – актуалізація ціннісно-сислової та мотиваційної сфер психіки студента, що спрямована на усвідомлення і сприйняття цілей, смислу й змісту навчальної діяльності; формування стійких навичок і вмінь самопізнання, розвитку рефлексивних і емпатійних здатностей; набуття стійких навичок і вмінь саморегуляції власної поведінки й діяльності в навчальному середовищі; формування культури навчальної діяльності та її творчого стилю; сприйняття цінностей майбутньої професійної діяльності (переважно відбувається на першому курсі та частково на початку другого курсу навчання).

Другий крок спрямований на опанування студентами культурою суб'єктивного підходу до навчальної діяльності та об'єктивного визначення свого адекватного „Я” у цій діяльності. Відбувається особистісне самовизначення щодо майбутніх життєвих перспектив. Це – створення ціннісно-сислового суб'єктивного поля у навчальній діяльності; набуття первинної культури ціннісно-сислової рефлексії щодо своєї навчальної та майбутньої професійної діяльності, яка формує і закріплює індивідуальний стиль цієї діяльності, проектує первинні моделі самореалізації, саморозвитку й самовдосконалення студента у навчальній діяльності (відбувається переважно на другому курсі та частково на початку третього курсу).

На третьому кроці актуалізуються проблеми, мотиви, мотивації та цінності студентів до професійного самовизначення, набувається смисл і

формуються основи культури майбутньої професійної діяльності; відбувається професійне самовизначення; розвиваються і вдосконалюються регулятивні механізми навчальної та майбутньої професійної діяльності, поведінки та спілкування. Водночас відбувається пошук альтернативних способів самореалізації, саморозвитку та самовдосконалення у різних видах діяльності (відбувається, як правило, на третьому році навчання).

Четвертий крок – це практична реалізація індивідуальних моделей особистісного та професійного розвитку та саморозвитку, набуття первинної культури майбутньої професійної діяльності у навчальній діяльності. Формується активна суб'єктна позиція, відбувається самоактуалізація й самореалізація в індивідуальному суб'єктно-смысловому полі навчальної діяльності, вдосконалюються емоційно-вольові механізми регуляції поведінки, спілкування та діяльності (відбувається на випускному курсі).

Основними напрямками діяльності педагогів щодо розвитку суб'єктності студентів – майбутніх юристів – у навчальному процесі ВНЗ були:

- 1) міжособистісна суб'єкт-суб'єктна навчальна взаємодія у системі „викладач-студент”, яка протиставлена авторитарній – суб'єкт (педагог) – об'єктній (студенти);
- 2) гуманізація змістового компонента підготовки майбутніх юристів, якої досягали створенням особистісної форми змісту в контексті навчальної діяльності студентів і збільшенням у ньому людського виміру, загальнолюдської, національної та професійної видів культури;
- 3) гуманізація і демократизація методичного компонента навчального процесу, що означає перехід у навчально-виховному процесі від монологу до діалогу, від суцільного контролю над студентами до їхнього розвитку та саморозвитку, від управління ними до самоуправління;
- 4) встановлення й активне підтримування суб'єкт-суб'єктних взаємин у системі „студент-студент” як у процесі навчально-виховних заходів, так і в процесі повсякденного життя;

- 5) активна підтримка суб'єктного прояву кожного студента в навчально-виховному процесі, поведінці, спілкуванні та різних видах діяльності.

Третій етап (2012 - 2013 рр.) – завершально - узагальнювальний. Цей етап включав обробку й аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи, уточнення теоретичних положень, апробацію основних результатів дослідження на практиці, написання статей, підготовку посібника, оформлення дисертації.

Під час проведення експерименту ми накопичували, узагальнювали, систематизували та аналізували експериментальний матеріал і на цій основі вносили корективи до структури й змісту курсів правових дисциплін з метою посилення їх гуманізації та гуманітаризації. Упродовж усього періоду експериментальної роботи ми виходили з пріоритету основної мети дослідження – підвищення гуманістичної спрямованості особистості майбутніх молодших спеціалістів юристів.

Ступінь ефективності експериментальної методики перевірявся практикою. З цією метою нами були застосовані діагностичні методики, спрямовані на виявлення оцінювання показників гуманістичної спрямованості студентів випускних курсів. Комплексний аналіз результатів дослідження свідчить про існування певної відмінності між студентами перших і старших курсів у плані прояву їх суб'єктності. Наприклад, провідними чинниками особистісного зростання для студентів першого курсу є терпимість до дискомфорту і експресивність, відсутність орієнтації на свободу, вміння відмовитися від власних стереотипів, відмова від загрозових і авторитарних методів впливу на інших людей, скерованість на соціальну роботу, а для студентів випускного курсу – стійкість до стресових ситуацій і працездатність, вміння бути самим собою, відмова від загрозових і авторитарних методів впливу на іншу людину, здатність до соціальної діяльності, не претендувати на свободу людини, якій допомагаєш. Дані моніторингу переконливо свідчать про реалізацію суб'єктності студента у ході навчальної діяльності та подальшу його орієнтацію на активну професійну діяльність, що вказує на ефективність

навчально-виховного процесу загалом як в експериментальних, так і в контрольних групах.

Проте основним завданням третього етапу дослідження було з'ясування впливу експериментальної методики на розвиток гуманістичної спрямованості особистості майбутніх спеціалістів-юристів. Результати визначення ефективності експериментально-дослідної роботи представлені нижче.

3.2. Визначення ефективності експериментально-дослідної роботи

Проведення педагогічних досліджень тісно пов'язане з експериментальною перевіркою теоретичних положень і одержаних практичних результатів, що потребує розв'язання таких актуальних проблем як одержання дійсних наукових висновків, доказовість фактичного матеріалу, об'єктивність експериментальних даних.

Передумовою експериментального вивчення проблем професійної підготовки молодших спеціалістів юристів є розробка ефективних засобів діагностування того, якою мірою навчальний процес у ВНЗ формує їхню гуманістичну спрямованість. У зв'язку з цим нами розроблялись і апробувались три види діагностичних методик.

1. Діагностичні методики на визначення мотивації студентів до професійної діяльності і їхнє ставлення до людини (клієнта) як найвищої цінності.
2. Діагностичні методики на визначення рівня правових знань і їх гуманістичної спрямованості.
3. Діагностичні методики на визначення гуманістичної спрямованості діяльності майбутнього молодшого спеціаліста юриста.

Пропонувались ситуаційні завдання, що діагностують особистісний аспект готовності до застосування правових знань на практиці, мотивацію професійної діяльності. Типологія діагностичних ситуацій будувалась нами за принципом тестів, що контролювали підготовленість студентів за трьома напрямками:

- за напрямом загального наукового орієнтування в правових проблемах;
- за напрямом практичного розуміння правових проблем і шляхів їх розв'язання;
- за напрямом особистісно-гуманного ставлення до правових проблем конкретних людей.

Результати складання іспитів з правових дисциплін студентами експериментальних груп (табл. 3.3) підтвердили доцільність і ефективність здійснення гуманізації їх змісту.

Таблиця 3.3.

Результати складання іспитів з правових дисциплін

Дисципліна	Якісні показники складання іспитів (%)	
	в контрольних групах	в експериментальних групах
Конституційне право	61,3	71,2
Цивільне та сімейне право	62,5	72,8
Кримінальне право	59,3	70,6
Адміністративне право	69,1	75,3
Фінансове право	63,7	73,5
Трудове право	64,4	72,4
Екологічне право	65,8	66,7
Міжнародне право	59,7	71,1
Середня успішність	63,2	71,7

З таблиці видно, що в контрольних групах середній показник успішності становить 63,2%, а в експериментальних 71,7%, тобто успішність збільшилась на 8,5%, що свідчить про результативність експериментальної методики. Для підтвердження не випадковості розходжень успішності в КГ та ЕГ обчислювали коефіцієнт Стюдента за формулою

$$t = \frac{\overline{x_2} - \overline{x_1}}{\sqrt{\frac{(\sum_{i=1}^{n_1} (x_i - \overline{x_K})^2 + \sum_{j=1}^{n_2} (x_j - \overline{x_E})^2)(n_1 + n_2)}{(n_1 + n_2 - 2) \cdot n_1 \cdot n_2}}},$$

де $\overline{x_K}$ та $\overline{x_E}$ – середні бали в контрольних та експериментальних групах відповідно, і для нашого випадку $n_1 = 8$ і $n_2 = 8$. Коефіцієнт Стюдента виявився рівним $t = 5,8$. З таблиці значень $S(t)$ для розподілу Стюдента для $n = n_1 + n_2 - 2 = 14$ знаходимо $S(5,8) = 0,999$. Обчислимо ймовірність випадковості відхилень успішності з правових дисциплін в обох типах студентських груп. $P[|\overline{x_2} - \overline{x_1}| > t_\phi] = 2 \cdot [1 - S(t_\phi)] = 2 \cdot [1 - 0,999] = 0,002$. Оскільки ймовірність дуже мала, то це свідчить, що числові значення показників в експериментальних групах істотно відрізняються від числових значень показників у контрольних групах.

Вплив процесу гуманізації на рівень знань з правових дисциплін пов'язуємо із посиленням мотивації до їх вивчення, що зумовлено кращим усвідомленням студентами експериментальних груп гуманістичної місії юриста та його відповідальності за долі людей.

Процес навчання містить у собі важливий етап – контроль знань і вмінь. Відомо, що атрибутом будь-якого навчання є контроль рівня оволодіння матеріалом – оцінювання знань студентів. Споконвіку провідну роль у визначенні здатності юриста застосовувати свої знання та навички грали усні співбесіди з викладачем, коли відбувався аналіз конкретної правової ситуації, і виконання письмових завдань, насамперед – розв'язування юридичних казусів (колізій).

За допомогою контролю можна оцінити відповідність реально одержаних результатів запланованим. Проте, мета гуманізації правової освіти надає цьому етапу деяку специфіку, оскільки в студентів має бути сформована не лише система знань і вмінь у різних галузях права, а й система особистісного ставлення до правових проблем. Контрольовальні завдання мають не лише відповідати рівню сформованості правових знань у студентів, а й обов'язково торкатися емоційної, моральної і поведінкової сфер особистості кожного з них.

Тому ми пропонували студентам завдання таких типів:

I. Завдання, що мають декілька рішень (відповідей), із яких студент має вибрати одну у відповідності зі своєю моральною позицією. Такі завдання дозволяють підвести майбутніх юристів до оцінки добра і зла стосовно людських стосунків.

II. Завдання, що потребують самостійного вирішення деякої правової проблеми. Ці завдання дають можливість визначити спроможність студента абстрагуватися, аналізувати ситуацію, а також дозволяють оцінити ступінь відповідальності, яку він може взяти на себе.

III. Завдання, що передбачають оцінювання (аналіз) правової ситуації, прогнозування можливих наслідків і вибір адекватних заходів.

Завдання дозволяють оцінити глибину правових знань майбутніх молодших спеціалістів юристів і розуміння ними юридичних закономірностей, поведінки людей у різних умовах, а також уміння студентів вибрати правильний спосіб розв'язання ситуації.

IV. Завдання, що потребують пояснення юридичних явищ (процесів), що відбуваються в сучасному суспільстві.

Такі завдання дозволяють оцінити рівень сформованості в студентів уміння переносити правові знання в галузь екологічних, економічних, політичних та інших проблем.

Результати виконання таких завдань представлені в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4.

Результати виконання студентами завдань, що враховують особистісне ставлення до правових проблем

Тип завдання	Середній бал за окреме завдання	
	в контрольних групах	в експериментальних групах
I	4,1	4,5
II	3,8	3,9
III	3,4	4,2
IV	3,2	4,2

Більш наочними ці результати є у вигляді гістограми.

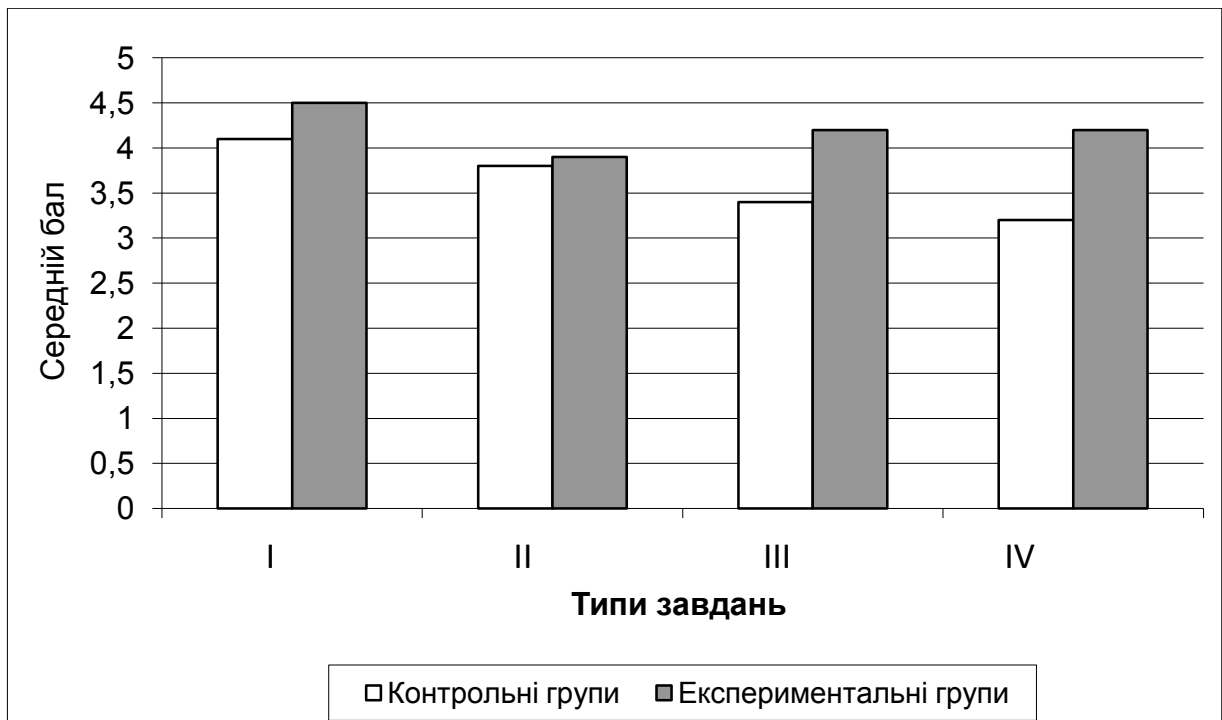

Рис.3.1. Гістограма результатів виконання студентами завдань, що враховують особистісне ставлення до правових проблем

Із порівняльної гістограми видно, що в контрольних групах найбільше труднощів викликали завдання, які потребують фундаментальних правових знань. В експериментальних групах таких проблем не спостерігається, проте дещо важчим виявилось завдання типу II, що вимагало самостійного вирішення певної юридичної ситуації. Можливо цю ситуацію можна пояснити низьким рівнем готовності майбутніх юристів узяти на себе відповідальність. Очевидно, що в цьому напрямі мають ще більше працювати викладачі правових дисциплін.

Для підтвердження позитивних змін у гуманістичній спрямованості майбутніх юристів у дослідженні використано математичні методи обробки експериментального матеріалу (результати поточних, рубіжних, підсумкових видів контролю, відгуки на випускників з боку клієнтів, які користувались

послугами молодших спеціалістів юристів, результати експертного опитування викладачів і юристів-практиків).

Про ефективність використання статистичних методів свідчить той факт, що експериментальні дані (оцінка знань, вмінь і навичок студентів; час, необхідний для вивчення навчального матеріалу), як правило, відносяться до так званих випадкових значень, зміни яких від іспиту до іспиту залежать від чинників, що називаються випадковими. Дійсно, якщо проаналізувати оцінку, яка одержана студентом на іспиті, неважко переконатися, що її величина визначається не лише початковими умовами іспиту, а й залежить від багатьох чинників, включаючи суб'єктивізм досліджуваного та дослідника. Щоб уникнути суб'єктивізму під час оцінювання правових знань, використовувались спеціально розроблені тести.

Останніми роками у сфері юридичної освіти спостерігається засилля тестової системи оцінювання. Тести, на нашу думку, сприяють верхоглядству, не учать думати, майже не придатні для перевірки умінь і навичок. Вони можуть бути тільки одним із засобів контролю якості навчання, а не універсальним і єдиним. Тому, аналізуючи результати впровадження експериментальної методики, окрім тестів ми використовували інтерв'ювання, анкетування, бесіду. Відповіді на анкети дозволили якісно оцінити ставлення майбутніх юристів до своєї професії, до інших людей. Зразки анкет представлені в додатках.

Для визначення якісно-кількісних характеристик і доведення ефективності результатів експериментальної методики кожний з показників гуманістичної спрямованості особистості майбутнього юриста оцінювався за 5-ти бальною шкалою. Як було показано в першому розділі дисертації, гуманістична спрямованість майбутнього юриста визначається синтезом трьох структурних компонентів, числові характеристики яких подано в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

**Критерії та показники гуманістичної спрямованості особистості
молодшого спеціаліста-юриста**

(до і після вивчення правових дисциплін)

	Показники	КГ		ЕГ	
		до	після	до	після
31	знання та уявлення про суть гуманізму	3,1	3,3	3	3,9
32	знання суті моральних норм, принципів	3	3	3,1	3,6
33	знання етики людських відносин	3	3,2	2,9	3,8
34	знання загальнолюдських і національних ідеалів	3,3	3,4	3,1	3,7
35	розуміння різноманітності форм гуманних відносин і проявів	3,4	3,6	3,2	3,9
36	знання гуманістичних основ Конституції України	3,3	3,3	3	3,6
37	розуміння особливості та складності реалізації гуманних відносин в умовах конкретного суспільства	3,1	3,4	2,9	3,6
38	розуміння особливості та складності реалізації гуманних відносин в різноманітних міжлюдських стосунках	3,1	3	3,1	3,9
39	розуміння відносності трактування конкретних дій як гуманних або негуманних залежно від реальних умов	3,2	3,2	3,2	3,8
310	усвідомлення необхідності дотримання інваріантної складової гуманних відносин незалежно від ситуації	3	3	3,1	3,7
Середнє значення за знансьвим критерієм		3,15	3,24	3,06	3,75
E1	ставлення до іншої людини як до цінності	3	3	3,2	3,7
E2	інтерес і потреба взаємодіяти з нею на основі моральних відносин	3	3	3,1	3,6
E3	пріоритет продуктивної взаємокорисної взаємодії над формально-ролевою і егоцентричною складовими	3,2	3,2	2,8	3,6
E4	любов до людей, їх безоцінне ухвалення, прагнення взаємодіяти з ними	3,3	3,1	3	3,7
E5	свідоме бажання працювати на благо інших людей	3	3,3	3,1	3,6
E6	переконаність у соціальній і особистісній значущості своєї професійної діяльності	3,1	3,1	3	3,7
E7	ухвалення на себе відповідальності за протікання взаємодії	3,4	3,5	3,2	3,7

Е8	загальна й професійна оптимістична позиція, віра в духовний потенціал кожної людини	3,1	3,1	3,3	3,6
Е9	емпатійність, здатність співчувати іншим, враховувати їхні інтереси та потреби у виконанні професійних функцій	3,1	3,1	3	3,7
Е10	відкритість для взаємодії, готовність виразити співчуття та надати допомогу	3,2	3,2	3,1	3,6
Середнє значення за емоційним критерієм		3,14	3,16	3,08	3,65
П1	надання переваги загальнолюдським інтересам і інтересам клієнтів у професійній діяльності перед прагматичними	3,2	3,1	2,8	3,6
П2	готовність надати юридичну допомогу й підтримку незалежно від особистих симпатій	2,9	3,3	2,8	3,6
П3	у ситуаціях морального конфлікту вибір стратегії взаємодії, що сприяє виходу з ситуації якнайкращим для клієнта чином	3,2	3,2	3,1	3,7
П4	уміння переконати співрозмовника	3,1	3,1	2,8	3,6
П5	турбота про колектив, дотримання корпоративної культури	3,2	3,2	2,9	3,7
П6	шанобливий стиль спілкування	2,7	2,7	2,6	3,6
П7	прагнення до розв'язання проблем клієнта шляхом надання йому допомоги в доброзичливій, не принизливій формі	2,8	2,8	2,7	3,6
П8	у ситуаціях невдачі прагнення зберегти основу для подальшої взаємодії та збереження доброзичливих відносин	3,1	2,8	2,7	3,6
П9	уміння уникати конфліктів	3,2	2,8	2,9	3,6
П10	комунікабельність	2,9	2,9	2,6	3,5
Середнє значення за поведінковим критерієм		3,03	2,99	2,79	3,61
Середнє значення за всіма критеріями		3,11	3,13	2,98	3,67

Для того, щоб довести невинуватість розходжень числових результатів у контрольних і експериментальних групах, скористаємось формулою обчислення критерію істотності відмінностей (критерію згоди) [Воловик, с.137]:

$$t = \frac{v_E - v_K}{\sqrt{\frac{v_E^2}{2n_E} + \frac{v_K^2}{2n_K}}}$$

де $v_E = \frac{\sigma_E}{x_E}$ і $v_K = \frac{\sigma_K}{x_K}$, а середнє квадратичне відхилення обчислювалося за

формулою $\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n-1}}$, де n – кількість показників. Результати обчислень

критерію істотності розходжень $t \approx 4,23 > 3$, яке свідчить, що відмінність показників в КГ та ЕГ істотна. Це дає підстави вважати, що на формування гуманістичної спрямованості майбутніх молодших спеціалістів юристів значною мірою впливає експериментальна методика.

Аналогічні обчислення критерію істотності розходжень до початку експерименту дали значення $t \approx 1,02 < 3$, яке свідчить, що відмінність показників в КГ та ЕГ неістотна, тобто групи майже однакові. Експериментальною групою була вибрана саме та, де середнє значення показників гуманістичної спрямованості майбутніх молодших спеціалістів юристів виявилось меншим, тобто 2,98.

Як видно з таблиці, середнє значення показників гуманістичної спрямованості в контрольних групах теж дещо збільшилось з 3,11 до 3,13, але це збільшення дуже незначне, і, як показали обчислення критерію згоди

($t \approx 1,42 < 3$), такі розходження є неістотними.

Якщо проаналізувати окремо динаміку показників за кожним критерієм окремо (табл. 3.6), то бачимо, що зміни в експериментальних групах набагато суттєвіші. Крім того, в контрольних групах не відбулося позитивних змін у показниках за поведінковим критерієм, а в експериментальних групах за цим критерієм зміни найбільші (0,82). Це дає підстави зробити висновок, що експериментально-дослідна методика значно впливає на готовність майбутніх молодших спеціалістів юристів до гуманістично орієнтованої професійної діяльності.

Таблиця 3.6

Зміни в середніх значеннях показників за кожним із критеріїв

Критерії	Контрольні групи			Експериментальні групи		
	До навчання	Зміни +/-	Після навчання	До експерименту	Зміни +/-	Після експерименту
Знанієвий	3,15	+0,09	3,24	3,06	+0,69	3,75
Емоційно-ціннісний	3,14	+0,02	3,16	3,08	+0,57	3,65
Поведінковий	3,03	-0,04	2,99	2,79	+0,82	3,61

Це дає підстави зробити висновок, що експериментально-дослідна методика значно впливає на готовність майбутніх молодших спеціалістів-юристів до гуманістично орієнтованої професійної діяльності.

Окремо за даними самооцінювання визначали рівень готовності кожного студента до гуманістично орієнтованої професійної діяльності. Для виявлення рівня готовності нами розроблялись спеціальні анкети і завдання, що представлені в додатках Б і Д.

Оскільки всіх показників 30, а кожний з них оцінювався за 5-ти бальною шкалою, то максимальною можливою була сума балів 150, ми виявили п'ять рівнів готовності:

I низький рівень (0-30 балів) – характеризується відсутністю знань про гуманістичні засади права, про гуманістичні основи Конституції; небажанням допомагати ближньому безкоштовно; вкрай негативним ставленням до людей-порушників правових норм; нерозумінням цінності кожної людини; відсутністю емпатії; невмінням уникати конфліктів; низькою комунікабельністю.

II рівень нижче середнього (31-60 балів), передбачає наявність окремих, слабо осмислених з практичної точки зору уявлень про гуманізм і гуманістичні засади права; тяжіння до формалізму; нерозуміння гуманістичної місії юриста; індіферентне ставлення до людей і їхніх проблем; низька комунікабельність при бажанні й намаганні уникати конфліктів.

III *середній рівень* (61-90 балів), такий, що відрізняється наявністю певних уявлень про специфіку людських стосунків, розуміння складності в трактуванні дій як гуманні чи негуманні залежно від обставин; наявність внутрішньої готовності допомагати іншим, незалежно від оплати. Юристи цього рівня інтуїтивно налаштовані на гуманістично орієнтовану професійну діяльність, але не мають глибоких теоретичних знань про особливості гуманістичних засад в різних галузях права; мають середній рівень комунікабельності, уміють уникати конфліктів.

IV *рівень вище середнього* (91-120 балів), такий, що припускає володіння основними теоретичними знаннями про особливості гуманістичних засад в різних галузях права; уміннями уникати конфліктів, переконувати співрозмовника; позитивне ставлення до людей, готовність допомагати кожному. Ця категорія студентів добре обізнана з теоретичними засадами права, змістом правових дисциплін, конкретними проявами гуманних чи антигуманних відносин, здатні застосовувати одержані знання в практичній діяльності. Однак використання знань на практиці інколи супроводжується помилками, суперечностями з наявними емоціями, оскільки сильно розвинена емпатія.

V *високий рівень* (121-150 балів), передбачає володіння теоретичними знаннями з правових дисциплін, достатньо повними, міцними й системними; їх правильне використання у розв'язуванні практичних завдань; прагнення допомагати іншим, дотримуючись законів. Майбутні юристи, яких зараховано до цієї групи, намагаються керуватись не лише емоціями, а й нормативними правовими документами, не забувають про шанобливе ставлення до кожної людини. Вони охоче спілкуються, відкриті для обговорення юридичних проблем, уміють уникати конфліктів. Реалізація гуманних відносин у професійній діяльності є для них найважливішим орієнтиром.

Розподіл студентів контрольних і експериментальних груп за рівнями готовності до гуманістично орієнтованої професійної діяльності представлено в таблиці 3.7 і на графіку (рис. 3.2).

Таблиця 3.7

Розподіл студентів за рівнями готовності до гуманістично орієнтованої професійної діяльності

Групи	I рівень		II рівень		III рівень		IV рівень		V рівень		Всього студентів
	абс.	відн.	абс.	відн.	абс.	відн.	абс.	відн.	абс.	відн.	
КГ	37	19,8%	42	22,5%	58	31,0%	33	17,6%	17	9,1%	187
ЕГ	3	1,6%	24	12,4%	61	31,6%	73	37,8%	32	16,6%	193

Якщо розподіл у відсотках представити у вигляді графіку (рис.3.2), то помітимо, що пік розподілу за рівнями студентів експериментальних груп значно вищий і зміщений у бік IV рівня, який вище середнього.

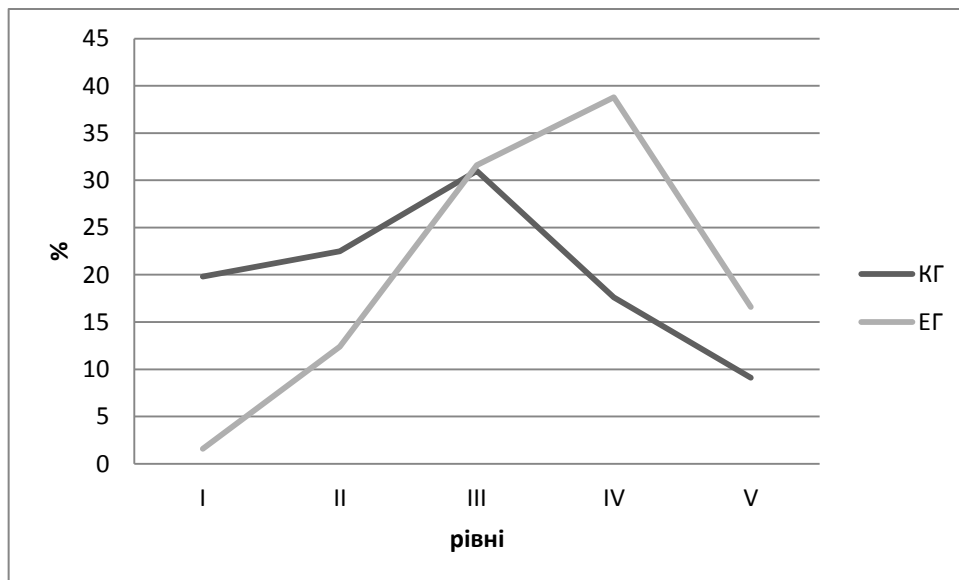

Рис. 3.2. Графік розподілу за рівнями студентів контрольних і експериментальних груп

З таблиці 3.6 видно, що в експериментальних групах порівняно з контрольними є меншою кількістю студентів, які мають низький і нижче середнього рівні готовності до гуманістично орієнтованої професійної діяльності. Натомість на 5,2% є більшою кількістю студентів із середнім, на 15,6% – з вище середнього і на 7,5% – з високим рівнями готовності. Загалом в ЕГ відсоток студентів, які мають середній, вище середнього і високий рівні готовності до гуманістично орієнтованої професійної діяльності, складає 86,1%, а в КГ таких студентів 57,7%. Така різниця результатів вказує на суттєві відмінності в КГ і ЕГ, і є

підстави вважати, що вони зумовлені впровадженням експериментальної методики гуманістичного спрямування професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів у процесі вивчення правових дисциплін.

Висновки до третього розділу

У процесі вивчення правових дисциплін завдяки налагодженню гуманних стосунків між викладачами й студентами, інтеграції правових і гуманістичних знань й застосуванню особистісно орієнтованих технологій навчання в студентів формується негативне ставлення до проявів антигуманізму, нетерпимості, зневаги до інших людей, до представників різних етносів і соціально-культурних спільнот, вікових, статевих і професійних груп; до проявів насильства, ворожості, всюдозволеності та упередженості в людських взаємовідносинах; до обмеження і порушення прав і свобод людини; до бездуховності й аморальності, догматизму й фанатизму, жорстокості й злостивості; до нехтування правилами й нормами спілкування; до цинізму й егоїзму в стосунках між представниками різної статі; до проявів егоїзму, черствості, ворожості в сімейних стосунках; до спроб використовувати інших людей як засобів досягнення власних цілей; до неповаги людських переконань та ідеалів.

Середні значення показників за кожним із критеріїв готовності майбутніх юристів до гуманістично орієнтованої професійної діяльності вказують на те, що найсуттєвіші зміни в ЕГ відбулись саме за поведінковим критерієм. Це означає, що одержанні знання про гуманістичну сутність права в поєднанні з розвиненими особистісними якостями надалі будуть визначати поведінку юриста в різних правових ситуаціях. І ця поведінка буде будуватись на засадах гуманізму, що й було основною метою експериментальної методики.

ВИСНОВКИ

1. Глибокі демократичні перетворення, формування засад ринкової економіки, утвердження й забезпечення прав і свобод людини, що визнаються найвищою соціальною цінністю, неможливі без належного рівня правового розвитку країни, який детермінується рівнем дієвості права. Але сучасна правова реальність – це комбінація тоталітарної правової системи, що руйнується, і правової системи демократичного суспільства, яка формується. Тому великого значення набуває діяльність правових інститутів, важливою передумовою якої є ефективна професійна підготовка майбутніх юристів. „Надвиробництво” юридичних кадрів у нашій державі не вирішує проблеми якості юридичних послуг, Україна потребує висококваліфікованих молодших спеціалістів-юристів для органів державної влади та управління, сфери економіки.

Професійне призначення молодшого спеціаліста юриста – діяльність у сфері юридичної практики. Цілями його професійної діяльності є охорона й захист прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб усіх форм власності й держави; всіляке сприяння зміцненню законності й правопорядку, формуванню правової держави. Такі фахівці мають вільно орієнтуватись у системі права і системі законодавства, вміти застосовувати одержані під час навчання знання на практиці, самостійно, на високому рівні аналізувати конкретні норми права, тлумачити законодавство, чітко орієнтуватись у правових проблемах.

Діяльність юриста характеризується багатогранністю соціальних зв'язків, повсякденним безпосереднім розв'язанням життєвих ситуацій, що виникають у всіх сферах життєдіяльності людей, у побуті, сім'ї, праці, економіці, сфері культури, соціального забезпечення тощо. Тому молодші спеціалісти-юристи повинні мати сформоване професійне мислення, вміти самостійно аналізувати конкретну ситуацію, оцінювати можливі наслідки та брати відповідальність за обрані рішення, які часто пов'язані з життям людини. Такі особистісні якості як витримка, толерантність, урівноваженість, розсудливість, об'єктивність, справедливість, співчуття є важливими для їхньої професійної діяльності.

Юрист має бути гуманним, поважати людину, яка потребує допомоги, а тому процес навчання майбутніх молодших спеціалістів-юристів має базуватись на принципах гуманізму.

2. Аналіз філософської, психологічної та педагогічної літератури показав, що під гуманізмом розуміють систему поглядів, які визнають цінність людини як особистості, її право на волю, щастя, розвиток і прояв своїх здібностей, які визначають благо людини критерієм оцінки соціальних інститутів, а принципи рівності, справедливості, людяності – бажаною нормою між людьми. Гуманізм – це сукупність ідей і цінностей, які затверджують універсальну значущість людського буття в цілому й окремої особистості, зокрема.

Дотримання принципу гуманізму в професійній освіті юристів означає надання їхній професійній підготовці гуманістичного спрямування, тобто створення такої освітньої соціальної системи, що відповідає гуманістичним цінностям та ідеалам. *Гуманістичне спрямування професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів передбачає створення навчального середовища, формування планів, програм і технологій навчання в такий спосіб, щоб вони максимально враховували інтереси студентів у нових соціальних і економічних реальностях. Тому в концепції гуманізації професійної підготовки ключовим має бути розвиток у майбутніх юристів індивідуально-особистісних гуманістичних якостей.*

Підсумовуючи різні підходи до визначення структури гуманістичної спрямованості особистості, даємо таке визначення: *гуманістична спрямованість майбутнього юриста – це синтез взаємопов'язаних структурних компонентів особистості: знанієвий (знання та уявлення особистості про гуманізм, гуманність, гуманістичну спрямованість фахівця в цілому); емоційно-ціннісний (домінування альтруїстичних, емпатійних установок у роботі з людьми, відкритість, чуйність, милосердність, толерантність, рефлексія); поведінковий (діалогічність, готовність до співпраці, схильність індивіда до активної гуманістичної діяльності, свідомий вибір*

поведінки та дій відповідно до загальних моральних цінностей та ідеалів суспільства).

3. Провідними напрямками гуманістичної спрямованості професійної освіти молодших спеціалістів юристів виступають орієнтації на ціннісно-смысловий і морально-етичний зміст навчання, внесення до освітнього процесу елементів духовної самобутності, національної ментальності, гуманних стосунків між викладачем і студентами. Тому основними компонентами професійної підготовки майбутніх спеціалістів юристів за гуманістичним спрямуванням обрано: гуманізація середовища, гуманізація змісту, гуманізація особистості.

Гуманістичне спрямування професійної підготовки майбутнього молодшого спеціаліста-юриста розглядаємо як реалізацію сукупності умов щодо формування в студентів потреби у виробленні гуманістичних якостей; включення їх в активну пізнавальну діяльність з оволодіння знаннями про суть юридичної гуманності, її значущість і вироблення на цій основі гуманних відчуттів, поглядів, переконань; формування вмінь, навичок і звичок гуманної поведінки; зміцнення вольових зусиль, пов'язаних із дотриманням відповідних норм поведінки.

У процесі дослідження з'ясовано, що основними методологічними засадами формування гуманістичної спрямованості майбутнього молодшого спеціаліста-юриста є: розкриття студентам суті юридичного гуманізму (історія гуманістичних ідей, різні підходи і погляди, базові ознаки гуманістично орієнтованої юридичної діяльності, складність встановлення гуманістичних відносин, роль особи юриста в гуманізації правової сфери тощо); організація в навчальному процесі взаємодії, заснованої на демократизмі міжособистісних відносин, діалогізмі; затребуваність у навчальному процесі таких особистісних якостей, які забезпечують встановлення гуманістичних відносин (альтруїзм, емпатія тощо), поєднання педагогічного контролю знань із контролем за розвитком особистісних якостей студентів; широке використання методів роботи, що дозволяють студентам повніше зрозуміти суть гуманістичних

відносин, отримати досвід розв'язання юридичних проблем, виходячи з принципів гуманізму (моделювання юридичних ситуацій, тренінгів, ділових ігор, дискусій).

Тому основними організаційно-педагогічними умовами, що забезпечують гуманістичне спрямування професійної підготовки майбутніх молодших спеціалістів-юристів, визначено такі:

- організація професійної підготовки на основі гуманістичних стосунків між викладачами й студентами (гуманізація середовища);
- інтеграція професійних і гуманістичних знань під час викладання правових дисциплін (гуманізація змісту);
- упровадження особистісно орієнтованих технологій навчання, спрямованих на розвиток гуманістичних якостей майбутніх юристів (гуманізація особистості).

4. Враховуючи, що гуманістична спрямованість юриста має відображати: а) змістове наповнення цінностей, норм, принципів, ідеалів у вигляді сукупності знань і уявлень як безпосередньо про них, так і про суть гуманізму в цілому; б) ступінь їх емоційного віддзеркалення та ухвалення конкретною особою, що трансформується в емоційно-ціннісне ставлення до інших людей; в) характер дій, що відповідає цим принципам, основними критеріями гуманістичної спрямованості особистості молодших спеціалістів-юристів визначено: знанієвий, емоційно-ціннісний, поведінковий.

Знанієвий критерій включає знання та уявлення про суть гуманізму, моральні норми, принципи, етику людських відносин, загальнолюдських і національних ідеалів; форми гуманних відносин і проявів; особливості та складності реалізації гуманних відносин в умовах конкретного суспільства; суперечність, нелінійність і складність інструментування професійних відносин у зв'язку з необхідністю вибору між принципами гуманності, відповідальності, доцільності, необхідності, законності; відносність трактування конкретних форм поведінки та дій як гуманних або негуманних залежно від реальних умов;

необхідність дотримання інваріантної складової гуманних відносин незалежно від ситуації.

Емоційно-ціннісний критерій включає: ставлення до іншої людини як до цінності; інтерес і потребу взаємодіяти з нею на основі моральних відносин; пріоритет продуктивної взаємокорисної взаємодії над формально-ролевою і егоцентричною складовими; любов до людей, їх безоцінне ухвалення; свідоме бажання працювати на благо інших людей; переконаність у соціальній і особистісній значущості своєї професійної діяльності; ухвалення на себе відповідальності за протікання взаємодії; загальну й професійну оптимістичну позицію; емпатійність, здатність співчувати іншим; відкритість для взаємодії, готовність виразити співчуття та надати допомогу й підтримку тощо.

Поведінковий критерій відображає такі реальні характеристики подій, як: надання переваги загальнолюдським інтересам і інтересам клієнтів у професійній діяльності перед прагматичними та егоцентричними; у ситуаціях морального конфлікту вибір стратегії взаємодії, що не зачіпає честі, гідності, інтересів клієнта; прагнення до розв'язання проблем клієнта шляхом надання йому допомоги в доброзичливій, не принизливій для нього формі; у ситуаціях невдачі прагнення зберегти основу для подальшої взаємодії та збереження доброзичливих відносин.

Аналіз динаміки показників за кожним критерієм окремо показав, що зміни в експериментальних групах набагато суттєвіші. Для підтвердження не випадковості розходжень числових результатів у контрольних і експериментальних групах була використана формула обчислення критерію істотності відмінностей (критерію згоди). Результати обчислень критерію істотності розходжень дали значення $t \approx 4,23 > 3$, яке свідчить, що відмінність показників в КГ та ЕГ істотна. Це дає підстави вважати, що на формування гуманістичної спрямованості майбутніх молодших спеціалістів-юристів значною мірою впливає експериментальна методика.

Отже, мета досягнута, завдання виконані, гіпотеза підтверджена. До подальших напрямів дослідження вважаємо за доцільне віднести: підготовку

викладачів правових дисциплін до гуманізації навчання в юридичних ВНЗ III-IV рівнів акредитації; оновлення змісту правових дисциплін з урахуванням сучасних реалій; розроблення методичного забезпечення щодо застосування інноваційних педагогічних технологій у ВНЗ, що готують юристів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова В. В. Культурологічний підхід до моделі формування культури мислення майбутнього юриста / Александрова Віра Василівна // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. Зб.статей. – Ялта: РВВ КГУ, 2011. – Вип 33. – Ч.2. – С.37-42.
2. Алешина Е. А. Формирование правовой культуры в процессе юридического образования / Алешина Елена Анзоровна : дисс.... канд. юрид. наук : 12.00.01 – Рост. юрид. ин-т МВД РФ. – Ростов-на-Дону, 2008. – 170 с.
3. Андрейцев В. І. Сучасна правнича наука та освіта: на шляху до Болонського процесу /В. І. Андрейцев // Вища школа. – 2005. – №3. – С.36-54.
4. Андрущенко В. Освіта має плекати духовність / Андрущенко В. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наукових праць. – Випуск 11(24). – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С.3-7.
5. Аносов І.П. Антропологізм як чинник гуманізації освіти (теоретико-концептуальні основи) / Аносов І.П. : Автореф. дис...д-ра. пед.наук. – К., 2004. – 46 с.
6. Бабков М.І. Формування естетичної культури майбутніх юристів / Бабков М.І. // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – Зб.статей: Вип.16. – Ялта: РВВ КГУ, 2007. – Ч.1. – С.119-123.
7. Балл Г.О. Гуманізація загальної та професійної освіти: суспільна актуальність і психолого - педагогічні орієнтири / Г. О. Балл // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія // Ред. І.А. Зязюн. – К., 2000. – С.134-157.
8. Балл Г.О. Категорія „культура особистості” в аналізі гуманізації загальної та професійної освіти / Г. О. Балл // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: Зб.наук.пр. / За ред. І.А.Зязюна та Н.Г.Ничкало. – Київ, 2003. – 680 с.
9. Барбіна Є.С. Гуманізація освіти / Барбіна Є.С. – Херсон, 2001. – 58 с.
10. Барно О. Демократизація та гуманізація вищої освіти – запорука формування високопрофесійного спеціаліста ХХІ століття / Олександр Барно //Імідж сучасного педагога: науково-практичний освітньо-популярний часопис. – Полтава : ТОВ „АСМІ”, 2003. – №5-6 (34-35). – С.6-15.
11. Басай В.Д. Вплив програм клінічної освіти на якість підготовки юристів /Басай В.Д., Зеліско Л.І. // Часопис Київського університету права. – 2003. – №1. – С.84-88.
12. Бачинін В.А. Філософія права: Підручник для юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти / Бачинін В.А., Панов М.І. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2002. – 472 с.
13. Беляков К.И. Управление и право в период информатизации. Монография / Беляков К.И. – Киев: Издательство „КВІЦ”. – 2001. – 308 с.
14. Беньковська Н. Б. Гуманістична спрямованість підготовки майбутніх фахівців банківської справи //Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.:

Педагогіка і психологія. – Зб.статей. – Ялта: РВВ КГУ, 2012. – Вип.35. – Ч.1. – С.203-210.

15. Беркович О.Е. Формирование умений профессионально-правового общения у будущих юристов [Текст]: дис. ...канд.пед.наук.: 13.00.08.: О.Е.Беркович, Нижний Новгород. – 151 с.

16. Бессонов Б.Н. Гуманизм и технократизм как типы духовной ориентации / Бессонов Б.Н. // Философские науки. – 1988. – № 1. – С. 26.

17. Бех І.Д. Законопростір сучасного виховного процесу / Іван Бех// Вища освіта України. – 2004. – №1. – С.10-13

18. Бех І.Д. Гуманістична педагогіка як нова інноваційна парадигма / Бех І.Д. //Науковий вісник Миколаївського педагогічного університету. – Вип.4. – Миколаїв,1990. – С.22-28.

19. Беланова Р.А. Гуманізація та гуманітаризація освіти в класичних університетах (Україна-США) / Беланова Р.А. – К., Центр практичної філософії, 2001. – 216 с.

20. Бігун В. Юридична освіта в Україні та Німеччині / Бігун В'ячеслав // Юридичний журнал. – 2004. – №12 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1514>

21. Біленчук П.Д. Правова деонтологія / П.Д. Біленчук, С.С. Сливка. – К.:АТІКА, 1999. – 320 с.

22. Бовдир О.С. Педагогічні умови виховання комунікативної культури у студентів-юристів / О. С. Бовдир // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : Зб. наук. Пр. – випуск 28. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма „Планер”, 2011. – С.223-229.

23. Богачов С. Державі потрібні висококваліфіковані юристи / С. Богачов // Право України. – 2005. – №11. – С.150-154.

24. Божок Г.Д. Правова культура юриста: етичні аспекти / Божок Г. Д. // Юридичний вісник Причорномор'я. – 2011. - №1(1). – С.346-355.

25. Бойко О. Т. Проблеми освоєння термінологічних запозичень у галузі правової інформатизації / Бойко О. Т. // Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи. Зб. наук.праць. – Львів: ЛДУ БЖД, 2006. – Випуск 1. – С.96-99.

26. Бородін І. Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина: Монографія / Бородін І. Л. – Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. – 220 с.

27. Боярський Н. Ф. Використання освітньої технології „дебати” при навчанні прав людини : [навч.-метод. посібник] / Н.Ф. Боярський, С.О.Наумов. – Київ, 2009. – 132 с.

28. Буяльська Т. Б. Гуманістичні виміри вищої освіти / Т. Б. Буяльська // Гуманізм та освіта : Зб.матеріалів міжнар.наук.-практ.конф. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2004. – С.6-9.

29. Буяльська Т. Гуманізація освіти – вичерпане гасло чи (не) виконане завдання? / Т. Буяльська // Освіта. – 2006. – №26-27. – С.4-5.

30. Вайшвила Альфонсас. Личность и правовое регулирование: творческие поиски / Альфонсас Вайшвила. – Луганск. – 149 с.
31. Василик В.В. Гуманістична спрямованість особистості юриста як вимога сучасності / В.В.Василик //Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – Зб.статей. – Ялта: РВВ КГУ, 2012. – Вип.35. – Ч.1. – С.246-252.
32. Василик В.В. Гуманістична спрямованість системи юридичної освіти як умова розвитку правової держави / В.В.Василик // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : Зб. наук. пр. – Випуск 34. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма „Планер”, 2013. – С.33-39.
33. Василик В.В. Критерії та показники гуманістичної спрямованості особистості молодшого спеціаліста юриста / Василик В.В. // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : Зб. наук. пр. – Випуск 35. – Випуск 35. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма „Планер”, 2013. – С.106-111.
34. Василик В.В. До проблеми виховання моральних якостей майбутніх юристів / В.В.Василик // Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб.наук.пр. – Вип.2. / редкол.: Р.С.Гуревич (голова) та ін; ВДПУ. – Вінниця: ТОВ „Фірма Планер”, 2012. – Вип.2. – С.225-228.
35. Василик В.В. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у професійній діяльності юриста / В.В.Василик // Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб.наук.пр. – Вип.1. / редкол.: Р.С.Гуревич (голова) та ін; ВДПУ. – Вінниця: ТОВ „Фірма Планер”, 2012. – С.312-315.
36. Василик В.В. Інформаційно-комунікаційні технології в професійній діяльності юриста / В.В.Василик //Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я: Тези доп. XX міжнар.наук.пр. конф. Ч.ІІІ / за ред Л. Л. Товажнянського. – Харків, НТУ „ХПІ”. – С.286.
37. Василик В.В. Поєднання традиційних та інноваційних методів навчання правознавчих дисциплін у підготовці молодших спеціалістів-юристів/ В.В.Василик // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : Зб. наук. пр. – випуск 29. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма „Планер”, 2012. – С.289-295.
38. Василик В.В. Проблеми юридичної освіти в Україні /Василик В.В. //Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези доп.міжнар.наук.-теор.конф. – Харків: НТУ „ХПІ”, 2012. – С.196-198.
39. Василик В.В. Психолого-педагогічні умови гуманістичного спрямування підготовки майбутніх молодших спеціалістів юристів / В. В. Василик //Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців : Мат-ли Всеукраїнської наук.-практ.конф. – Хмельницький: ХНУ. – 2013. – С.104-106.
40. Василик В.В. Сучасні проблеми юридичної освіти в Україні та світі / В. В. Василик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного

- університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб.наук.пр. – Випуск 39. – Вінниця: ТОВ „Нілан ЛТД”, 2013. – С.130-134.
41. Василик В.В. Тенденції на ринку юридичних послуг і вимоги до професійних якостей молодших юристів / В.В.Василик // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : Зб. наук. пр. – випуск 28. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма „Планер”, 2011. – С.233-237.
42. Васянович О. А. Правовий звичай як форма права у сучасних правових системах: Автореф. дис. ... канд.юрид.наук (12.00.01) / НПУ ім. М.П.Драгоманова. – Київ, 2010. – 18 с.
43. Ващенко І. В. Гуманістичні цінності як основа формування нового покоління / І. В. Ващенко, В. О. Тюріна //Проблеми гуманізму освіти. Збірник матеріалів науково-методичноїконференції, м.Вінниця, 21-22 травня 2002 р. В 2-х томах. Том 2. – Вінниця: Універсум – Вінниця, 2002. – С.169-172.
44. Венедиктов В. С. Парадигма сучасної юридичної освіти в контексті Болонського процесу / В.С. Венедиктов // Право і безпека. – 2004. – №3’4. – С.14-17.
45. Волкова Н. П. Основи гуманізації взаємин вчителя й учнів / Н. П. Волкова //Проблеми гуманізму освіти. Збірник матеріалів науково-методичноїконференції, м.Вінниця, 21-22 травня 2002 р. В 2-х томах. Том 2. – Вінниця: Універсум – Вінниця, 2002. – С.227-232.
46. Галай А. О. Інтерактивні методики викладання у правоосвітній діяльності: комплекс тренінгів: Навчальний посібник / А. О. Галай, В. В.Стаднік, Я. В. Іваніщ. – Вид.2-ге, виправл.і доповн. – К.: Атіка, 2007. – 156 с.
47. Галай А. О. Педагогічна характеристика юридичної клінічної освіти [Текст] / А. О. Галай, Я. В. Іваніщ // Вісник Асоціації юридичних клінік України. – 2005. – № 2. – С. 2-3.
48. Галай А. О. Шляхи впровадження курсу юридичної клінічної освіти у навчальний процес вищих навчальних закладів України / А. О. Галай // Право України. – К.: Міністерство юстиції України, 2009. – №1. – С.16-21.
49. Галузінська Т. В. Ділова гра як активний метод навчання професійно-орієнтованого спілкування студентів-юристів / Т. В. Галузінська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. – ВДПУ, 2012. – Вип.36. – С.399-402.
50. Геллер И. С. К вопросу об информационно-библиографической культуре юристов / Геллер И. С. // Вестник БАЕ. – 2001. – № 1. – С. 75-77.
51. Головатий С. Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки / С. Головатий // Право України. – 2010. – № 4. – С. 206-219.
52. Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01. „Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / С. П. Головатий. – К., 2008. – 44 с.
53. Гольцова О. Є. Соціальна цінність права в контексті меж сучасного правового регулювання / О. Є. Гольцова // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3 – С. 51.

54. Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная Хартия: право и практика / Донна Гомьен, Девид Харрис, Лео Зваак. – М.: Изд-во ин-та междунар. права, 1998. – 600 с.
55. Гончаренко С. У. Гуманітаризація загальної середньої освіти / Гончаренко С. У., Мальований Ю. І. . – К., АПНУ, 1994. – 325 с.
56. Гуляихин В. Н. Правовая культура в России: природа и формы правового нигилизма / Гуляихин Вячеслав Николаевич : дисс.... докт. философ. наук : 24.00.01, 09.00.11. – Ростов-на-Дону, 2006. – 349 с.
57. Гуманізація вищої освіти: філософські виміри: Збірник статей за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції 30 червня-2 липня 2004. – Суми; Бердянськ, 2004. – 276 с.
58. Гуманізація та гуманітаризація професійної освіти: Науково-методичний збірник / АПН України; Інститут педагогіки і психології професійної освіти / І.А. Зязюн (ред.). – К., 1996. – 160 с.
59. Гуманізм та освіта. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 21-23 вересня 2004 р. В 2-х томах. Том 1. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2004. – 299 с.
60. Гураленко Н. А. Функціональна роль звичаю в контексті гармонізації сучасного права / Н.А. Гураленко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : Серія юридична. – Зб.наук.пр. / Головний редактор О.К.Марін. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Випуск 1(1). – С.192-201.
61. Гусарев С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти/ Гусарев С.Д. – К.: Знання, 2005. – 375 с.
62. Демиденко Т. М. Формування гуманістичних ціннісних орієнтацій як необхідної умови інноваційної підготовки вчителя / Т. М. Демиденко //Проблеми гуманізму освіти. Збірник матеріалів науково-методичної конференції, м.Вінниця, 21-22 травня 2002 р. В 2-х томах. Том 2. – Вінниця: Універсум – Вінниця, 2002. – С.223-226.
63. Демко О. С. Правовая культура учащейся молодежи: состояние и технологии ее формирования / Демко О. С. : Дис. ... канд. социол. наук. – Белгород, 2006. – 204 с.
64. Дорофеева М. А. Самостоятельная работа студентов в высшем учебном заведении: Учебное пособие / Дорофеева М. А. Самусенко Т.М. – Владивосток, Изд-во Дальневост. Ун-та, 2006. – 134 с.
65. Дулеба М. В. Сучасний “юридичний клінічний рух” на шляху до гармонізації та розширення [Текст] / М. В. Дулеба // Вісник Асоціації юридичних клінік України. – 2005. – № 2. – С.7-9.
66. Дьоміна О. С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства: дис...канд.юрид.наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім.В.М.Корецького. – К., 2007. – 217 с.
67. Дьяченко В. К. Сотрудничество в обучении: О коллективном способе учебной работы / Дьяченко В. К. – М., 1991. – 87 с.
68. Еникеев З. Д. Международно-правовые аспекты подготовки юридических кадров в современной России/ Еникеев З. Д. // Международное частное и публичное право, 2008. – №1. – С.14-18.

69. Євтух М. Б. Гуманістична освіта та розвиток демократичних процесів в Україні / Євтух М. Б., Ханенко В. С. // Збірник наукових праць КДЛУ. – К. – 1999. – №6. – С.72-75.
70. Жаровська І.М. Правова інформатизація /Жаровська І.М. // Вісник ЛІВС. – 2003. – №3. – С.58-63.
71. Желуденко М. О. Гуманістичні підходи в освіті німеччини та україни / М. О.Желуденко //Гуманізм та освіта. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 21-23 вересня 2004 р. В 2х томах. Том 1. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2004. – С.113-117.
72. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. – К.: Виддім „Ін Юре”, 2003. – 416 с.
73. Журавський В.С. Проблеми юридичної освіти / Віталій Журавський // Газета «Дзеркало тижня» №3, 25 січня 2003.
74. Журавський В.С. Проблемы юридического образования [Электронный ресурс] / В.Журавский. – Режим доступа: <http://www.zn.ua/3000/3300/37411> (12.12.2009). – Заглавие с экрана.
75. Завьялова М. С. Формирование правовой культуры студентов колледжа в процессе профессионального образования / Завьялова Марина Сабитовна. : дисс.... канд. пед. наук : 13.00.08 : Магнитогорск, 2007. – 178 с.
76. Загальна декларація прав людини, прийнята ООН 10 грудня 1948 року // Права людини (основні правові документи): Зб. док. / упоряд. Ю.К. Качуренко. – К.: Наук. думка, 1989. – 248 с.
77. Закон України „Про вищу освіту” / [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.osvita.org.ua/pravo/law_05/
78. Закон України „Про освіту” / [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.osvita.org.ua/pravo/law_00/
79. Запесоцкий А.С. Образование: философия, культурология, политика / Запесоцкий А.С. – М.: Наука, 2002. – 456 с.
80. Захарчук С. Співвідношення права та моралі: історико-теоретичні аспекти / С.Захарчук // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – №4. – С.133-136.
81. Зеленко І. П. Правова культура працівників органів внутрішніх справ (загальнотеоретичний аспект) : автореф.дис...канд.юрид.наук : 12.00.01 / Харківський національний ун-ет внутрішніх справ. – Х., 2006. – 20 с.
82. Зеліско Л.Д. Культуровідповідність впливів музичного мистецтва на духовний потенціал студентів-юристів / Любов Зеліско // Педагогіка і психологія професійної освіти : Науково-методичний журнал. – 2006. – №2. – С.66-73.
83. Зуєва В.І. Аксіологічний аспект гуманістичної спрямованості інформаційних освітніх технологій / В.І. Зуєва // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2005. – № 49.
84. Зязюн І.А. Гуманістична парадигма в освіті / Зязюн І.А. // Коцепція гуманізму в становленні та розвитку професійної освіти. – Одеса,1997. – С.4-9.
85. Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії: монографія / Зязюн І.А. – К.; Черкаси, Видавництво ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2008. – 608 с.
- 86.Інноваційні технології в освіті (досвід і практика) // Збірник науково-

- методичних праць. – К.: „Інтекс”, 2005. – 153 с.
87. Інноваційні технології у вищій юридичній освіті: Зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. / Відп. ред. Н.В. Артикуша. – Київ: „Стилос”, 2005. – 472 с.
88. Капитонова М. В. Педагогические условия формирования правовой культуры студенческой молодежи / Капитонова Марина Владленовна : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 : Моск. ун-т МВД РФ. – Москва, 2008. – 148 с.
89. Капшунова И. К. Мотивационная основа повышения качества нравственно-правового воспитания студентов юридических Вузов / И. К. Капшунова // Образование через всю жизнь: непрерывное образование для устойчивого развития : Труды междунар. соотруд. в области непрерывного образования для устойчивого развития. Т. 5-й / Под науч. ред Н. А. Лобанова. – СПб. : Alter Ego, 2007. – С.162-163.
90. Карташов В.Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / Карташов В.Н. – Саратов.: 1989. – 231 с.
91. Киричук А.С. Аналіз умов застосування інноваційних педагогічних технологій як фактору розвитку особистості у навчанні юридичних дисциплін / Киричук А.С. // Розвиток України в ХХІ столітті : економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми: Зб. наук. пр. Міжнародної наук.-практ. конф. – Вінниця: Центр підготовки навчально-методичних видань ВТЕІ КНТЕУ, 2010. – Ч.2. – С.382-385.
92. Кісіль М. В. Гуманізація вищої освіти як сучасна тенденція / М. В. Кісіль // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій : матеріали конференції. – Суми, 2008. – С.49-51.
93. Кічук Я. В. Про один із параметрів якісної правової освіти сучасної студентської молоді / Я. В. Кічук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. – ВДПУ, 2010. – Вип.33. – С.34-38.
94. Кічук Я.В. Викладання у вищій школі нормативних правових дисциплін: своєрідність інтерактивних технологій / Я. В. Кічук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир : ЖДУ, 2011. – Вип.57. – С.48-51.
95. Кічук Я.В. Інноваційні технології викладання правових дисциплін як засіб випереджувального розвитку правової компетентності майбутніх фахівців / Я.В.Кічук // Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка: Мат-ли Всеукраїнської наук.практ.конф. (16-17 квітня 2008 р., м.Суми). – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2007. – С.59-61.
96. Ключко А. М. Педагогические условия формирования профессиональных способностей воспитанников лицеев юридического профиля: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / А. М. Ключко / Криворіз. держ. пед. ун-т. - Кривой Рог, 2001. – 20 с.
97. Кляп М.І. Особливості формування конфліктологічної культури в майбутніх юристів / Маріанні Кляп // Педагогіка і психологія професійної освіти : Науково-методичний журнал. – 2010. – №4. – С.66-73.

98. Коваль Н.В. Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект) / Н. В. Коваль: Курс лекций. – Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 1998. – 192 с.
99. Козенко Ю.О. Аналіз соціального феномена поведінки особи: сучасна юридична концепція / Ю. О. Козенко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : Серія юридична. – Зб.наук.пр. / Головний редактор О. К. Марін. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Випуск 1(1). – С.211-217.
100. Козлов Н. Как относиться к себе и людям, или Практическая психология на каждый день / Козлов Н. В. – М.: Новая школа, 1996. – 320 с.
101. Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С.11-20.
102. Козюбра М.І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України / М. І. Козюбра // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т.1. – Х. Право, 2008. – 728 с.
103. Колесникова И. А. Природа гуманитарного знания и его миссия в современном обществе / И. А. Колесникова // Социально-гуманитарное знание. – 2001. – № 3. – С.15-21.
104. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / А. М. Колодій. – К., 1999. – 36с.
105. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: В 2 т. – М., Педагогика, 1982. – Т. 2. – С.55-165.
106. Коновалова В.О. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. – К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2004. – 424 с.
107. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
108. Копець Л.В. Психологія особистості: навч. посібник / Л. В. Копець. – К.: Вид. дім. Києво-Могилянська акад., 2008. – 458 с.
109. Корецька А. Феномен освіти в контексті формування духовності / Антоніна Корецька //Вища освіта України. – 2003. – №4. – С. 48-52.
110. Котикова О.М. Завдання психолого-педагогічної підготовки майбутніх юристів та підходи до її реалізації / О. М. Котикова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. – ВДПУ, 2010. – Вип.31. – С.299-305.
111. Котикова О.М. Мотивація майбутніх юристів до навчання як визначальний чинник суб’єкт-суб’єктної взаємодії викладача і студента / Олена Котикова // Вісник львівського університету. Серія педагогічна. – Львів: ЛНУ, 2009. – Випуск 25. – Частина 2. – С.249-257.
112. Котикова О.М. Психолого-педагогічна підготовка майбутніх юристів до виконання професійних ролей / О.М.Котикова // Сучасні інформаційні та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія,

- досвід, проблеми : Зб.наук.пр. – Вип.25 / Редкол.: І.А.Зязюн (голова) та ін. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма „Планер”, 2010. – С.378-383.
113. Котикова О.М. Результати формування ключової психолого-педагогічної компетентності майбутніх юристів / О. М. Котикова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. – ВДПУ, 2010. – Вип.33. – С.263-267.
114. Крамаренко Т.Б. Ділові ігри та проблемно-фахові ситуації як засіб набуття досвіду соціальної поведінки і формування професійної компетенції майбутніх юристів / Т. Б. Крамаренко // Нові технології навчання. – 2001. – №29. – С.32-39.
115. Краснощок А.В. Особливості формування загальнокультурної компетентності майбутніх юристів / А.В. Краснощок // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. – ВДПУ, 2010. – Вип.33. – С.277-283.
116. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / Кремень В. Г. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
117. Кримінальний кодекс України. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/>
118. Кузьменко Г. Поняття та зміст принципу гуманізму в нормах трудового права / Галина Кузьменко // Підприємництво, господарство і право. – 2011. - №11(191). С.100-103
119. Кухта М.В. Взаємозв'язок комунікативної та соціальної компетентності у процесі правового спілкування / М. В. Кухта // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична : Зб.наук.пр. / Головний редактор О. К. Марін. – Дьвів: ЛьвДУВС, 2011. – Вип.1 (1). – С.218-225.
120. Лаптинская С.В. Методологические основы формирования гуманистических ценностей у студентов юридических вузов / Лаптинская С. В. // Педагогические науки. – 2006. – №2. – С.144-149.
121. Левитан К.М. Юридическая педагогика : учебник / К. М. Левитан. – М.: Норма, 2008. – 432 с.
122. Левченко Т. І. Розвиток освіти та особистості в різних педагогічних системах / Монографія / Левченко Т.І. – 1-ше видання, м.Вінниця: видавництво „Нова книга”, 2002. – 512 с.
123. Лисенко О.М. Виховання гуманістично спрямованої особистості підлітка у позаурочний час: дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Лисенко Оксана Миколаївна. – К., 2008. – 210 с.
124. Листопад А.А. Дидактические условия гуманизации обучения учителей в университете / Листопад А. А. : Автореф.дис.... канд.пед.наук. – К., 2001. – 18 с.
125. Літинський І.І. Подорож в країну прав людини. Розробка гри-тренінгу / І.І. Літинський // Педагогічний вісник. – 2010. – № 2. – С. 52-55.
126. Лозовой В.О. Професійна етика юриста / В. О. Лозовой, О. В. Петришин. – Х.: Право, 2004. – 176 с.
127. Лясковська О. А. Втілення гуманістичних принципів на уроці іноземної мови // Гуманізм та освіта. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної

- конференції, м. Вінниця, 21-23 вересня 2004 р. В 2х томах. Том 1. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2004. – С.156-159.
128. Майданик Р. Державні стандарти вищої юроосвіти в Україні: стан, проблеми, перспективи / Р. Майданик // Правовий тиждень. - №21(147). – 26 травня 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legalweekly.com.ua>
129. Маньгора В. В. Професійні компетенції майбутніх юристів / В. В. Маньгора // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб.наук.пр. – Випуск 39. – Вінниця: ТОВ „Нілан ЛТД”, 2013. – С.209-211.
130. Мартинова Л. Гуманізація освіти як умова формування гуманної особистості /Лілія Мартинова, Олена Трапля //Імідж сучасного педагога: науково-практичний освітньо-популярний часопис. – Полтава : ТОВ „АСМІ”, 2003. – №5-6 (34-35). – С.154-156.
- 131.Марченко Ю. Г. Сутність поняття „комунікативна компетентність” як складової процесу підготовки майбутніх юристів до професійного спілкування / Ю. Г. Марченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. – ВДПУ, 2004. – Вип.11. – С.157-161.
132. Марченко Ю.Г. Стан сформованості комунікативної компетентності у майбутніх юристів / Ю.Г.Марченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. – ВДПУ, 2009. – Вип.29. – С.55-57.
133. Мельник Р. С. До питання пошуку нових вихідних позицій розуміння категорії „система права” / Р. С. Мельник // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – № 1 (52) 2011. – Харків: ХНУВС, 2011. – С.8-15.
134. Микитюк В.О. До питання про викладання права у вищих навчальних закладах України (історико-педагогічний аспект) / В.О. Микитюк // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб.наук.пр. – Вип.1 (5). – Харків: НТУ „ХПІ”, 2003. – С.628-631.
135. Миронов А. В. Социально-гуманитарное образование сегодня: проблемы и перспективы / А. В. Миронов // Социально-гуманитарное знание. – 2001. – № 3. – С. 22-28.
136. Михеєнко М. М. та ін. Кримінальний процес України: ділові ігри та задачі: навч.посібник для студентів юрид.вузів і факультетів / Михеєнко М. М. та ін. – К.: Либідь, 1992. – 256 с.
137. Муравьева Л. В. Формирование гуманистической направленности личности будущего юриста в образовательном процессе вуза / Муравьева Людмила Вячеславовна // Дис...канд.пед.наук 13.00.08: Теория и методика профессионального образования. – Белгород, 2005. – 182 с.
138. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції: Автореф.дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.01 / Національна Юридична академія України ім.Ярослава Мудрого /Мухін В. В. – Х., 2007. – 20 с.

139. Назаренко Н. В. Гуманістична спрямованість педагогічних технологій / Н. В. Назаренко // Проблеми гуманізму і освіти. Збірник матеріалів наук.-метод. конф. – Том 2. – Вінниця: Універсум-Вінниця, 2002. – С.112-115.
140. Нарсесянц В. С. История политических и правовых учений / В. С. Нарсесянц. – М., 1998. – 688 с.
141. Насіленко Л. А. Педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін / Насіленко Л. А. // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Черкаси: ЧНУ, 2012. – №24(237). – С.103-107.
142. Нерух Н. В. Формування гуманістичної спрямованості майбутніх агрономів в процесі вивчення соціогуманітарних дисциплін. : Дис... канд. наук: 13.00.04. – теорія і методика професійної освіти. – Державний вищий навчальний заклад «Університет менеджменту освіти». – Київ, 2009. – 197 с.
143. Никитина В. В. Необходимость и пути интенсификации обучения в контексте гуманизации высшего образования / В. В. Никитина, В. Г. Пятенко // Творчість, духовність, гуманізм в просторі освіти : Зб. доп. наук.-практ. конф. – Вінниця: „Універсум-Вінниця”, 1998. – С.141-147.
144. Олійник Л. І. До питання гуманістичних пріоритетів сучасної освіти / Л. І. Олійник // Творчість, духовність, гуманізм в просторі освіти : Зб. доп. наук.-практ. конф. – Вінниця: „Універсум-Вінниця”, 1998. – С.148-153.
145. Палун П. П. Освіта та підготовка митних кадрів в сучасних умовах / Палун П. П. // Актуальні проблеми підготовки фахівців з митної справи: Матеріали науково-методичної конференції – Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2001. – С.3-10.
146. Панова І. А. Методи правового регулювання інформаційних правовідносин / І. В. Панова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – № 1 (52) 2011. – Харків: ХНУВС, 2011. – С.252-260.
147. Патерило І. В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / І. В. Патерило. – К., 2006. – 20 с.
148. Певцова Е. А. Теория и методика обучения праву: Учеб. для студ. высш. учеб. Заведений / Певцова Е. А. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 400 с.
149. Певцова Е. А. Правовая культура и правовое воспитание в России на рубеже XX-XXI веков / Певцова Е. А. – М.: Новый учебник, 2003. – 265 с.
150. Пелипчук С. М. Програма суб'єктивного розвитку та саморозвитку студентів-майбутніх юристів у навчальній діяльності в контексті вимог Болонського процесу / Пелипчук С. М. // Досвід та проблеми країн Європи з реалізації ідей Болонської конвенції. Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. – Частина 2. – Біла Церква. – 2007. – С.12-17.
151. Пелипчук С.М. Педагогічні умови формування суб'єктності майбутніх юристів у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / С.М. Пелипчук, Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2006. – 236 с.

152. Петрович З. З. Правовий звичай як форма вираження права в сучасному суспільстві / Петрович Зоряна // Форум молодих науковців Львівщини. Збірник тез конференції / За заг.ред.О.М.Лозинського. У 3-х частинах. – Ч.1. – Львів: Тріада Плюс, 2011. – С.90-93.
153. Петрович З. З. Соціальні аспекти ціннісних орієнтирів у праві / З.З. Петрович // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. : Зб.наук.пр. / Головний редактор О.К.Марін. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Вип.1 (1). – С.225-233.
154. Пехота О. М. Педагогічна підготовка вчителя: шляхи гуманізму/ Пехота О. М. // Науковий вісник Миколаївського педагогічного університету. – Вип.4. – Миколаїв: МДШ, 2001. – С.29-36.
155. Письменицький А. А. Місце принципу верховенства права в сучасній вітчизняній правовій системі /А.А.Письменицький, О. В. Турута // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – № 1 (52) 2011. – Харків: ХНУВС, 2011. – С.16-22.
156. Пінська О. С. Поняття, види та функції правової культури / О. С. Пінська // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – № 1 (52) 2011. – Харків: ХНУВС, 2011. – С.29-36.
157. Платонов А. П. Избранное / Сост. М. А. Платонова. – М.: Современник, 1977. – 445 с.
158. Правовая реформа и проблемы совершенствования профессиональной юридической деятельности / ред. В.Н.Карташов. – Ярославль: ЯрГУ, 1990.
159. Правовое образование в общеобразовательных учреждениях. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Москва, 12-14 мая 2003 года. – М.: Нов. Учебник, 2003. – 276 с.
160. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 N47/2002 // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 89.
161. Програма розвитку юридичної освіти на період до 2005 р., затверджена Кабінетом Міністрів України 10 квітня 2001 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344-2001>
162. Процевський А. И. Гуманизм норм советского трудового права / А. И. Процевский. – Х., 1982. – 152 с.
163. Процович Г. Дослідження мотивації досягнення успіху студентів-правників у навчальній діяльності / Процович Галина, Чайковська Оксана // Форум молодих науковців Львівщини. Збірник тез конференції / За заг.ред.О.М.Лозинського. У 3-х частинах. – Ч.1. – Львів: Тріада Плюс, 2011. – С.93-96.
164. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности: теория и практика / Под.ред.проф. Г. С. Никифорова. – СПб: Речь, 2010. – 816 с.
165. Рабочая книга практического психолога: Пособие для специалистов, работающих с персоналом / Под ред А. А. Бодальова, А. А. Деркача, Л. Г. Лаптева. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 3-е изд. – 640 с.
166. Решетніченко А. В. Основи гуманістичного світогляду / Решетніченко А. В. // Грані. – 2000. – №2. – С.14-18.

167. Рибалка В. В. Визначення поняття психологічної культури особистості у міждисциплінарному контексті / Рибалка В. В. // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Зб.наук.пр. – У 2-х част.– Київ-Вінниця: ДОВ Вінниця, 2004. – Ч.1. – С.94-101.
168. Рибачук А. В. Підготовка майбутніх юристів як професійно-педагогічна проблема / А. В. Рибачук // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : Зб. наук. пр. – Випуск 20. – Київ-Вінниця: ДОВ „Вінниця”, 2008. – С.445-448.
169. Рибачук А. В. Сучасний стан і проблематика фахової підготовки юристів / А. В. Рибачук // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : Зб. наук. пр. – Випуск 28. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма „Планер”, 2011. – С.441-446.
170. Романенко М. І. Гуманізація освіти: концептуальні проблеми та практичний досвід / Романенко М. І. – Наукова монографія. - Дніпропетровськ, Видавництво "Промінь", 2001. – 342 с.
171. Романова А. С. Естетична культура юриста: філософсько-правовий аспект. – Дис. ... канд.юр.наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2008. – 231 с.
172. Рум'янцева К. Є. Гуманізація вищої освіти: попередні підсумки та перспективи / К. Є. Рум'янцева, Н.В. Кардаш // Гуманізм та освіта. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 21-23 вересня 2004 р. В 2х томах. Том 1. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2004. – С.32-38.
173. Савіщенко В. М. Методологічні основи формування гуманістичних цінностей у майбутніх юристів / В. М. Савіщенко // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : Зб.наук.пр. – Вип.19 (23). – Харків: НТУ „ХПІ”, 2008. – С.150-153.
174. Савош Г. Особистісно орієнтоване виховання - нова освітня філософія / Савош Галина // Вища освіта України. – 2006. – №1, додаток. – С. 29-34.
175. Савчак О. Т. Світоглядний характер філософського трактування правової дійсності / О. Т. Савчак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : Серія юридична. – Зб.наук.пр. / Головний редактор О. К. Марін. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Випуск 1(1). – С.234-241.
176. Савченко О. Я. Досвід реформування української освіти: уроки і подальший поступ / О. Я. Савченко // Шлях освіти. – 2010. – №3. – С.2-6.
177. Сапун В. А. Юридическое образование и уровни правосознания / В. А. Сапун // Образование через всю жизнь: становление и развитие непрерывного образования в рамках единого образовательного пространства евразийского экономического сообщества : Мат-лы докладов участников международной конференции (Санкт-Петербург, 22-23 июня 2004 г.). – СПб.: Издательский дом „Петрополис”, 2004. – С.270-275.
178. Саражинська І. А. Фахова спрямованість іноземної мови як важливий чинник формування професійно-мовленнєвої компетентності майбутнього юриста / І. А. Саражинська // Сучасні інформаційні технології та інноваційні

- методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. Пр. – Випуск 25 / редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма „Планер”, 2010. – С.501-502.
179. Сасімова В. Сучасні тенденції розвитку юридичної освіти в Україні / Вікторія Сасімова // Педагогіка і психологія професійної освіти : Науково-методичний журнал. – 2004. – №1. – С.66-73.
180. Серьогін В. О. Захист інформаційного прайвеси за законодавством України / В. О. Серьогін // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – № 1 (52) 2011. – Харків: ХНУВС, 2011. – С.261-271.
181. Сидоренко О. Проблеми гуманізації та гуманітаризації в освітній реформі в Україні / Сидоренко Олександр // Вища освіта України. – 2001. – №2. – С. 63-67.
182. Симоненко Г. В. Поняття та значення суспільної моралі в адміністративно-правовому аспекті / Симоненко Г. В. // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – № 1 (52) 2011. – Харків: ХНУВС, 2011. – С.245-252.
183. Сіліч І. І. Гарантії забезпечення прав і свобод громадян в адміністративному процесі / Сіліч І. І. // Дис. ... канд. юр. наук / 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. – Харків, 2008. – 232 с.
184. Сковорода Г.С. Твори: У 2т. / Сковорода Г.С. – К., Вид-во АН України, 1961. – Т. 2. – С. 400-520.
185. Сливка С. С. Інформаційна культура юриста. Монографія. – Івано-Франківськ / Сливка С. С. – Львівський інститут внутрішніх справ, 1996. – 155 с.
186. Сливка С. С. Професійна культура юриста / Сливка С. С. – Львів: Світ, 1999. – 366 с.
187. Слугоцька В. М. Організація процесу навчання студентів правових дисциплін у гуманітарному коледжі / В. М. Слугоцька, Т. М. Юзько // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. – ВДПУ, 2010. – Вип.31. – С.410-415.
188. Слугоцька В. М. Роль ігрових занять у професійній діяльності викладача правових дисциплін / В. М. Слугоцька, Т. М. Юзько // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. – ВДПУ, 2012. – Вип.36. – С.418-423.
189. Смоленский М. Б. Правовая культура как элемент социокультурного пространства (Перспективы становления в современной России) / Смоленский Михаил Борисович: Дис. ... д-ра социол. наук : 22.00.06 : Ростов н/Д, 2003. – 289 с.
190. Стефанчук Р. О. Проблема організації та змісту вищої юридичної освіти в Україні в контексті входження до Болонського процесу / Р. О. Стефанчук, М. О. Стефанчук // Університетські наукові записки. – 2005. – №4(16). – С.414-418.
191. Столяренко О. В. Сучасна особистість: цінності, установки, ідеали / О. В. Столяренко //Творчість, духовність, гуманізм в просторі освіти : Збірник

- доповідей науково-практичної конференції. – Вінниця: „Універсум-Вінниця”, 1998. – С.49-54.
192. Сухобская Г. С. Современная гуманистическая психология и школа. Методические рекомендации / Сухобская Г. С. – СПб, 1995. – 45 с.
193. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т./ Сухомлинський В. О. – К., Радянська школа, 1976. – Т. 1. – 524 с.
194. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. / Сухомлинський В. О. – К., Радянська школа., 1976. – Т. 2. – 544 с.
195. Сущенко А. В. Гуманізація педагогічної діяльності вчителя / Сущенко А. В. – Запоріжжя, 2003. – 222 с.
196. Сущенко А. В. Теоретико-методичні основи гуманізації педагогічної діяльності вчителя в основній школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / А. В. Сущенко. – Харків, 2004. – 44 с.
197. Тацій В.Я. Методика соціологічних досліджень права / Тацій В.Я. – Х.: Нац. ун-т Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2006. – 102 с.
198. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М., 2000. – 342 с.
199. Тіхонова М. А. До проблеми виокремлення спортивного права / М. А. Тіхонова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – № 1 (52) 2011. – Харків: ХНУВС, 2011. – С.22-29.
200. Ткачова Н. О. Правосвідомість, її структура та роль у вихованні учнівської молоді / Ткачова Н. О. // Професійна підготовка фахівців вищої школи в умовах оновленої парадигми освіти : Зб.наук.пр. – Харків: Каравела, 1999. – 136 с.
201. Ткачова Н. О. Роль і зміст освітніх цінностей в умовах трансформації українського суспільства / Ткачова Н. // Вища школа. – 2004. – № 2-3. – С. 12-17.
202. Токарська А. С. До питання про культуру розуміння юридичного тексту / А. С. Токарська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : Серія юридична. – Зб.наук.пр. / Головний редактор О. К. Марін. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Випуск 1(1). – С.139-146.
203. Токарська А. С. Культура фахового мовлення правника: Навч.посібник / А. С.Токарська, І. М. Кочан. – Львів: Світ, 2003. – 312 с.
204. Фатхутдінова О.В. Філософські аспекти гуманітаризації правової освіти. Серія: філософські науки / О.В. Фатхутдінова // Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. – К.: КУТЕП, 2013. – Випуск 15. – С.189-199.
205. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С.130-131.
206. Фирсов Г. А. Формирование правовой культуры в учреждениях профессионального образования / Фирсов Георгий Александрович : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. – Москва, 2006. – 386 с.
207. Чебыкин А. Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности / Чебыкин А. Я. – Одесса: АстроПринт, 1999. – 158 с.

208. Чужикова В. Г. Методика викладання права: Навчальний посібник / В. Г. Чужикова. – К.: КНЕУ, 2009. – 425 с.
209. Чупринський Б. О. Формування професійної культури майбутніх юристів / Чупринський Б. О. // Дис...канд.юрид. наук. 12.00.12 – філософія права: ЛДУ МВС. – Львів, 2010. – 201 с.
210. Шахов В. І. Виховні та навчальні можливості стилів педагогічного спілкування / В. І. Шахов// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. – ВДПУ, 2010. – Вип.33. – С.42-47.
211. Шевців М. Б. Роль природного права у формуванні інтуїтивного мислення правника / М. Б. Шевців // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : Серія юридична. – Зб.наук.пр. / Головний редактор О.К.Марін. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Випуск 1(1). – С.242-251.
212. Шереги Ф. Э. Социология права: прикладные исследования / Шереги Ф. Э. – СПб.: Алетейя. – 2002. – 447 с.
213. Шерман М. І. Комп'ютерно-інформаційна підготовка майбутніх юристів: теорія і практика: монографія / М. І. Шерман. – К.: Вища освіта, 2004. – 192 с.
214. Шерман М. І. Правова інформаційно-пошукова система „ЛІГА: ЗАКОН. Юрист” як засіб комп'ютерної підтримки навчання правових дисциплін / Шерман М. І. // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання: Зб.наук.пр. / Педрада. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. – №11(18). – С.46-51.
215. Шестопалюк О. В. Інноваційна модель діяльності вищого навчального закладу / О. В. Шестопалюк // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Зб. наук. пр. – Вип.29. – Київ-Вінниця: ТОВ „Планер”, 2012. – С.44-49.
216. Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Українська енцикл., 1998.
217. Юридична наука і освіта на Україні / Авт.кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.; АПН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Наукова думка, 1992. – 300 с.
218. Явич Л. С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирование юридической формы общественных отношений. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 206 с.
219. Яворська Г. Х. Педагогіка для правників : навч.посіб. / Яворська Г.Х. : (рек. МОН України) / Г. Х. Яворська. – К. : Знання, 2004. – 335 с.
220. Яговка М. І. Професійна правосвідомість юриста в контексті правового ідеалізму / Яговка М. // Форум молодих науковців Львівщини. Збірник тез конференції / За заг.ред.О.М.Лозинського. У 3-х частинах. – Ч.1. – Львів: Тріада Плюс, 2011. – С.121-123.
221. Яговка М. І. Співвідношення права і моралі в контексті правового ідеалізму / М. І. Яговка // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : Серія юридична. – Зб.наук.пр. / Головний редактор О.К. Марін. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Випуск 1(1). – С.251-260.

222. Ядов В.А. Социологическое исследование: Методология, программа, методы / Ядов В.А. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1987. – 248 с.
223. Aron Mifsud-Bonnici // The role of the Court of Justice in the development of the General Principles of Community Law [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mifsudbonnici.com/lexnet/articles/artgenprinc.html>.
224. Day C., Calderhead J., Denicolo P. (eds). Research on teacher thinking: understanding professional development. – London: The Falmer Press, 1993. – P.342-378.
225. Donna Gomien, David Harris and Leo Zwaak, Law and Practice of the European Convention on Human Rights and the European Social Charter, Council of Europe Publishing. Strasburg, 1996, p.20.
226. Douglas Osler. The meaning of legal humanism // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.giuri.it/intro/dipist/digita/storiadir/docenti/savelli/osler_legal_humanism.pdf
227. Gardner, H. Frames of mind: The theory of multiple intelligences . New York: Basic Books, 1993. – 304 p.
228. Gregory Pence, University of Alabama, A Dictionary of Common Philosophical Terms. – The McGraw-Hill Companies, Inc, Primis Custom Publishing, 2000. – 57 p.
229. Kremer H.-H., Sloane P. Virtuelle Seminare gestalten. In: Hohenstein A. / Wilbers K.: Handbuch E-Learning: Expertenwissen aus Wissenschaft und Praxis, Grundwerk Dezember, 2001.
230. Lectric law library // Principles [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lectlaw.com/def2/p159.htm>.
231. Macmanaway L. A. Teaching methods in higher education, innovation and research Universities Quarterly. – 1970. – Vol 24. – №3. – P.321-329.
232. Principle legal definition [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legal-dictionary.thefreedictionary.com/principle>.
233. Questions that matter: an invitation to philosophy/Ed.I.Miller, Jon Jensen. – 5-yh ed., 2004. – 557 p.
234. Spohrer J., Sumner T., Buckingham Shum S. Educational Authoring Tools and the Educational Object Economy //Journal of Interactive Media in Education. – Paris, 1998. – P.7-12.

ДОДАТОК А
Кваліфікаційна характеристика
(фрагмент)

Напрямок вищої освіти за професійним спрямуванням – **0304 Право**

Спеціальність – **5.03040101 Правознавство**

Освітній кваліфікаційний рівень – **молодший спеціаліст**

Нормативний термін навчання – **на основі базової загальної середньої освіти – 4 роки, на основі повної загальної середньої освіти – 3 роки.**

Молодший спеціаліст з права є фахівцем, підготовленим до здійснення професійної діяльності у сфері юридичної практики. Ця сфера характеризується тим, що пов'язана з розглядом юридичної справи, здійсненням юридично значущих дій і юридичною кваліфікацією.

Результати професійної діяльності закріплюються у відповідних процесуальних документах, які мають офіційний характер, встановлену законом форму.

Випускник має бути готовий до правозастосовної та правоохоронної діяльності як юрист на посадах, що не передбачають наявності обов'язкової вищої юридичної освіти: юрисконсульта, фахівця паспортного столу, молодшого слідчого, дізнавача, фахівця відділу кадрів, помічника нотаріуса, адвоката та ін. в органах державної влади і місцевого самоврядування, а також у різних організаціях (підприємствах) незалежно від їх організаційно-правових форм.

Професійна діяльність молодшого спеціаліста з права безпосередньо пов'язана з необхідністю використання різних методів і засобів юридичної техніки.

Молодший спеціаліст з права має *вміти*:

1. Тлумачити та застосувати закони та інші нормативні акти; юридично правильно кваліфікувати дії, факти та обставини; приймати правові рішення і здійснювати інші юридичні дії в точній відповідності до законів.
2. Забезпечувати законність в діяльності державних органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб та громадян, а також неухильно дотримуватись державної та трудової дисципліни; здійснювати контроль за виконанням законів та інших державних рішень; вживати заходи по запобіганню порушень прав і законних інтересів громадян і організацій; забезпечувати дотримання встановленого порядку розгляду заяв, звернень, скарг та пропозицій громадян.
3. Складати та оформляти юридичні документи; надавати кваліфіковані юридичні висновки і консультації.
4. Проводити профілактичну роботу по дотриманню законності і попередженню правопорушень, зміцненню правопорядку; пропагувати правові знання та здійснювати правове виховання громадян; надавати юридичну допомогу населенню і організаціям.
5. Систематично підвищувати свою професійну кваліфікацію; вивчати законодавство і практику його застосування; орієнтуватися в спеціальній літературі, застосовувати сучасні методи наукової організації праці.

6. Застосовувати правову базу у сфері правоохоронної діяльності, складати протоколи про адміністративні правопорушення.
7. Застосовувати комп'ютерну, аудіо- і відеотехніку в професійній діяльності, використовувати одержані знання й методи гуманітарних і соціально-економічних наук у професійній діяльності.
8. Тлумачити норми різних галузей права.
9. Логічно грамотно висловлюва й обґрунтовувати свою точку зору, вільно оперувати юридичними поняттями і категоріями.
10. Орієнтуватись у системі, структурі, компетенції правоохоронних органів, використовувати нормативні правові документи в професійній діяльності, складати різні документи правового характеру.
11. Аналізувати й вирішувати юридичні проблеми у сфері цивільно-правових, трудових, адміністративно-правових, кримінально-правових і інших відносин.
12. Аналізувати й готувати пропозиції по вдосконаленню правової діяльності організацій (підприємств).

Випускник повинен *знати*:

- основні напрями правоохоронній діяльності
- правове регулювання правоохоронної діяльності
- класифікацію кримінології злочинів
- форми і методи профілактики злочинів
- карно-процесуальну діяльність правоохоронних органів
- основні тактичні прийоми, що використовуються в розслідуванні злочинів в цілому і при проведенні окремих слідчих дій
- основні техніко-криміналістичні засоби і методи виявлення фіксації, вилучення і дослідження слідів злочину
- зміст правових норм, що визначають конкретну область його діяльності, розуміти їх взаємозв'язок і значення для реалізації права в професійній діяльності
- форми захисту прав громадян і юридичних осіб
- суть, типи і форми держави
- поняття і суть права
- правосуддя та його принципи
- систему правоохоронних органів України
- конституційний устрій України
- психологічні особливості та специфіку ділового спілкування, елементи професійної етики в роботі юриста
- основні правила підготовки різних видів документів.

У сфері юридичної практики та професійної діяльності молодшого спеціаліста з права виділяється установча, правотворча, правознавча, контрольна діяльність. З урахуванням вимог ринку праці прогнозованою зоною професійної діяльності молодшого спеціаліста з права є:

- Індивідуальна адвокатська діяльність (консультації та представництво в цивільних, кримінальних справах, з трудових спорів, консультації і

юридична допомога з загальних питань під контролем професійного адвоката)

- Нотаріальна діяльність (консультації з питань надання юридичних послуг нотаріальними конторами і приватними нотаріусами, державними нотаріальними архівами під керівництвом нотаріуса)
- Консультації з питань комерційної діяльності і управління
- Слідча діяльність і забезпечення безпеки
- Управління і нагляд в сфері оподаткування
- Діяльність судів
- Діяльність органів прокуратури
- Основні види професійної діяльності:
 - організаційно-правова по реалізації вимог законів Російської Федерації і інших нормативних актів в ході організації виробничої і інших видів діяльності; контроль за дотриманням законодавства, юридичне консультування; надання допомоги фізичним і юридичним особам в захисті їх прав і законних інтересів;
 - організаційно-управлінська - здійснення організаційно-управлінських функцій в органах державної влади, в органах місцевого самоврядування; інформування громадян і посадових осіб про положення законів і інших нормативних актів, розповсюдження правових знань;
 - правоохоронна – здійснення функцій по охороні правопорядку і боротьбі із злочинністю відповідно до цілей і завдань, що стоять перед відповідними правоохоронними органами; здійснення заходів щодо відновлення порушених прав.
- Діяльність системи по виконанню покарань
- Охорона й забезпечення громадського порядку

Фахівець за кваліфікацією «молодший спеціаліст з права» здатен виконувати зазначену професійну роботу і може займати посади:

- Помічник прокурора
- Помічник арбітра арбітражного суду
- Радник
- Юрисконсульт
- Кримінолог
- Соціолог-кримінолог

По закінченню навчання молодший спеціаліст-юрист може працювати в органах правосуддя, установах юстиції, юридичних фірмах на посадах:

- секретаря судового засідання;
- секретаря суду;
- спеціаліста в відділах реєстрації актів цивільного стану;
- державного виконавця;
- спеціаліста в відділах управлінь юстиції;
- помічника юриста.

Освітній рівень молодшого спеціаліста з права є повним і є основою для продовження навчання за програмою підготовки бакалаврів цієї спеціальності.

ДОДАТОК Б

Анкета на визначення особистісних якостей (за 5-ти бальною шкалою)

№	Характеристика особистісної якості	Бали
1.	Стриманість, самоконтроль	
2.	Відповідальність	
3.	Здатність співчувати	
4.	Зовнішня привабливість	
5.	Увічливість	
6.	Уміння переконувати	
7.	Справедливість	
8.	Щирість	
9.	Порядність	
10.	Почуття особистої гідності	
11.	Альтруїзм (готовність допомагати безкоштовно)	
12.	Почуття національної гордості	
13.	Повага до людей іншої раси	
14.	Повага до людини – можливого порушника	
15.	Відповідальність за свої дії	
16.	Організованість	
17.	Уміння уникати конфліктів	
18.	Красномовність	
19.	Уміння дотримуватись даного слова	
20.	Бажання допомагати іншим людям	
21.	Здатність пробачати	
22.	Наполегливість у розв'язуванні проблем	
23.	Наполегливість у навчанні	
24.	Готовність до самовдосконалення	
25.	Артистизм	
26.	Уміння слухати співрозмовника	
27.	Знання та уявлення про суть гуманізму	
28.	Знання суті правових норм з різних галузей права	
29.	Знання етики людських відносин	
30.	Знання загальнолюдських і національних ідеалів	
Загальна сума балів		

Анкета

на визначення мотивації до професійної діяльності

Шановний студенте, просимо відповісти на запитання анкети (поставте позначку навпроти відповіді, яка підходить Вам найбільше). Ваші відповіді допоможуть поліпити навчально-виховний процес і підвищити якість професійної підготовки юристів.

1. Яка основна причина вибору Вами професії юриста?

- бажання зміцнювати законність у державі;
- бажання допомагати людям;
- бажання влади над іншими людьми;
- матеріальні блага;
- престижність професії;
- інші причини

2. Чи вважаєте Ви, що за економічні злочини найкращою карою буде штраф відповідного розміру?

ТАК НІ

3. Чи вважаєте Ви, що за особливо важкі злочини (навмисне жорстоке вбивство) має бути покарання смертю?

ТАК НІ

4. Як часто Ви берете участь у доброчинності?

Види доброчинності	часто	інколи	ніколи
Допомагаєте друзям у справах			
Допомагаєте хворим родичам			
Допомагаєте хворим чужим дітям матеріально			
Подаєте милостиню жебракам			

5. У вирішенні конфлікту між українцем, росіянином та афроамериканцем Ви насамперед надасте юридичну допомогу...

українцю, росіянину, афроамериканцю,
незалежно від раси, але відповідно до закону

6. Чи будете Ви в спірних питаннях між двома людьми допомагати лише тому, хто більше заплатить?

ТАК НІ

7. Чи можете Ви порушити закон, якщо впевнені, що покарання не буде?

- допускаю незначне порушення;
- допускаю серйозне порушення, якщо так склались обставини;
- не допускаю жодних порушень.

ДОДАТОК В

Приклад гри «МАЮ ПРАВО...»

Тема гри: «Маю право студента»

Мета гри:

- підвищення рівня правової культури студентів;
- формування мотивів до активного вивчення правових дисциплін;
- професійне самовизначення.

Завдання гри: допомогти першокурсникам розібратися в усьому різноманітті відносин, врегульованих нормами права, навчити їх поважати закони і відстоювати свої права.

УЧАСНИКИ ГРИ: студенти різних спеціальностей.

Експерти: викладачі правових дисциплін і фахівці, які мають вищу юридичну освіту і працюють у правовій сфері.

Група забезпечення: 5 чоловік з числа студентів-старшокурсників (1 помічник ведучого, 1 музичний супровід, 3 — підрахунок балів і робота з глядачами).

ЗМІСТ ГРИ

Гра включає 3 етапи:

- представлення;
- конкурс;
- синквейн.

ПРЕДСТАВЛЕННЯ

На даному етапі ведучий представляє кожного конкурсанта і дає можливість капітанам дати назву команді і обґрунтувати її смисловий зміст (наприклад, команда «ВІРА» — позначає віру в те, що права студента будуть так само дотримані, як і права викладачів. Команда «НАДІЯ» означає надію на те, що права студента не лише декларуватимуться, а й виконуватимуться). Ведучий представляє експертів і запрошених.

КОНКУРС

Даний етап гри включає 4 гейми:

- «розминка»;
- «заморочки»;
- «ти мені, я тобі»;
- «юридична консультація».

1-й гейм: «Розминка»

Завданням цього гейму є введення конкурсантів у коло понять, які використовуватимуться в процесі гри.

Ведучий читає визначення, а команда повинна назвати поняття, до якого воно відноситься. Правильні відповіді оцінюються по 1 балу (оцінює відповіді ведучий, кожній команді дається по 10 запитань).

2-й гейм: «Заморочки»

У цьому геймі в конкурсній формі визначається рівень теоретичної підготовки і знання правових норм про права студентів. Ведучий пропонує кожному конкурсантові вибрати номер запитання і відповісти на нього. У випадку неправильної відповіді він дає можливість відповісти іншому учасникові цієї самої команди. Правильна відповідь оцінюється в 1 бал і зараховується як конкурсантові, так і команді. Правильність відповідей оцінює ведучий.

3-й гейм: «Ти мені — я тобі»

У геймі «Ти мені я тобі» перевіряється здатність конкурсантів переносити знання правових норм на конкретну правову ситуацію. Конкурс проводиться у вигляді «дуелі» членів команд. Ведучий пропонує кожному конкурсантові викласти ситуацію своєму суперникові з іншої команди і попросити його дати цій ситуації правову оцінку, після чого вони міняються ролями. Правильність відповідей оцінюється експертами в 1 бал і зараховується як конкурсантові, так і команді. Питання конкурсантів є їх домашніми заготовками.

4-й гейм: «Юридична консультація»

У цьому геймі перевіряються знання нормативних документів, форм і методів захисту прав студентів. Кожен конкурсант виконує роль адвоката і дає юридичну консультацію одному з глядачів із залу (з числа групи підтримки). Питання із залу є домашньою заготовкою групи підтримки, яка самостійно вибирає собі «адвоката». Правильність відповіді оцінюється експертами в 1 бал і зараховується конкурсантові і команді.

СИНКВЕЙН

Ведучий оголошує команду переможницю і кращого конкурсанта за сумою балів. На завершення гри пропонується зачитати синквейни, підготовлені студентами. Експерти оголошують краще питання гейму «Юридична консультація» і найбільш професійну відповідь «адвоката».

ДОДАТОК Д

Тести для визначення компонентів гуманістичної спрямованості особистості

Питальник „Допитливість”

до ознак мотиваційного компоненту гуманістичної спрямованості
(*Прагнення до нового*) адаптований за тестом Н. Вишнякової.

1. Чи бувають у Вас неприємності через власну допитливість?
2. Пізнання нового перестає бути цікавим для Вас, якщо воно потребує багато часу?
3. Чи помічають люди, які Вас оточують, що Ви цікавитесь усіма тонкощами права?
4. Чи знайшли Ви в зрілому віці відповіді на філософські дитячі запитання?
5. Чи мучить Вас почуття невдоволеності, коли Ви тривалий час не пізнаєте нового щодо правової діяльності?
6. Чи здатні Ви потратити вільний для відпочинку час заради пізнання нового?
7. Чи маєте Ви іноді бажання розібрати якусь правову колізію заради того, щоб дізнатися, як вона може бути розв'язана?
8. Вас зовсім не цікавить, які правові норми діють в інших країнах?
9. Якщо Ви побачите, або прочитаете нове незрозуміле Вам слово з юриспруденції, чи дізнаєтесь про його значення з довідника?
10. Чи виявляєте Ви інтерес до соціальних і правових новин суспільства?

Обробка та інтерпретація результатів: За кожну відповідь, що співпадає з ключем, нараховується один бал. Сума балів співвідноситься зі шкалою.

Ключ до відповідей на запитання:

№ запитання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відповіді	+	-	+	+	+	+	+	-	+	+

„так” – „+”, „ні” – „-”

0-2 бали – низький рівень допитливості,

3-5 балів – середній рівень допитливості,

6-8 балів достатній рівень допитливості,

9-10 балів – високий рівень допитливості.

Тест „На скільки Ви толерантні?”

до ознак емоційно-ціннісного компонента *гуманістичної спрямованості особистості* (за тестом Ю. Тодорцевої)

1. Ви вважаєте, що у Вас виникла цікава ідея, але її не підтримали. Це вас засмутить? –

а) так;	б) ні.
---------	--------

2. Друзі пропонують розпочати гру. Чому Ви віддасте перевагу –

а) щоб у ній брали участь ті, які грають добре;	б) щоб грали й ті, хто не знає правил?
---	--

3. Чи зможете Ви спокійно сприйняти погану для Вас новину? –

а) так;	б) ні.
---------	--------

4. Чи дратує Вас те, що нетверезі люди з'являються у громадському місці?

а) якщо вони поведуться в допустимих межах, – це мене взагалі не цікавить;	б) мені завжди були неприємними люди, які не вміють себе контролювати.
--	--

5. Чи легко Ви знайдете контакт з людьми іншої професії, матеріального стану, з іншими звичками? –

а) це мені важко було б зробити;	б) я не звертаю на це увагу.
----------------------------------	------------------------------

6. Над Вами пожартували. Як Ви на це відреагуєте? –

а) мені не подобаються ні жарти, ні жартівники;	б) хоча цей жарт може бути неприємним, відповім тим самим.
---	--

7. Чи згодні Ви з тим, що багато людей „знаходяться не на своєму місці” і “роблять не свою справу”? –

а) так;	б) ні.
---------	--------

8. Буває так, що Ви знаходитесь у компанії з другом (подругою), який стає об'єктом загальної уваги, відвертаючи її від Вас. Як Ви на це відреагуєте? –

а) мені неприємно, що мене позбавляють уваги;	б) я лише радію за нього (неї).
---	---------------------------------

9. У гостях Ви зустрічаєте людину похилого віку, яка критикує сучасне покоління і розхвалює старі часи. Ваша реакція:

а) підете раніше під якимось приводом;	б) почнете сперечатися?
--	-------------------------

По два бали дається за відповіді: 1б, 2б, 3б, 4а, 5б, 6б, 7б, 8б, 9а.

Від 0 до 2 балів. (низький рівень)

Ви безкомпромісні й уперті. Де б Ви не перебували, створюєте таке враження, що Ви намагаєтесь усім нав'язати свою думку. Ви можете виявити агресію, навіть підвищити голос, аби досягти своєї мети. З Вашим характером важко підтримувати стосунки з тими, хто дотримується іншої точки зору, хто не погоджується з тим, що Ви робите.

Від 4 до 8 балів (середній рівень)

Ви спроможні відстоювати власне переконання і вести діалог, змінювати свою думку, якщо це необхідно. Хоча іноді можете бути і занадто різким, нечемним до свого співрозмовника. В такі моменти Ви, справді, можете виграти суперечки з людиною більш слабого характеру. Але чи варто отримувати перемоги таким чином, коли це можна зробити, не принижуючи чиеїсь гідності.

Від 10 до 14 балів (достатній рівень)

Твердість Ваших переконань поєднується з Вашою толерантністю. Ви можете прийняти будь-яку ідею, з порозумінням поставитися до досить неочікуваного вчинку, навіть якщо Ви його не схвалюєте. Ви досить критично ставитеся до своєї думки і здатні з повагою і тактом відмовитися від поглядів, які, як виявляється, були помилковими.

Від 16 до 18 балів (високий рівень)

Ви намагаєтесь відстоювати свою позиції так, щоб не образити тих, хто оточує, але захопившись, можете відійти від цього правила. Чужі ідеї Ви ретельно аналізуєте, намагаючись знайти якісь недоліки. Ваш характер більш рівний, з Вами за бажанням можна знайти непоганий компроміс.

Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості до ознак поведінкового компонента (Соціальна спрямованість) за тестом З. Бубнова.

Призначення. Методика спрямована на вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності.

Інструкція. Питальник орієнтований на дослідження Вашої особистості і Ваших відносин з іншими людьми. Відповідайте за можливості швидко, довго не роздумуючи над кожним запитанням. Пам'ятайте, що поганих або хороших відповідей немає, є лише Ваша власна думка. Відповідати потрібно „так” чи „ні”. У бланку відповідей це відповідно „+” або „-”, які потрібно проставити поряд із номером запитання.

Бланк відповідей

Номера запитань										
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
34	35	36	37	38	39	40	42	42	43	44
45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66
Σ										
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI

Питальник:

1. Чи любите Ви лежати на дивані і нічого не робити?
2. Чи любите Ви самі заробляти гроші і одержувати від цього задоволення?
3. Чи часто Вас відвідує бажання сходити в театр або на виставку?
4. Чи часто Ви допомагаєте близьким у господарстві?
5. Чи вважаєте Ви, що любов – найважливіше почуття в житті?
6. Чи любите Ви читати книги про щось нове, ще невідоме Вам?
7. Чи хочете Ви стати босом (начальником якої-небудь компанії)?
8. Чи хочете Ви, щоб Вас поважали друзі за Ваші особисті якості?
9. Чи хочете Ви самі брати участь у будь-яких громадських заходах (мітингах, страйках) на користь близького Вам прошарку населення?
10. Чи вважаєте Ви, що без спілкування з друзями Ваше життя буде тьмяним і безрадісним?
11. Чи вважаєте Ви, що було б здоров'я, а все інше додасться?
12. Чи часто Вам хочеться розслабитися (послухати легку музику, наприклад)?
13. Ви обрали свою професію завдяки тому, що вона може Вам приносити значний матеріальний достаток?
14. Чи вважаєте Ви, що в житті важливо вміти грати на музичних інструментах, малювати і т. ін.?
15. Якщо хтось з Ваших знайомих захворів, чи знайдете Ви час, щоб його відвідати?
16. Ваш шлюб укладений (буде укладений) завдяки коханню?
17. Чи любите Ви читати науково-популярні книги?
18. Чи хотіли Ви у школі стати організатором?
19. Якщо Ви вчинили непристойний вчинок відносно друзів або співробітників, чи Ви переживатимете з цього приводу?
20. Чи вважаєте Ви, що шляхом громадських заходів (мітингів, зборів) можна щось змінити у громадському житті?
21. Чи можете Ви спокійно жити без частого спілкування зі своїми знайомими?
22. Чи вважаєте Ви, що необхідно в будь-який спосіб підтримувати своє здоров'я (плавати, бігати, грати в теніс тощо)?
23. Головне для Вас – настрої в конкретний момент, а що буде потім – не так важливо?
24. Чи вважаєте Ви, що головне – це придбати будинок (квартиру), машину та інші матеріальні цінності?
25. Чи любите Ви гуляти в лісі, парку?
26. Як Ви вважаєте, чи потрібно допомагати матеріально тим, хто просить милостиню?

27. Любов – це почуття, яке народжується і вмирає?
28. Хотіли б Ви стати вченим або науковим співробітником?
29. Влада – це почесно і значуще, або від неї більше клопоту і всяких неприємностей?
30. Хотіли б Ви, щоб у Вас було більше друзів?
31. Чи спадало Вам на думку переорганізувати якусь громадську організацію (клуб, консультаційний центр, інститут)?
32. Чи багато вільного часу Ви хотіли б приділяти спілкуванню?
33. Чи часто Ви замислюєтеся про своє здоров'я?
34. Чи вважаєте Ви, що дуже важливо вміти приносити собі задоволення?
35. Якщо все почати спочатку, обрали б Ви зараз більш високооплачувану роботу, ніж у теперішній час?
36. Хотіли б Ви зайнятися фотографією?
37. Чи вважаєте Ви, що потрібно обов'язково допомогти людині, що впала?
38. Почуття любові для Вас – це першооснова життя чи ні?
39. Чи часто Ви ставите собі запитання: „А чому саме так?”
40. Хотіли б Ви „робити” політику?
41. Чи часто Ваш внутрішній голос ставить Вам запитання: „А чи поважає мене оточення?”
42. Чи є для Вас суспільні явища предметом обговорення вдома чи на роботі?
43. Якщо Ви три дні проживете на безлюдному острові, чи помрете Ви від того, що Ви самі?
44. Чи катаєтеся Ви на лижах, щоб зміцнити своє здоров'я?
45. Чи часто Ви довго мрієте, лежачи із закритими очима?
46. Головне в житті – це робити гроші і створювати власний бізнес?
47. Чи часто Ви купуєте художні вироби, або хотіли б їх придбати?
48. Якщо будь-хто з близьких досить довго хворіє, чи будете Ви покірливо виконувати його обов'язки в господарюванні?
49. Чи любите Ви маленьких дітей?
50. Хотіли б Ви створити свою „теорію” (відносності, таблицю тощо)?
51. Чи хочете Ви бути схожим на відому людину (актора, політика)?
52. Чи важливо для Вас, щоб Вас поважали колеги за Ваші професійні знання?
53. Хотіли б Ви щось самі зробити в політиці?
54. Ви - людина рішуча?
55. Чи ходите Ви в сауну, басейн, баню, чи займаєтеся аеробікою для підтримки належного фізичного стану?
56. Нормальний відпочинок – це надзвичайно важливо?

57. У житті надзвичайно важливо накопичити матеріальні засоби і передати їх дітям?
58. Чи хотілося Вам коли-небудь самому намалювати картину або створити музику?
59. Коли маленька дитина плаче – це „крик про допомогу”?
60. Для Вас важливіше любити самому, ніж бути коханим?
61. „У всьому бажано дійти до самої суті” – це про Вас?
62. Ви хотіли б, щоб Ваші діти стали відомими людьми?
63. Хотіли б Ви, щоб колеги зверталися до Вас по допомогу в особистому житті, як до людини?
64. У суспільному житті хай залишається все як є?
65. Спілкування – це лише марна витрата часу?
66. Здоров'я – це не найголовніше в житті, чи не так?

Обробка й інтерпретація результатів

Ступінь вияву кожної з поліструктурних ціннісних орієнтацій особистості визначається за допомогою ключа, наведеного у бланку відповідей. Відповідно до цього підраховується кількість позитивних відповідей у всіх одинадцяти стовпчиках, результат записується в графі „Σ”. За наслідками обробки індивідуальних даних будується графічний профіль, що відбиває вияв кожної цінності. Для цього по вертикалі фіксується кількісний вияв цінностей (за б-бальною системою), а по горизонталі – види цінностей.

Перерахуємо ці цінності в узагальненому вигляді:

- 1) Приємне проведення часу, відпочинок.
- 2) Високий матеріальний добробут.
- 3) Пошук і насолода прекрасним.
- 4) Допомога і милосердя до інших людей.
- 5) Любов.
- 6) Пізнання нового у світі, природі, людині.
- 7) Високий соціальний статус і управління людьми.
- 8) Визнання і пошана людей і вплив на тих, хто оточує.
- 9) Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві.
- 10) Спілкування.
- 11) Здоров'я.

Умовно ми виокремили чотири рівні:

1. Низький рівень.

Реактивний. У індивідів, які знаходяться на цьому рівні, відсутні будь-які ціннісні орієнтації, вони діють, лише виходячи з фізіологічних потреб. Такі індивіди за зрозумілих причин надзвичайно рідкісні в сучасних організаціях.

Стадний. Індивіди, які знаходяться на цьому рівні розвитку ціннісної сфери, характеризуються високою залежністю від оточення. Вони неухильно крокують за масою, остерігаються відходити від правил, беззаперечно виконують вказівки осіб, які мають владу.

2. Середній рівень.

Егоцентричний. Ці персони пропагують яскраво виражений індивідуалізм. Вони агресивні й егоїстичні, поступаються лише жорсткому тиску влади.

Ригідний. Індивіди цього ціннісного рівня важко сприймають невизначеність, вони відштовхують людей з іншими системами цінностей, намагаються в усьому нав'язати свій погляд.

3. Достатній.

Маніпулятивний. Цих людей характеризує прагнення досягти власних цілей шляхом маніпулювання іншими. Вони прагматичні й активно прагнуть до високого статусу й визнання.

Екзистенціальний. Ці люди почуваються досить комфортно в умовах невизначеності, наприклад, серед людей з різними ціннісними поглядами. Вони супротивники і критики політики обмежень, негнучкої поведінки, статусних символів та вільності влади.

4. Високий.

Соціоцентричний. Для людей, які знаходяться на соціоцентричному рівні, властива орієнтація на створення гармонійних стосунків з оточенням. Вони відштовхують пріоритет мети над засобом і болюче реагують на будь-які спроби маніпуляції і тиску.

Тест оцінки комунікативних умінь

до ознак поведінкового компонента гуманістичної спрямованості
(діалогічність)

Варіант 1. Інструкція: визначте ситуації, які викликають у Вас незадоволення або роздратування під час бесіди з будь-якою людиною, чи то Ваш колега, безпосередній керівник або просто випадковий співрозмовник.

Варіанти ситуацій, що викликають досаду:

1. Співрозмовник не дає мені шансу висловитися. Мені є, що сказати, але немає можливості вставити слово.
2. Співрозмовник постійно перериває мене під час бесіди.
3. Співрозмовник ніколи не дивиться в обличчя під час розмови, і я не впевнений, чи слухає він мене.
4. Розмова з таким партнером викликає відчуття марної витрати часу.
5. Співрозмовник постійно метушиться, олівець і папір займають його більше, ніж мої слова.
6. Співрозмовник ніколи не посміхається. У мене виникає відчуття незадоволення й тривоги.
7. Співрозмовник завжди відволікає мене запитаннями й коментарями.
8. Що б я не висловив, співрозмовник завжди охолоджує мій запал.
9. Співрозмовник завжди намагається спростувати мою думку.
10. Співрозмовник змінює зміст моїх слів і вкладає в них інший сенс.
11. Коли я ставлю запитання, співрозмовник змушує мене захищатися.
12. співрозмовник запитує кілька разів, роблячи вигляд, що не розчув.

13. Співрозмовник, не дослухавши моєї думки, перериває мене лише для того, щоб погодитися.

14. Співрозмовник під час спілкування зосереджено займається сторонніми справами (грає сигаретою, протирає окуляри тощо), і я впевнений, що він при цьому неухажний.

15. Співрозмовник робить висновки за мене.

16. Співрозмовник завжди намагається вставити слово в мою розповідь.

17. Співрозмовник дивиться на мене дуже уважно, не моргаючи.

18. Співрозмовник дивиться на мене, мов оцінюючи. Це турбує.

19. Коли я пропоную щось нове, людина говорить, що думає так само.

20. Співрозмовник вдає, що цікавиться бесідою, занадто часто похитує головою, ойкає й підтакує.

21. Коли я говорю серйозно, розповідає смішні історії, жарти, анекдоти.

22. Співрозмовник часто дивиться на годинник під час спілкування

23. Коли я заходжу до кабінету, він залишає всі справи й всю увагу звертає на мене.

24. Співрозмовник поводить себе так, начебто я заважаю йому робити щось важливе.

25. Співрозмовник вимагає, щоб усі погоджувалися з ним. Будь-яке його висловлення завершується запитанням: «Ви теж так думаєте?» або «Ви не згодні?»

Обробка результатів: підрахуйте відсоток ситуацій, що викликають досаду й роздратування.

Класифікатор тесту:

70-100 % - Ви поганий співрозмовник. Вам необхідно працювати над собою й вчитися слухати.

40-70 % - Вам властиві деякі недоліки. Ви критично ставитеся до висловлювань. Вам ще бракує якостей гарного співрозмовника. Уникайте поспішних висновків, не звертайте особливої уваги на манеру вести мову, не прикидайтеся, не шукайте прихованого змісту розмови, не монополізуйте спілкування.

10-40 % - Ви гарний співрозмовник, але іноді відмовляєте партнерові в повній увазі. Повторіть ввічливо його думку, дайте йому час розкрити свої міркування повністю, пристосовуйте свій темп мислення до його мови й будьте впевнені, що спілкуватися з Вами буде ще приємніше.

0-10 % - Ви відмінний співрозмовник. Ви вмієте слухати. Ваш стиль спілкування може стати прикладом для оточення.

Варіант 2. Інструкція: на 10 запитань потрібно дати відповіді, які оцінюються як:

- 1) «майже завжди» - 2 бали;
- 2) «у більшості випадків» - 4 бали;
- 3) «іноді» - 6 балів;
- 4) «рідко» - 8 балів;
- 5) «майже ніколи» - 10 балів.

Перелік запитань:

1. Чи намагаєтеся Ви припинити бесіду, коли тема (або співрозмовник) нецікаві Вам?
2. Чи дратують Вас манери Вашого партнера у спілкуванні?
3. Чи може невдале висловлення іншої людини спровокувати Вас на різкість або брутальність?
4. Чи уникаєте Ви вступати в розмову з невідомою або малознайомою Вам людиною?
5. Чи маєте Ви звичку перебивати промовця?
6. Чи робите Ви вигляд, що уважно слухаєте, а самі думаєте про інше?
7. Чи змінюєте Ви тон, голос, вираз обличчя залежно від людини?
8. Змінюєте Ви тему розмови, якщо торкнулися неприємного для Вас?
9. Чи поправляєте Ви людину, якщо в її мові зустрічаються неправильно вимовлені слова, назви, вульгаризми?
10. Чи буває у Вас поблажливо-менторський тон з відтінком зневаги й іронії до того, з ким Ви говорите?

Обробка й інтерпретація: Чим більше балів, тим краще розвинене вміння слухати. Якщо набрано більше 62 балів, то комунікативність «вище за середній рівень». Середній бал – 55.

Тест – опитувальник “Наскільки ви об’єктивні ?”

Інструкція: До кожного із запропонованих завдань підберіть відповідь, з якою найбільше погоджуєтеся.

1. По-вашому, ті, хто завжди особливо ретельно дотримуються прийнятих правил поведінки і ніколи не відступають від гарного тону:
 - а) ввічливі і приємні в спілкуванні;
 - б) виховані в суворості;
 - в) насправді відверті, оскільки приховують свій справжній характер.
2. Ви знаєте подружню пару, яка ніколи не свариться. Як Ви думаєте, вони:
 - а) щасливі;
 - б) байдужі один до одного;
 - в) вони недостатньо довіряють один одному.
3. Ви вперше бачите людину, і вона відразу ж починає розповідати вам анекдоти, жартувати. Ви вирішите, що вона:
 - а) жартівник, дотепник;
 - б) почуває себе непевно у Вашому товаристві й у такий спосіб намагається вийти з незручного становища;
 - в) хоче справити на вас приємне враження.
4. Ви розмовляєте з кимсь на тему, яка ніби повинна цікавити вас обох. Ваш співрозмовник супроводжує розмову жестикуляцією (рухами рук). Ви вважаєте, що:
 - а) це видає його внутрішнє хвилювання;

- б) він занадто втомився, перевтомився;
- в) він нещирий.

5. Ви вирішили пізнати ближче когось із Ваших знайомих. Найкраще це зробити:

- а) запросивши його в якусь компанію;
- б) спостерігаючи за ним у якій-небудь справі;
- в) подивившись, як він поводить себе в конфліктній, емоційно-напруженій ситуації.

6. Ви опинились у компанії з людиною, котра, на Ваш погляд, дає занадто великі чайові (в ресторані, таксі). Як Ви думаєте, чому вона так робить:

- а) хоче справити на Вас враження;
- б) хоче завоювати довіру обслуговуючого персоналу;
- в) це просто добра і щедра людина.

7. Ви знаєте людей, які самі ніколи не починають розмову першими. На Ваш погляд, вони насправді:

- а) щось приховують і навмисно не бажають розмовляти;
- б) занадто добрі;
- в) занадто вразливі, часто бояться, що їх хтось образить.

8. Деяких людей, не розмовляючи з ними, Ви оцінюєте за виразом їх обличчя. На Ваш погляд, низький лоб означає:

- а) недоумкуватість;
- б) впертість;
- в) не можете сказати про людину щось конкретне.

9. Що Ви думаєте про людину, яка при розмові не дивиться іншим у вічі:

- а) у неї комплекс неповноцінності,
- б) вона нещира в тому, що говорить;
- в) вона занадто неуважна;

10. Ви знаєте людей, які в неприємних ситуаціях відразу заявляють, що давно знали про те, що так вийде, але нічого не робили заздалегідь, тому що не хотіли потрапити в неприємну ситуацію. Ви вважаєте їх:

- а) особистостями з особливо вольовим характером;
- б) людьми, у яких немає нічого за душею, просто хвальками;
- в) тими, хто не хоче ні з чим зв'язуватись.

11. Уявіть собі матеріально достатньо забезпечену людину, яка завжди купує дуже дешеві речі. Ви вважаєте, що вона:

- а) скромна, невибаглива;
- б) ошадлива;
- в) скнара.

12. Вам, напевно, коли-небудь доводилося оцінювати людей лише за їх зовнішнім виглядом. Повні люди, на ваш погляд:

- а) симпатичніші, тому що завжди товариські, добрі та веселі;
- б) не дуже симпатичні, оскільки вони ліниві і апатичні;
- в) вони – такі ж, як і всі, серед них є й гарні і погані люди.

“Ключ” для підрахунку балів

Номер питання		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
“Вартість відповіді”	А	2	2	1	4	1	4	2	1	1	1	2	2
	Б	4	1	2	2	2	2	4	2	4	4	4	1
	В	1	4	4	1	4	1	1	4	2	2	1	4

Тест “Чи умієте Ви слухати співрозмовника?”

Помітьте плюсом ситуації, що викликають у Вас незадоволення або засмучення й роздратування під час бесіди з будь-якою людиною – чи то Ваш товариш, колега, безпосередній начальник чи звичайний випадковий співбесідник.

По закінченню тестування підрахуйте відсоток ситуацій, які викликають засмучення і незадоволення.

Варіант ситуації	Ситуація, що викликає незадоволення і засмучення
1. Співбесідник не дає мені шансу висловитись. Мені є що сказати, але немає можливості вставити своє слово	
2. Співбесідник постійно перебиває мене під час розмови	
3. Співбесідник інколи не дивиться в очі під час розмови	
4. Розмова з таким партнером часто викликає почуття даремної витрати часу	
5. Співбесідник постійно метушиться: олівці і папір його цікавлять більше ніж мої слова	
6. Співбесідник ніколи не посміхається. У мене виникає почуття невпевненості і тривоги	
7. Співбесідник завжди відволікає мене запитаннями і коментарями	
8. Що б я не сказав, співбесідник завжди “осаджує” мене	
9. Співбесідник завжди намагається сказати навпаки	
10. Співбесідник насміхається над змістом моїх слів і вкладає в них інше значення	
11. Коли я ставлю питання, співбесідник примушує мене захищатись	
12. Інколи співбесідник перепитує мене, роблячи вигляд, що недочув	
13. Співбесідник, не дослухавши до кінця, перебиває мене лише для того, щоб погодитись	
14. Співбесідник під час розмови зосереджено займається сторонніми справами: грається цигаркою, протирає скло окулярів тощо, і я впевнений, що він неухажливий	

15. Співбесідник робить висновки за мене	
16. Співбесідник намагається вставити слово в мою розповідь	
17. Співбесідник дивиться на мене дуже уважно, не кліпаючи очима	
18. Співбесідник дивиться на мене, ніби оцінює. Це турбує	
19. Коли я пропоную щось нове, співбесідник вставляє смішні історії, жарти, анекдоти	
20. Співбесідник переграє, показуючи, що цікавиться бесідою, занадто киває головою, ахає і підтакує	
21. Коли я говорю про серйозне, співбесідник вставляє смішні історії, жарти, анекдоти	
22. Співбесідник часто дивиться на годинник під час розмови	
23. Коли я заходжу до кабінету, він кидає справи і всю увагу звертає на мене	
24. Співбесідник веде себе так, ніби я заважаю йому робити щось важливе	
25. Співбесідник вимагає, щоб всі погоджувались із ним. Будь-яке його висловлювання закінчується запитанням: “Ви також так думаєте?”	

Обробка результатів тестування

Спочатку необхідно підрахувати відсоток ситуацій (по відношенню до 25), що викликають незадоволення і роздратування. Для цього необхідно кількість відміток (хрестиків) помножити на 4 (оскільки одна помітка відповідає 4 %). Якщо відсоток ситуацій, які викликають у Вас незадоволення і роздратування складає:

– 70 – 100% – рівень розвитку уміння слухати співрозмовника низький. Ви поганий співбесідник, Вам необхідно працювати над собою і вчитись слухати;

– 40 – 70 % – рівень розвитку уміння слухати нижче середнього. Вам властиві деякі недоліки. Ви критично ставитесь до висловлювань, Вам ще не вистачає деяких якостей гарного співбесідника: уникайте поспішних висновків, не загострюйте увагу на манері говорити, не прикидайтесь, не шукайте прихований зміст сказаного;

– 10 – 40 % – середній рівень розвитку уміння слухати співбесідника. Ви гарний співбесідник, але деколи відмовляєте партнеру в повній увазі. Повторюйте ввічливо його висловлювання, дайте йому час висловити свою думку до кінця, пристосовуйте свій темп міркування до його мови і можете бути впевнені, що спілкуватись з вами буде приємніше.

– 0 – 10 % – високий рівень розвитку уміння слухати співрозмовника. Ви чудовий співбесідник. Ви умієте слухати, Ваш стиль спілкування може стати прикладом для інших.

Додаток Ж

ВПРАВИ ОБГОВОРЕННЯ ТА ВИРОБЛЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ

Ж.1. Вправа „Три властивості імені”

Учасники групи сидять у колі.

Інструкція: Почнемо нашу роботу із знайомства: кожний по черзі буде називати своє ім'я й три властиві його якості, що починаються на ту ж літеру, що і його ім'я.

Ж.2. Вправа „Я за формулою”

Учасники групи сидять у колі.

Інструкція: Математики схильні все, що відбувається у світі, всі явища й навіть предмети описувати за допомогою формул. Я пропоную зараз перетворитися в математиків і, називаючи своє ім'я, сказати формулу, що, на Вашу думку, досить точно описує Вашу особистість.

Ж.3. Вправа „Мої вміння”

Учасники групи сидять у колі. Тренер – у центрі кола.

Інструкція: Зараз у нас буде можливість продовжити знайомство. Зробимо це так: черговий у центрі кола (для початку ним буду я) пропонує помінятися місцями (пересісти) всім тим, хто має якийсь вміння. Це вміння він називає. Наприклад, я скажу: "Пересядьте всі ті, хто вміє водити машину", - всі ті, хто вміють водити автомобіль, повинні помінятися місцями. При цьому той, хто знаходиться у центрі кола, намагатиметься в момент зміни місця зайняти те, що звільнилося, а той, хто залишиться в центрі кола без місця, продовжить роботу. Використаємо цю ситуацію для того, щоб більше довідатися один про одного. Крім того, потрібно бути дуже уважними і намагатися запам'ятати, хто змінював місце, коли називалося певне вміння. Це знадобиться згодом. У ході вправи тренер спонукає учасників називати різноманітні вміння, відзначаючи особливо оригінальні й цікаві. Після того як названо приблизно 8-12 умінь, тренер зупиняє вправу й продовжує інструкцію: "Зараз у нас буде п'ять хвилин, упродовж яких кожний напише розповідь про нашу групу, використовуючи ту інформацію, яку зараз довідалися про кожного з нас".

За п'ять хвилин тренер пропонує кожному прочитати власну розповідь. Тренер весь час забезпечує учасникам групи позитивний зворотний зв'язок.

Ж.4. Вправа „Ажурна пилка”

Як організувати роботу:

1. Щоб підготувати учасників до заняття з великим обсягом інформації, добирається матеріал, необхідний для засвоєння і готується індивідуальний інформаційний пакет для кожного учасника (матеріали підручника, додаткові матеріали – вирізки з газет, статті тощо).

2. Готуються таблички з кольоровими позначками, щоб учасники змогли визначити завдання для їх групи. Кожен учасник залучається до двох груп – „домашньої” й „експертної”. Спочатку учасники об’єднуються у „домашні” групи, а потім створюються „експертні” групи, використовуючи кольорові позначки, які викладач попередньо роздає учасникам. У кожній домашній групі всі її учасники повинні мати позначки різних кольорів, а у кожній експертній – однакові.

3. Розподіляються учасники за „домашніми” групами від 3 до 5 чоловік, залежно від кількості учасників. Кожен учасник має бути поінформований, хто входить до його „домашньої” групи, тому що її члени збираються пізніше. Домашнім групам надається порція інформації для засвоєння, кожній групі – своя. Завдання домашніх груп – опрацювати надану інформацію й опанувати нею на рівні, достатньому для обміну з іншими.

4. По закінченні роботи домашніх груп учасникам пропонується розійтись по своїх „кольорових” групах, де вони стануть експертами з окремої теми (своєї частини інформації). Наприклад, зберіть усіх „червоних” біля дошки, а всіх „синіх” – у холі. В кожній групі має бути представник із кожної «домашньої» групи.

5. Кожна експертна група повинна вислухати всіх представників домашніх груп і проаналізувати матеріал в цілому, здійснити експертну оцінку за визначений час.

6. По закінченні роботи учасникам пропонується повернутися „додому”. Кожен учасник має поділитися інформацією, отриманою в експертній групі, з членами своєї „домашньої” групи. У „домашніх” групах повинно бути по одній особі з експертних груп. Учасники повинні намагатися донести інформацію якісно і в повному обсязі членам своєї домашньої групи за визначений викладачем термін. Завданням домашніх груп у цьому разі є вже остаточне узагальнення та корекція всієї інформації.

Наприкінці заняття тренер пропонує оцінити заняття та обговорити, в який спосіб його можна покращити.

Ж.5. Вправа-медитація „Мінливий світ”

Учасники групи сидять по колу.

Інструкція: Зараз ми витратимо якийсь час на те, щоб зосередитися на собі, на своїх думках, почуттях, переживаннях.

Сядьте, будь ласка, зручніше й повільно закрийте очі. Зверніть увагу на Ваш подих, відчуйте, як повітря проходить через ніс, горло, попадає в груди, наповнює легені. Відчуйте, як з кожним подихом у Ваше тіло потрапляє енергія, а з кожним видихом виходять непотрібні зараз турботи, напруги... Зверніть увагу на Ваше тіло. Відчуйте ваше тіло: усе - від ступенів ніг до верхівки голови... Ви сидите на стільці, чуєте якісь звуки..., відчуваєте дотик повітря на Вашому обличчі. Можливо, Вам забажається змінити позу, зробіть це. А тепер зосередьтеся на ідеї мінливості світу, в якому ми живемо... Наш складний час повний швидких і різких змін... Часом вони бувають, як блискавка... Соціальні й технологічні зміни, які в минулі століття тяглися десятки років, тепер можуть відбутися в лічені місяці або навіть тижні, і все це постійно діє на кожного з нас. Подумайте про це. Які думки у Вас виникають?... Як Ви почуваетесь в цьому мінливому світі? (ці запитання тренер повторює 2-3 рази). Подумайте про те, які Ваші якості, особливості поведінки допомагають Вам жити в цьому мінливому світі, а які заважають?..

А тепер згадайте, що Ви сидите тут, у цій кімнаті, і тут є ще інші люди. Поверніться сюди, у наше коло, і зробіть це в зручному для Вас темпі".

Після того, як всі учасники групи відкрили очі, тренер може запропонувати всім ще якийсь час залишитися із своїми враженнями, почуттями, переживаннями й намалювати їх. Для цього учасникам групи пропонуються папір, фарби, фломастери, кольорові олівці та ін.

Малюнки учасників групи бажано розташувати так, щоб усі могли їх бачити протягом подальших занять.

Після того, як усі закінчили малювати, малюнки прикріплені до стіни, тренер продовжує інструкцію: "Продовжимо нашу роботу. Зараз ми об'єднаємося в групи по 4-5 осіб у кожній - і поділимося нашими враженнями, міркуваннями, розповімо один одному про те, які наші якості, особливості поведінки допомагають, а які заважають у нашому житті в мінливому світі. Складіть, будь ласка, у Вашій групі перелік цих якостей. Не прагніть до узагальнень, нехай якості або особливості поведінки, які Ви включите до списку, будуть конкретними. Будьте готові наприкінці роботи в малих групах поділитися з іншими тим, що у Вас вийде".

Ж.6. Вправа „Швидкі речення”

Учасники групи сидять у колі. У них у руках аркуші паперу й олівці.

Інструкція: Завдання, що я зараз Вам запропоную, треба буде виконувати письмово. Напишіть у верхній частині аркуша чотири букви: М Г Д К. За моїм сигналом ми почнемо роботу. Потрібно буде скласти якнайбільше пропозицій, причому в кожній з написаних Вами пропозицій перше слово повинне починатися на букву М, друге – на букву Г, третє – на Д, четверте – на К. Наприклад, "Микола Говорить Дуже Красиво". Зараз у Вас є три хвилини на виконання завдання. Почали.

Через три хвилини тренер пропонує кожному учасникові по черзі сказати, скільки в нього готових пропозицій, а потім просить кожного прочитати одне з написаних ним висловлення, на вибір самого учасника, яке здалося йому найбільш вдалим. Під час ознайомлення з результатами роботи учасники виявляють для себе не використані ними стильові, змістовні й інші можливості для складання висловів, що підсилює їх мотивацію й позитивно позначається на результатах подальшої роботи.

Тренер пропонує продовжити складання пропозицій ще впродовж трьох хвилин. Коли час закінчується, кожний учасник знову повідомляє, скільки йому вдалося написати висловів і читає один з них за власним вибором.

Тренер продовжує інструкцію: "Тепер кожний напише розповідь про нашу групу. Кількість слів у пропозиціях, з яких буде складатися ця розповідь може бути будь-якою, але слова повинні починатися на літери М Г Д К М Г Д М Г Д К ... При цьому розділові знаки можуть ставитися в будь-якому місці. На виконання цього завдання у Вас – п'ять хвилин" (Можна не давати тематику для написання розповіді).

Коли робота завершена, кожний учасник читає своє оповідання.

Ж.7. Вправа „Аргументи”

Учасники групи працюють у парах, в які поєднуються за бажанням. У кожного учасника є папір і олівець.

Інструкція: Вправа буде складатися з ряду кроків. Спочатку кожний самостійно намагатиметься написати якнайбільше аргументів «ПРОТИ» на тему: «Чи повинні юристи надавати безкоштовні юридичні послуги?». На це у Вас буде три хвилини. За три хвилини тренер пропонує кожному сказати, скільки аргументів у нього готово. Ця інформація не обговорюється, і тренером не коментується.

Продовження *інструкції:* Тепер у Вас буде певний час для того, щоб поділитися один з одним сформульованими аргументами, при цьому запам'ятайте 1-2 аргументи, які є в партнера, а у Вас – відсутні, і ці аргументи здаються Вам особливо несподіваними й оригінальними.

За 5-7 хвилин, коли всі завершать роботу, тренер продовжує *інструкцію*: Зараз у Вас буде ще три хвилини, коли кожний самостійно намагатиметься написати якнайбільше аргументів «ЗА» на задану тему.

Учасники обмінюються результатами своєї роботи в такий самий спосіб, як робили це на попередньому етапі. Продовження обговорення відбувається в загальному колі. Тренер: Зараз кожний з нас скаже, які з аргументів "за" і "проти" із запропонованих Вашими партнерами особливо сподобалися вам, здалися оригінальними, несподіваними.

Ж.8. Вправа „Оживлені предмети”

Учасники групи сидять у колі.

Інструкція: Подивіться уважно навколо й оберіть будь-який предмет, що знаходиться в цій кімнаті, від ім'я якого Ви готові виголосити короткий монолог. Коли всі готові, хтось почне, і далі – по черзі. Якщо від імені одного предмета пролунає два монологи, буде навіть цікавіше”.

Ж.9. Вправа „Мій гуманний знайомий ...”

Учасники групи сидять у колі.

Інструкція: За 10 хвилин Вам потрібно описати Вашого знайомого, приятеля, вчителя, тобто людину, яка, на Вашу думку, є гуманною. Якщо така відсутня у Вашому оточенні – вигадайте її і зробіть її опис як реальні особистості.

Ж.10. Вправа „Я – гуманний юрист”

Учасники групи сидять у колі.

Інструкція: Уявіть собі, що Ви прийшли працювати в юридичну клініку. Розкажіть про Ваш робочий день, як Ви його проводите, про що думаєте, що робите, а також, чи подобається Вам бути гуманним юристом. Чим Ваше життя краще за життя інших? Може Ви незадоволені собою. Чому? На виконання вправи надається 15 хв.

Ж.11. Вправа „Ситуації”

Ця рольова гра імітує правові ситуації, що потребують прояву емпатії. Викладач об'єднує учасників у кілька груп, кожній дає картку з ситуацією. Коли одна група інсценує ситуацію, інші виступають експертами та оцінюють ступінь адекватності розуміння проблемної ситуації, наявність емоційної реакції, аналіз гуманістичного змісту дій, урахування спільного стилю

поведінки та фіксацію часу, що витрачений на розв'язування поставленого завдання.

Ж.12. Вправа „Мій сусід”

Учасники групи сидять у колі.

Інструкція: Зосередьтеся на своєму сусідові праворуч (ліворуч). Згадайте всі його поведінку під час нашої роботи, все що він говорив, робив. Згадайте почуття й взаємини, які виникали у Вас до цієї людини. Для цього ви матиме кілька хвилин... Тепер вирішить, яке з описів природи, погоди, пори року, що Ви зустрічали в літературі або вигадали, відповідають Вашим враженням про цю людину. Коли всі готові, кожний, по черзі, розкаже своєму сусідові образ, який у нього виник.

Ж.13. Вправа „Якби він був...”

Мета. Розвиток зацікавленості, емпатії, стимулювання експресії.

Інструкція: Обирають ведучого, який на деякий час залишає групу. Обирається «жертва». Після повернення ведучий повинен назвати «жертву». Для цього він ставить непрямі запитання. Наприклад: «Якби ця людина була деревом (квіткою, твариною, погодою, порою року, предметом побуту та ін.), то яким би воно було?». За відповідями учасників ведучий повинен здогадатись, кого обрали.

Ж.14. Вправа „Подарунки”

Мета. Розвиток емпатійного сприйняття іншої людини.

Процедура. Учасникам групи пропонується зробити «подарунки» всім іншим (намалювати, описати, показати та ін.). Подарунок може бути символічним, тому це може бути, що завгодно: квіти, зірка з неба, вілла на ненаселеному острові та ін. Гра дозволяє виразити взаємні побажання та визначити, що заважає більш повному контакту, або ж вгадати бажання.

Ж.15. Вправа „Люблячий погляд”

Один з учасників виходить за двері. Його завдання – визначити, хто з групи буде дивитись на нього «люблячим» поглядом. Ведучий під час його відсутності обирає для цього двох-трьох учасників. Потім обирається інший учасник, який буде відгадувати. Кількість «люблячих» постійно зростає.

Ж.16. Вправа „Внутрішній голос”

Учасники розташовуються у коло. Один з учасників групи (А) обирає собі того, хто буде грати роль його внутрішнього голосу. Той стає за спиною учасника А і говорить від першої особи: «Я (ім'я А) зараз відчуваю... тому що ... через те що...». Після цього ведучий ставить запитання учаснику А: «Чи правий твій внутрішній голос? Чи все він сказав, що ти хотів би почути? Може ти хотів би послухати інший внутрішній голос? Потім інший учасник обирає собі внутрішній голос.

Ж.17. Вправа «Три якості слухання»

Робота проводиться у трійках. Кожній трійці необхідно обговорити якості, необхідні гуманному юристу.

Завдання. Оберіть три, на Вашу думку, найважливіші якості та виробіть суворий алгоритм обговорення: двоє розмовляють, третій контролює використання прийомів слухання. Потім функції змінюються. Після обговорення в трійках проводиться дискусія на задану тему всією групою (представниками кожної трійки).

Ж.18. Вправа „Конкурс ораторів”

Один з учасників проголошує промову (3-4 хвилини) на будь-яку тему. Група відіграє роль аудиторії, що не сприймає оратора. Завдання останнього – встановити контакт за будь-яких умов. Після цього здійснюється обмін враженнями промовця та групи.

Ж.19. Вправа „Експеримент з технікою повтору”

Інструкція. Пропоную всім зіграти в детектив. Кожний з нас буде автором цього детективу. Я придумую першу фразу, ви повторюєте мою та додаєте свою. *Питання для обговорення:*

- Що було більш важким – скласти свою фразу чи повторити чужу.
- Чи можна навчитися повтору?

Ж.20. Вправа „Експеримент з технікою перефразування”

Інструкція. Пропоную Вам об'єднатися в чотири групи. Кожна команда обирає чотиривірш із знайомого всім вірша.

Парафразуйте вірш у такий спосіб, щоб кожне слово в ньому передавалось іншим словом або словосполученням. Складений текст запишіть та зачитайте вголос. Важливо, щоб інші змогли здогадатись, що за вірш був перефразований. На виконання завдання – 10 хвилин.

Ж.21. Вправа „Захоплення ініціативи під час діалогу”

Двоє учасників сідають у центр кола. Один з них починає діалог з будь-якої репліки на будь-яку тему. Інший повинен підхопити розмову, але при цьому підключити опонента на свою тему. Робити це ненав’язливо, ввічливо.

Ж. 22. Вправа „Візитка”

Учасникам пропонується заздалегідь визначитися з рівнем комфортності передбачуваного завдання. Якщо обрано бал від 1 до 4 - ситуація максимально комфортна й приваблива. Бал від 5 до 7 - ситуація не без підступу, але на рівні коректності. Бал від 8 до 10 може означати складну ситуацію.

Інструкція: Вам пропонується участь у мініфільмі, що буде фіксуватися на відео. По закінченні вправи в режимі відеоаналізу будуть виявлені знахідки й вдалі ходи самопрезентації.

Вам пропонується вийти в коло, сісти на стілець у центрі й вимовити такі фрази.

Для тих, хто вибрав бали від 1 до 4.

«Здрастуйте. Я хочу...»

«Мені подобається бути з Вами, тому що...»

Для тих, хто вибрав бали від 5 до 7.

«Здрастуйте, мені складно...»

«Мені варто зізнатися в тому, що я...»

Для тих, хто вибрав бали від 8 до 10.

«Здрастуйте, мені варто вибачитися, тому що я...»

«Я краще Вас тому, що...»

Ж. 23. Вправа „Діалоги”

„Ні-діалог”

Проводиться діалог між двома учасниками. Завдання учасників діалогу: ні за яких обставин не погоджуватися з партнером, суперечити в усьому, але заперечувати ввічливо, проте наполегливо. Група оцінює ефективність діалогу.

„Так-діалог”

Двоє учасників сідають у центр кола й розпочинають діалог. Один промовляє якусь фразу – про погоду, про улюблену книгу та ін.; інший повинен негайно відгукнутися, висловити своє погодження з тим, що сказав перший. Головне, в усьому погоджуватись, обов’язково відображаючи думку партнера.

Група стежить за тим, щоб учасники діалогу не виходили за рамки заданого режиму роботи – не стали б заперечувати один одному. Після цього наступна пара сідає у центр і починає працювати у режимі «так-діалогу».

Ж.24. Вправа „Підкреслення спільності”

Вправа проводиться в колі з м'ячем. Учасник, який кидає м'яч іншому, повинен назвати психологічну якість, що поєднує його з тією людиною, якій він кидає м'яч. При цьому він розпочинає свою фразу словами: «Я думаю, нас із тобою поєднує...», і називає цю якість, наприклад: «Ми з тобою однаково товариські»; «Мені здається, ми обоє буваємо трохи прямолінійні». Той, хто одержує м'яч, відповідає: «Я згодний», якщо він дійсно згодний, або: «Я подумаю», якщо не згодний. Той, до кого потрапив м'яч, продовжує вправу, передаючи м'яч комусь іншому, і так доти, поки кожний не одержить м'яч.

Ж.25. Вправа „Підкреслення значущості”

Вправа виконується в колі з м'ячем. Учасникам пропонується подумати й відшукати у своїх колег якості, що викликають замилювання, повагу, симпатію. Звертання до свого колеги починається зі слів: «Таня, мені в тобі подобається...». Таня, у свою чергу, повинна назвати те почуття, що виникло в неї у відповідь на ці слова. Потім вправу продовжує хтось інший з учасників. І так доти, поки кожний не висловиться.

Ж.26. Вправа „Шаноблива вербалізація”

Учасники поєднуються в пари по колу. Один з них - нападаючий, його завдання - агресивно нападати на партнера. Завдання тих, хто сидить навпроти - знизити напругу його партнера за допомогою шанобливо виконаної техніки вербалізації почуттів. Парам дається дві хвилини, щоб підготувати демонстраційну сценку. Після закінчення часу пари по черзі повинні продемонструвати свої сценки.

Матеріал: таблиця формул вербалізації почуттів.

Обговорення: Щоразу після закінчення сценки ведучий запитує в групи: «Чи було це зроблено шанобливо? Чи було це зроблено ефективно?». По закінченні кола групі ставиться запитання: «Які формулювання виявилися найбільш ефективними?» У тому разі, якщо в групі з'явилися формулювання нових технік зниження емоційної напруги, вони записуються на дошці.

Формули вербалізації почуттів

Менш шанобливі формулювання	Більш шанобливі формулювання
Ви не розумієте; я не розумію	Ви здивовані; я здивований
Вам неприємно; мені неприємно	Ви засмучені; я засмучений
Вам огидно; мені огидно; Ви нервуєте; я нервую	Ви обурені; я обурений
Вам образливо; мені образливо	Вас турбує; мене турбує
Ви злитеся; я злюся	Вас зачіпає; мене зачіпає
	Ви гніваєтеся; я гніваюсь

Ж.27. Вправа „Метафорична вербалізація”

Учасники поєднуються в пари. Обирається конфліктна ситуація. Один учасник пари нападає на іншого учасника. Той, на кого напали, повинен відповісти метафоричним описом свого стану. Наприклад, один учасник може сказати: «По-моєму, ви вже забули про нашу вчорашню розмову». Другий учасник відповідає: «Я почуваюся школярем, який відповідає біля дошки».

Варіанти *відповіді*: «Я почуваюся підсудним у залі суду», «Я почуваюся Дюймовочкою в тюльпані: упала й борсаюся у квітці».

Метафора повинна бути яскравою і водночас м'якою, правдивою, жартівливою, точною й шанобливою стосовно себе.

Ж.28. Вправа „Жести”

У розмову вступають 2 особи. Вільно спілкуючись один з одним, вони повинні обов'язково використати найрізноманітніші жести. Причому як можна більш активно. Група стежить, щоб жестів було більше, але вони повинні бути природними в розмові.

Ж.29. Вправа „Емоційний стан”

Зобразіть емоційний стан (гнів, радість, образу, очікування й т. ін.) за допомогою: міміки; жестів; міміки й жестів.

Ж.30. Вправа «Ідеальний юрист»

Учасникам пропонується уявити себе в ролі ідеального юриста та провести свою презентацію. На підготовку до заняття надається 5 хвилин.

ДОДАТОК 3

Технологія «Мозковий штурм»

Ця технологія навчання правових дисциплін передбачає колективне обговорення й пошук рішень, що активізує уяву та творчість усіх учасників, сприяючи якнайшвидшому правильному розв'язанню складної правової ситуації.

Заняття проводиться за такими правилами:

1. Команди мають запропонувати якомога більше ідей з розв'язання проблеми.
2. Гравці мають змусити працювати свою уяву. Жодної ідеї не слід відкидати лише тому, що вона суперечить загальноприйнятій думці.
3. Не можна обговорювати і критикувати висловлювань інших та оцінювати запропоновані ідеї.
4. Вибирати слід саме ту ідею, яка, на думку групи, є правильною.
5. Підсумки мозкового штурму підводить викладач, оцінюючи ефективність роботи кожної групи.